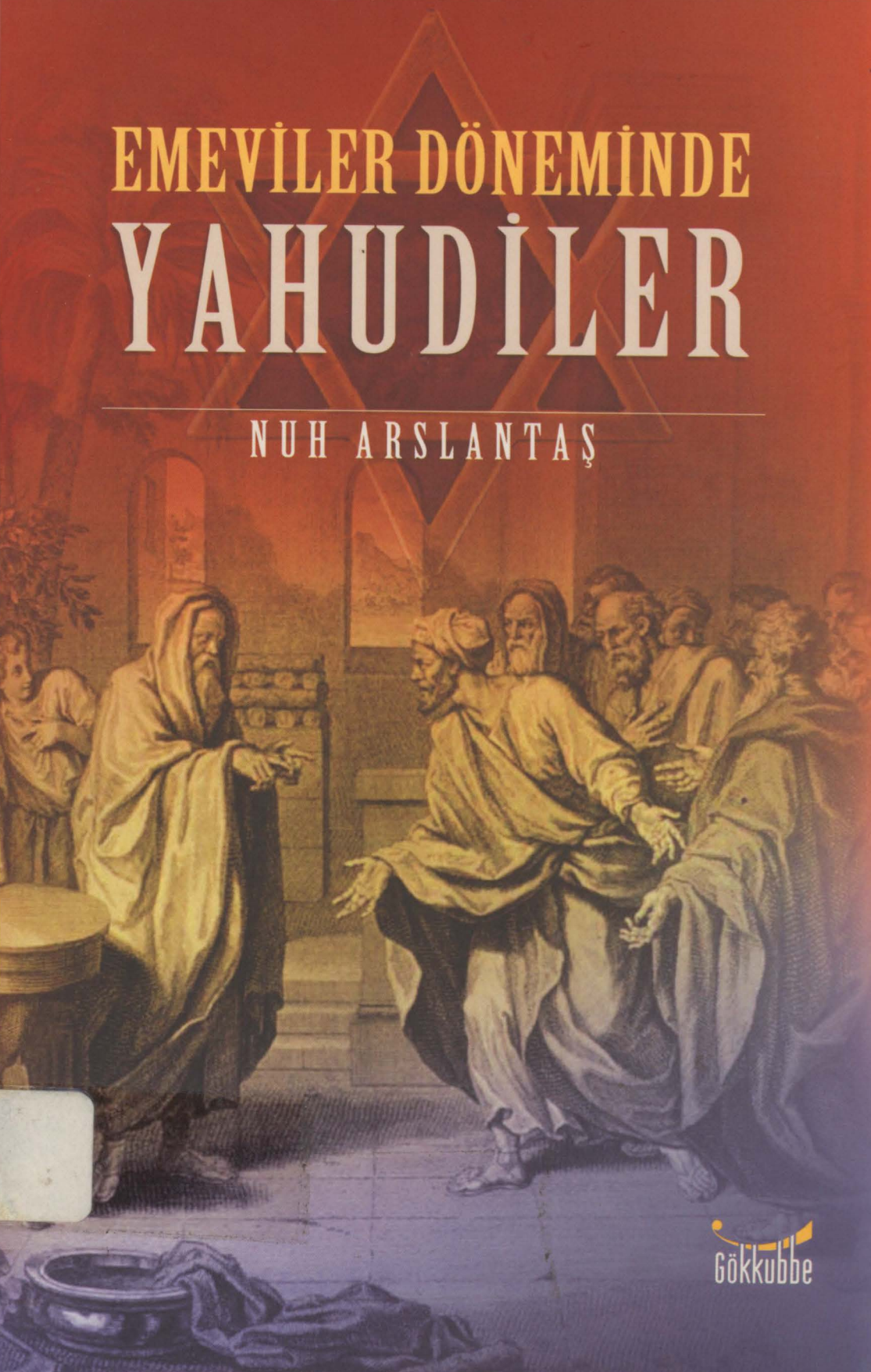
EMEVİLER DÖNEMİNDE YAHUDİLER

NUH ARSLANTAŞ

Gökkubbe

EMEVİLER DÖNEMİNDE YAHUDİLER

GÖKKUBBE

Dinler Tarihi Dizisi: 3

ISBN 975-6223-18-9

İstanbul, 2005

Emeviler Döneminde Yahudiler

Nuh Arslantaş

Dizi Danışmanı-Redaktör: Yard. Doç. Dr. Fikret Sarıcaoğlu

Kapak: Ramazan Erkut

Ofset Hazırlık: İbrahim Akdağ

Baskı Cilt: Çalış Ofset, Davutpaşa / İstanbul

© Bilimevi Basın Yayın Ltd. Şti.
Tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın yayınlanamaz, elektronik veya mekanik yollarla
kopyası yapılamaz, bilgi olarak depolanamaz veya çoğaltılamaz.

Bilimevi Basın Yayın Ltd. Şti.
F. Kerim Gökay Cad. Okul Sk. Altunizade Sitesi, F Blok, D: 9 Altunizade/İstanbul
Tel: (0 216) 327 65 61 - Faks: (0 216) 327 65 81
gokkubbe@gokkubbe.com.tr

NUH ARSLANTAŞ

EMEVİLER DÖNEMİNDE YAHUDİLER

Bu çalışma *Emeviler Döneminde (İslâm Dünyasında) Yahudiler* adıyla Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Mustafa Fayda danışmanlığında 2000 yılında tamamlanmış yüksek lisans tezidir.

Juri Üyeleri: Prof. Dr. Mustafa Fayda
Prof. Dr. İsmail Yiğit
Prof. Dr. Ömer Faruk Harman

Nuh Arslantaş, 1972 yılında Konya'da doğdu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 1996 yılında mezun olduktan sonra bir yıl öğretmenlik yaptı. 1997'de Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi oldu. 2000 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde *"Emeviler Döneminde (İslâm Dünyasında) Yahudiler"* isimli yüksek lisans tezini tamamladı. Doktora çalışması için dil eğitimi almak ve araştırma yapmak üzere bir süre İsrail'de bulundu. Arapça, İngilizce ve İbranice bilen yazar, halen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı araştırma görevlisi olarak görev yapmakta olup aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde *"Abbasiler Döneminde Yahudiler"* başlıklı doktora tezini hazırlamaktadır. Yayınlanmış çalışmaları şunlardır: *Asr-ı Saadet'ten Kıssalar (1-2)* (İstanbul, 1996); *Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri* (İstanbul, 2001); *İslâm Dünyasında Depremler ve Algılama Biçimleri* (İstanbul, 2003); *Yahudiler ve Araplar, Çağlar Boyu İlişkileri* (İstanbul, 2004)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7
KISALTMALAR 11
KAYNAKLAR-ARAŞTIRMALAR 13
1. Kaynaklar 13
2. Araştırmalar 16
GİRİŞ 21
1. Yahudi Tarihine Kısa Bir Bakış 21
2. İslâm'dan Önce Arap Yarımadası'nda Yahudiler 30
3. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Yahudiler 40
4. Sasânî ve Bizans Hâkimiyetinde Yaşayan Yahudilerin İslâm Fetihlerine Karşı Tavırları 44

BİRİNCİ BÖLÜM
YAHUDİLERİN HUKUKÎ VE SOSYAL HAYATI

A. EMEVİ İDARESİ VE GAYRİMÜSLİMLER 57
B. YAHUDİLERİN İSKÂNI MESELESİ 61
1. Fethedilen Şehirlere Yahudilerin Yerleşmesi 63
2. Müslümanların Kurduğu Şehirlere Yahudilerin Yerleşmesi 66
C. YAHUDİLERİN ÇEŞİTLİ İŞLERDE İSTİHDAMI 68
D. EMEVİ İDARESİNDE YAHUDİLERİN TEMSİLİ: RE'SÜ'L-CÂLÛTLUK 71
E. İSLÂM ŞEHİRLERİNDEKİ YAHUDİLERİN İDARESİ 76
F. CEMAAT ÜZERİNDE NÜFUZ MÜCADELESİ: RE'SÜ'L-CÂLÛT-GAON REKABETİ 77
G. YAHUDİLERİN ADLÎ MESELELERİ 80
H. EMEVİLER DÖNEMİNDE MESİHÎ HAREKETLER 85
1. Yahudilikte Mesih İnancı 87
2. Severus Hareketi 89
3. Ebû İsa el-İsfahânî Hareketi-İsyanı 90

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK HAYATTA YAHUDİLER

A. MESLEKLER VE KAZANÇ YOLLARI 95
1. Ticaret 95
2. Dokumacılık 105
3. Ziraat ve Hayvancılık 107
4. Tıp ve Eczacılık 110
5. Sarraflık ve Kuyumculuk 112
6. Sihir ve Büyücülük 114
7. Kâhinlik 117
8. Diğer Kazanç Yolları 119
B. YAHUDİLERDEN ALINAN VERGİLER 121
1. Cizye 121
2. Haraç 127
3. Ticaret Malları Vergisi (Öşür) 131
C. VERGİLERİN TAHSİLİ 132

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAHUDİLERİN İLMÎ HAYATI

A. YAHUDİLERİN İSLÂM ÖNCESİ İLMÎ FAALİYETLERİNE KISA BİR BAKIŞ 135
B. EMEVİLER DÖNEMİNDE YAHUDİLERİN EĞİTİM ÖĞRETİM KURUMLARI 141
1. Akademiler 141
2. Akademilerin Faaliyetleri 144
3. Beytülmidras (Bet ha-Midraş) 147
4. Sinagog 148
C. EMEVİLER DÖNEMİNDE YAHUDİLERİN İLMÎ ÇALIŞMALARI 150
1. Telif Faaliyetleri ve Yahudiler 150
a. Dinî Kitaplar 151
aa. Responsalar (Fetvalar) 151
ab. Vaaz Kitapları 152
b. Şiir 154
c. Tıp 158
2. Tercüme Faaliyetleri ve Yahudiler 158
3. Dil 162
SONUÇ 165
BİBLİYOGRAFYA 167
İNDEKS 175

ÖNSÖZ

Müslümanların Yahudilerle ilişkileri Hicret'ten sonra başlamıştır. Hz. Peygamber şehrin ortaklaşa savunulması, diyet ve himaye hakkı gibi bazı hususlarda onlarla görüş birliğine varmıştı. Ancak Medine'de bulunan üç Yahudi kabilesi, bu şartları ihlâl etmeleri sebebiyle Hicret'in 2., 4. ve 5. yıllarında Medine'den sürülmüşler veya Kureyzaoğulları'nda olduğu gibi erkekleri öldürülmek suretiyle cezalandırılmışlardı. Hz. Peygamber zamanında Medine dışında yaşayan Hayberli Yahudiler, Mekke müşrikleri ve Gatafan kabilesiyle birlikte Hz. Peygamber'e karşı düşmanca bir işbirliğine girişmişlerdi. Medine'ye karşı tehlikeli dönemler yaşatan bu topluluk, Hudeybiye Antlaşması ile Mekke müşriklerinin eli-kolu bağlandıktan sonra hicretin 7. yılında itaat altına alınmışlardı. Çevredeki Vâdilkurâ ve Fedek Yahudileri ise direnmeksizin Hayber Yahudilerinin şartları üzere teslim oldular.

Hicret'in 9./630 yılında cizye ayetinin nâzil olmasından sonra, Arabistan'ın Eyle, Cerbâ, Ezruh, Maknâ, Teymâ, Bahreyn ve Yemen gibi diğer yerlerinde yaşayan Yahudiler de cizye karşılığında itaat altına alınmışlardı. Hz. Peygamber'in gayrimüslimlere karşı tavrı bu anlaşmalarla belirginleşmiş, daha sonraki dönemlerde de müslüman idareciler tarafından uygulanmıştır.

İslâm fetihleriyle beraber Arap Yarımadası dışındaki Irak ve Kuzey Afrika'da yaşayan faal ve önemli Yahudi toplulukları da İslâm hâkimiyetine girmiştir. Gerçi onların gözünde İslâm idaresi efendi değişiminden başka bir şey değildir. Çünkü onlar asırlardır yaşadıkları sürgün (diaspora) hayatında pek çok idare (efendi) değiştirmişlerdi. Ancak, Batılı müsteşriklerin iddialarının aksine, Yahudiler önceki idarecilerinden gördükleri zulüm ve baskıyı müslümanlardan görmemişlerdir.

Emeviler döneminde başta Yahudiler olmak üzere diğer gayrimüslim tebaa çok rahat bir hayat sürmüştür. Emevi idaresi Yahudilere karşı, o dönemde cemaat içerisinde vuku bulan birtakım rekabet ve çekişmelere dahi müdahale etmeyecek şekilde bir serbestlik politikası izlemiştir. Yahudiler dinî veya huku-

kî herhangi bir baskıya maruz kalmamışlar, toplumun huzur ve emniyetini sarsacak veya idarenin aleyhine yönelik herhangi bir icraata girişmedikleri müddetçe, başta iktisadî olmak üzere her sahadaki faaliyetlerine rahatça devam etmişlerdir. Çalışmamızda, Yahudilerin bu dönemdeki durumlarını ortaya koymaya çalıştık.

Çalışma Giriş'ten sonra 3 ana bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde Yahudi tarihine kısaca değinildikten sonra, Yahudilerin tarihte yaşadıkları sürgünler ve İslâm'ın doğduğu Arap Yarımadası'ndaki Yahudiler ile fetihlerden sonra İslâm hâkimiyetine giren yerlerdeki Yahudilerin kökeni ile ilgili bilgiler verilmiştir. Emeviler döneminden önceki, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Yahudilere kısaca değinildikten sonra, Yahudilerin Bizans ve Sasânî imparatorluklarının son dönemindeki durumları ele alınmış, ezâ cefâ çeken bu insanların kurtuluş olarak addettikleri İslâm fetihlerine karşı tavırları aktarılarak bölüm bitirilmiştir.

I. Bölümde Yahudilerin Emeviler zamanındaki hukukî ve sosyal hayatları üzerinde durulmuştur. Yahudi cemaatinin resmî temsilciliği re'sü'l-câlûtluk kurumu ile çeşitli şehirlerde yaşayan Yahudi cemaatının idaresi ele alındıktan sonra, Yahudi tarihi açısından da önemli sayabileceğimiz, re'sü'l-câlûtlarla akademi başkanlarının (gaon) cemaat üzerindeki nüfuz mücadelesi ele alınmıştır. Yine bu bölümde Yahudilerin adlî ve iskân meseleleri zikredilmiş, çeşitli işlerde istihdamlarına değinilmiş ve bölüm Emeviler döneminde ortaya çıkan mesih hareketleriyle sona ermiştir.

II. Bölümde Emeviler döneminde Yahudilerin başta ticaret olmak üzere ekonomik hayattaki rollerine işaret edilmiş ve kendilerinden alınan vergiler üzerinde durulmuştur. İslâm tarihi kaynaklarında birkaç nakledilenin dışında, vergilerden açıkça bahsedilmese de Yahudilerin yaşadığı şehirlerin cizye ve haraç miktarları tespit edilmek suretiyle ödedikleri vergiler hakkında bir kanaat oluşturulmaya çalışılmıştır.

III. ve son bölümde ise Emeviler döneminde Yahudilerin ilmî hayatı hakkında bilgi verilmiştir. İslâm döneminden önceki ilmî faaliyetlerine kısaca değinildikten sonra, çalışmanın konusu olan dönemde Yahudilerin eğitim öğretim kurumları ile çeşitli ilim dallarında yaptıkları ilmî faaliyetleri (telif ve tercüme) üzerinde durulmuştur.

Emeviler döneminde Yahudilerin bu güne kadar çoğu zaman yüzeysel geçilen veya hiç bahsedilmeyen yönlerine işaret etmesi sebebiyle, çalışmamızın konuyla ilgili bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

Elinizdeki çalışma aslında bir yüksek lisans tezi olarak hazırlandı. Ancak, gerek akademik çalışmaların en büyük handikapı olan zaman darlığı, gerekse malzeme temini ve konuya olan yabancılık sebebiyle istenilen kıvama getirilememişti. Bu sebeple daha sonraki dönemlerde elde edilen malzeme ile çalışma yeniden gözden geçirilerek olabildiğince takviye edilmiştir.

Çalışma konusunun seçiminde ve daha sonraki safhalarında gerek döküman temini gerekse teknik konularda değerli bilgilerini ve yardımlarını hiç esirgemeyen kıymetli danışmanım Sayın Prof. Dr. Mustafa Fayda'ya, çalışmamı hazırlarken değerli vakitlerini ayırarak hazırlanan bölümleri sabırla okuyup eksiklerine işaret eden Prof. Dr. İsmail Yiğit'e ve Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Doç. Dr. Levent Öztürk'e, ayrıca tamamlanmasından sonra çalışmayı okuyarak değerli tenkitleriyle katkıda bulunan Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi (halen MEB Din Öğretimi Genel Müdürü) sayın Prof. Dr. İrfan Aycan Bey'e en kalbî şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Gayret bizden, başarıya ulaştırmak Allah'tandır.

Nuh Arslantaş
10 Ocak 2005

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.mlf.	: Adı geçen müellif
A.D.	: Anna Domini
a.s.	: Aleyhisselam
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
EJd.	: Encyclopedia Judaica
göst. yer.	: Gösterilen yer
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
IC	: Islamic Culture
İA.	: MEB. İslâm Ansiklopedisi, I-XIII, İstanbul 1940-1988
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient
JSAI	: Jerusalem Studies in Arabic and Islam
JSS	: Journal of Social Studies
Krş.	: Karşılaştır
m.	: Milâdî
m.ö.	: Milâttan önce

m.s.	: Milâttan sonra
nşr.	: Neşir, neşreden, nâşir
PAAJR	: Proceedings of the American Academy for Jewish Research
s.	: Sayfa
SI	: Studia Islamica
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
[ty]	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
ve dğr.	: ve diğerleri

KAYNAKLAR-ARAŞTIRMALAR

1. Kaynaklar

Hz. Peygamber döneminde başta Medine Yahudileri olmak üzere Arap Yarımadası'nın çeşitli yerlerinde yerleşik olan Yahudilerle ilgili İslâm tarihi kaynaklarında ne kadar çok bilgi varsa,[1] İslâm fetihleriyle beraber müslüman idaresine giren topraklardaki Yahudilerle ilgili bilgi de o derece azdır. Aynı malzeme sıkıntısını İslâm tarihi kaynakları kadar Yahudi kaynaklar da görülmektedir. Bu duruma İslâm ülkeleri Yahudilerinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatlarıyla ilgili araştırmaların öncüsü sayılan S.D. Goitein "*Hicretin ilk iki buçuk asrında İslâm toplumundaki Yahudilerin hayatı çoğu yönüyle kapalı bir mahiyet arzeder*" sözleriyle işaret etmektedir.[2] Bu sebeple çalışmamızı hazırlarken konuyla ilgili olarak pek çok kitap, makale ve ansiklopedi maddesi taramamıza rağmen, pek fazla malzeme çıkmadığını öncelikle belirtmek istiyoruz. Ulaştığımız bu kanaati Yahudi araştırmacılar da paylaşmaktadır. Meselâ, Yahudi müellif Jacop Lassner, İslâm dünyasındaki Yahudilerin çeşitli yönlerini

---

1 Arabistan Yahudileri kendileriyle ilgili bilgilerin çoğunluğunu İslâm literatürüne borçludurlar. Kur'ân-ı Kerim'de, hadis ve tarih kitaplarında özellikle Medine Yahudileri hakkında pek çok bilgi vardır. Bu sebeple çalışmamızın özellikle Giriş bölümünde ele aldığımız Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Yahudilerle ilgili bilgiler için İslâm tarihi kaynaklarına müracaat edilmiştir. Kullandığımız kaynaklardan başlıcaları şunlardır: Hadis kaynakları: Buhari, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1979; Müslim, *Sahîh*, I-IV, nşr. Fuad Abdülbâki, Beyrut 1966; Ebû Dâvud, *Sünen*, [ty]; ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhari Muhtasarı ve Tecrîdi Sarîh Tercemesi*, I-XIII, trc. Ahmed Naim-Kâmil Miras, Ankara 1987. İlk dönem İslâm Tarihi Kitapları: İbn İshak, *Sîretü İbn İshâk*, nşr. Muhammed Hamidullah, Konya 1981; el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, I-III, nşr. Marsden Jones, Beyrut 1965-1966; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., Beyrut [ty]; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-IX, Beyrut 1960.

2 Goitein, *Yahudiler ve Araplar Çağlar Boyu İlişkileri*, trc. Nuh Arslantaş-Buket Sağlam, İstanbul 2004, s. 123; Aynı kanaati Stillman da paylaşmaktadır. Bkz. Norman Stillman, *The Jews of the Arab Lands, a History and Source Book*, Philadelphia 1979, s. 28.

ele aldığı bir makalesinde[3] Emeviler dönemiyle ilgili verdiği bilgiler çok az olmasına rağmen, daha sonraki dönemlere ait bilgiler oldukça kapsamlıdır. Mısırlı tarihçi Kasım Abduh Mısır'ın Valiler Dönemi'nde (Asru'l-Vülât) Yahudilerle ilgili bilginin yok denecek kadar az olduğunu belirtmektedir.[4] Kahire Genizası ile ilgili çalışmalarıyla meşhur Jacob Mann de, Geniza dökümanlarında Mısır Yahudileriyle ilgili en erken bilginin m. 750 yıllarına, yani Abbasî döneminin başlangıcına rastladığını belirtmektedir.[5]

Karşılaştığımız kaynak sıkıntısını bu şekilde belirttikten sonra başvurduğumuz belli başlı eserlere kısaca işaret etmek istiyoruz. Çalışmamız esnasında Ya'kûbî'nin (292/904),[6] Taberî'nin (310/922),[7] Mes'ûdî'nin (346/987)[8] ve İbnü'l-Esîr'in (630/1232)[9] tarih kitaplarından faydalandık. Ancak belirtmeliyiz ki, genel Yahudi tarihi, Arap Yarımadası ve Medine Yahudileri hakkında oldukça verimli olan bu kronikler, Emeviler dönemi Yahudileri hakkında oldukça sığdır. Hatta öyle ki, dönemin önemli isyanları arasında yer almasına rağmen, Ebû İsa el-İsfahânî gibi Yahudi isyanlarından bu kroniklerde hiç bahsedilmemektedir. Bu ve benzeri konularla ilgili olarak mezhepler tarihi kitaplarında bilgi bulabildik.[10] Ancak bu kitaplarda da, meselâ Ebû İsa el-İsfahânî isyanının nasıl başladığı, müslüman idarenin isyanı nasıl bastırdığı gibi konulara pek fazla girilmemiş, mezhebin esaslarına geniş yer verilmiş; yani mesele mezhepler tarihini ilgilendiren yönüyle ele alınıp işlenmiştir. Yine Yahudi kaynaklarda yer almasına rağmen, re'sü'l-câlûtlarla akademi başkanlarının (gaon) cemaat üzerindeki nüfuz kurma mücadeleleri ve Emevi idaresinin olaya müdahale ederek yeni düzenlemelere gitmesi gibi dönemin önemli olaylarından İslâm kroniklerinin hiç bahsetmemesi ilginçtir.

Fethedilen yerlerin durumu ve bu bölgelerde uygulanan vergilerle ilgili hususlar için Fütûh, Haraç ve Emvâl kitaplarına müracaat ettik. Yahudilerden

---

3 Jacop Lassner, "Jews in Islamic Lands", *The Jewish Enigma* içinde, ed. David Englander, London 1992.

4 Kasım Abduh Kasım, *el-Yehûd fî Mısr*, Kahire 1987, s. 33.

5 Jacob Mann, *The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimids Caliphate*, Cairo 1920, I, s. 6'dan naklen Kasım Abduh, *a.g.e*, s. 6.

6 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut [ty]

7 Taberî, *Târîhu't-Taberî*, nşr. Muhamed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1967.

8 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, nşr. M. Muhiddin Abdülhamid, Mısır 1964.

9 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1965.

10 Çalışmamızda müracaat ettiğimiz mezhepler tarihi kitapları şunlardır: İbn Hazm (456/1064), *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut 1986; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. M. Seyyid Keylânî, Kahire 1964.

alınan vergilere dair kaynaklarda sarih olarak zikredilen çok fazla bir bilgiye rastlayamadık. Ancak içinde Yahudilerin de yaşadığı bilinen şehirlerin cizye ve haraç miktarlarını tespit ettik. Bu konuda Ebû Yusuf'un (182/798),[11] Ebû Ubeyd'in (224/837),[12] İbn Abdü'l-Hakem'in (257/870)[13] ve Belâzurî'nin (279/892)[14] eserlerinden faydalandık. Konuyla ilgili olarak yer yer coğrafya kitaplarından da faydalanılmıştır.[15] Coğrafya kitaplarına ayrıca Yahudilerin kökeni ve benzeri konularda da müracaat edilmiştir.

Çalışmamızda başta Mısır olmak üzere çeşitli şehir tarihlerine de başvurulmuştur. Bu bağlamda Bahşel'in (292/905),[16] İbn Asâkir'in (571/1175)[17] ve bilhassa Makrizî'nin (845/1441)[18] eserlerini sayabiliriz. Dönemin siyâsî, sosyal ve diğer bazı yönleri için bu kitaplardan kıymetli bilgiler elde edilmiştir.

Kullandığımız bir diğer kaynak çeşidi de tabakât (biyografi) kitaplarıdır. Emeviler dönemi Yahudi ilim adamı ve Halife Mervan zamanında tıbba dair bir kitabın tercümesi ile görevlendirilen Mâserceveyh ve diğer bazı tabipler hakkındaki bilgiyi, tabipleri ele alan tabakât kitaplarında bulduk.[19] Yine dönemin bazı halifelerini ve bürokratlarını konu alan ve dönemlerinde gayrimüslimleri ilgilendiren olayları ihtiva etmesi sebebiyle az da olsa bilgi bulabildiğimiz diğer tabakât kitaplarını da burada zikretmek gerekir.[20]

---

11 Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Beyrut [ty]

12 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, trc. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1981.

13 İbn Abdü'l-Hakem, *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, nşr. Muhammed el-Hacerî, Beyrut 1996.

14 Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Muhammed Enîs et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ, Beyrut 1987; Türkçe'ye trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

15 Çalışmamızda müracaat edilen coğrafya kitapları şunlardır: Ya'kûbî, *el-Büldân*, nşr. M. J. de Goeje, Brill 1896; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M.J. de Goeje, Brill 1906; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, nşr. Ferîd Abdülaziz el-Cündî, Beyrut [ty]; Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, Beyrut [ty]

16 Bahşel, *Târîhu Vâsıt*, nşr. Kürkis Avvâd, Beyrut 1986.

17 İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimaşk*, Muhîbüddîn Ebû Saîd, Beyrut 1995.

18 Makrizî, *el-Hutatü'l-Makriziyye*, I-II, Beyrut [ty]

19 Çalışmamızda tabipler hakkında hazırlanmış tabakât kitaplarından kullandıklarımız şunlardır: İbn Cülcül, *Ṭabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hukemâ*, nşr. Fuad Seyyid, Beyrut 1985; İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, nşr. Julies Lippert, Leipzig 1903; Said el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, nşr. Şeyho Louis Rizkullah, Beyrut 1912; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ*, nşr. Rıza Nizar, Beyrut [ty]

20 Kullandığımız tabakât kitapları şunlardır: İbn Sa'd (230/884), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-XI, Beyrut 1960; el-Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr.; el-Kindî, *Târîhu Vülâti Mısr*, Beyrut 1987; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü ve Menâkıbü Ömer b. Abdülaziz*, nşr. Naim Zerzur, Beyrut 1984.

Çalışmamızda İslâm kaynaklarının dışında Hristiyan kaynaklara da başvurduk. Yahudilerin İslâm fetihlerine karşı tavırları ve Emeviler dönemiyle ilgili İslâm kaynaklarında bahsedilmeyen bazı bilgilerin tespiti açısından bu kaynaklar faydalı olmuştur. Meselâ İslâm kaynaklarında hiç bahsedilmeyen Severus hareketi hakkında az da olsa Süryânî tarihçi Bar Hebreaus'un (680/1286) eserinde bilgi bulabildik.[21] Yine Emeviler döneminde bir büyücünün Bizans'tan gelerek Yahudilerle büyü yarışına girmesi bu kaynaklarda bulduğumuz bir diğer önemli bilgidir. Hristiyan tarihçi Theophanes'in (213/818) eseri de dönemle ilgili müracaat edilen kroniklerden biridir.[22] Meselâ, Rodos'un fethinden sonra meşhur Rodos heykelinin Yahudi bir tacire satılmasıyla ilgili bilgi, bu iki kaynaktan tespit edilmiştir. Ancak Theophanes'in yer yer taraflı ve önyargılı ifadelerinin olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Genel Yahudi tarihi ve çalışmamızda geçen bazı konularla ilgili ayetlerin tespitinde Kitabı Mukaddes'in Türkçe tercümesi esas alınmıştır.[23]

2. Araştırmalar

Çalışmada müracaat ettiğimiz araştırmaları üç grupta toplayabiliriz:

a. *Genel Yahudi tarihi ile ilgili araştırmalar*: Bu araştırmalara özellikle giriş bölümünde, Yahudilerin tarihi kısaca anlatılırken müracaat edilmiştir. Yahudilerde kabilecilikten merkezi idareye (krallık) geçiş, krallığın ikiye ayrılması, Yahudilerin yaşadığı Asur ve Babil sürgünü, bu sürgünlerin etkileri ve sürgün sırasında Yahudilerin dinî ve ilmî faaliyetleri ile ilgili olarak bu araştırmalara müracaat edilmiştir. Araştırmalar arasında, H. Graetz'in,[24] M. Sevilla Sharon'un[25] ve M. Şemseddin Günaltay'ın[26] çalışmalarını en başta zikredebiliriz. Yahudi tarihi araştırmalarının pîri kabul edilen Graetz, çalışmasının III. cildini İslâm dünyası Yahudilerine ayırmıştır. Graetz'in bu çalışması dönemle ilgilenen araştırmacıların gözardı edemediği bir kaynaklık özelliği kazanmıştır. Türkiye Yahudileri ile ilgili çalışmaları da bulunan Sharon, eserini Türkçe ka-

---

21 Bar Hebreaus, *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987.

22 Theophanes, *The Cronicle of the Theophanes (Annu Mundi 6095-6305-A.D. 602-813)*, İngilizceye trc. Harry Turtledove, Philedelphia 1982.

23 *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul 1995.

24 H. Graetz, *History of the Jews*, I-VI, The Jewish Publication Society of America: 1891.

25 Moshe Sevilla Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruşelayim 1981.

26 M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark III- Suriye ve Filistin*, Ankara 1947; Günaltay'ın bu eserinden başka, *İran Tarihi* I- *Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Ankara 1987; *Yakın Şark Elâm ve Mezopotamya*, Ankara 1987, gibi diğer eserlerinden de faydalanılmıştır.

leme almıştır. Başlangıçtan günümüze kadar getirdiği Yahudi tarihine dair bu eseri, derli toplu bir Yahudi tarihi olması açısından önemlidir. Günaltay ise çalışmasında Graetz ve Sharon'un tersine, Tevrat dışı kaynakları, özellikle de XIX. asırda Avrupalı ilim adamları tarafından yapılan arkeolojik kazıların verilerini esas almış ve eserinin çeşitli yerlerinde Tevrat'ta verilen bilgilerin tarihî bilgilerle (mesela bkz. s. 294-297) uygunluk arzetmediğini dile getirerek Tevrat bilgilerini tenkit etmiştir. Konuyla ilgili ayrıca Hamidullah'ın,[27] Baron'un,[28] Grayzel'in,[29] Kutluay'ın[30] ve Stillman'ın[31] çalışmalarından istifade edilmiştir. Ancak yeri geldikçe belirteceğimiz üzere, Stillman'ın Hz. Peygamber dönemi Yahudi-müslüman ilişkilerine dair verdiği bilgiler çok taraflı ve önyargılıdır. Arabistan Yahudilerinin kökeni ve sosyo-kültürel hayatlarına dair İsrail Welfenson, Torrey, Newby ve Horovitz'in çalışmaları özellikle zikredilmelidir.[32] İslam öncesi dönemden günümüze kadar Yahudi-Arap ilişkileri İslâm ülkeleri Yahudilerinin uzmanı Goitein tarafından derli toplu bir şekilde mukayeseli olarak işlenmiştir. Ancak kendisinin de itiraf ettiği gibi, dönemimizle ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır.[33] İlmî hayat bölümünde Yahudilerin ilmî faaliyetlerinin kısa tarihçesi için Kaufmann ve Eisenberg'in birlikte hazırladıkları makaleleri[34] ile Ganîme'nin,[35] Ahmet Çelebi'nin,[36] Zaferü'l-İslâm Han'ın[37] çalışmalarından da faydalanılmıştır. Araştırma dönemimizde İslâm toplumunun bir parçası olarak katıldıkları ve katkıda bulundukları faaliyetleri bütünleme açısından İslâm dünyasındaki tercüme faaliyetlerine de değindik. Bu konuda

---

27 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I-II, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1990.

28 Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, I-XI, New York, 1958.

29 Solomon Grayzel, *A History of the Jews*, Philadelphia 1952.

30 Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965.

31 Norman Stillman, *The Jews of the Arab Lands, a History and Source Book*, Philadelphia 1979.

32 İsrail Welfenson, *Târîhu'l-yehûd fî Bilâdi'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve Sadri'l-islâm*, Mısır 1927; Charles C. Torrey, *Jewish Foundation of Islam*, New York 1933; Gordon D. Newby, *A History of the Jews of Arabia*, Columbia 1988; Joseph Horovitz, "Judaeo-Arabic Relations in pre-Islamic Times", *IC* (1929), s. 161-199.

33 Goitein, *Yahudiler ve Araplar Çağlar Boyu İlişkileri*, trc. Nuh Arslantaş-Buket Sağlam, İstanbul 2004. Söz konusu bilgi için bkz. s. 123.

34 Francine Kaufmann-Josy Eisenberg, "Yahudi Kaynaklara Göre Yahudilik", *Din Fenomeni* içinde, der. ve trc. Mehmet Aydın, Konya 1995.

35 Yusuf Rizkullah Ganîme, *Nüzhetü'l-Müştâk fî Târîhi Yehûdi'l-Irâk*, Bağdat 1924.

36 Ahmet Çelebi, *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*, trc. Ahmet M. Büyükçınar-Ömer Faruk Harman, İstanbul 1978.

37 Zaferü'l-İslâm-Han, *et-Talmûd Târîhuhu ve Ta'lîmuhu*, Beyrut 1967.

Celâl Saraç'ın,[38] Ramazan Şeşen'in,[39] K.S. Şah'ın[40] ve R.H. Akkâvî'nin[41] araştırmalarından istifade edilmiştir.

b. *Emeviler döneminde Yahudilerden çeşitli sebeplerle bahseden araştırmalar*: Konuyla ilgili olarak kendilerine ulaşamadığımız çalışmalara veya İbrânîce eserlere istinaden, Lassner, Baron ve Morony gibi Yahudi yazarlar tarafından hazırlanan çalışmalardan burada özellikle bahsetmek gerekir. Irak bölgesi ile ilgili önemli çalışmaları olan Morony, *Iraq After the Muslım Conquest* adlı eseri ile "Religious Communities in Late Sasanian and Early Muslim Iraq" başlıklı makalesinde Irak Yahudilerinin siyâsî, hukukî, sosyal ve kültürel çeşitli yönlerine dair, çalışmamızın değişik bölümlerinde ele alınan meselelerde önemli bilgiler vermiştir.[42] Irak, özellikle de Bağdat Yahudileri ile ilgili hazırlanmış bir diğer önemli monografik araştırma ise Sassoon'un çalışmasıdır.[43] Eserin giriş bölümünde Emeviler dönemi Yahudileri ile ilgili bazı kıymetli bilgiler verilmiştir. Her ne kadar araştırdığımız dönemle ilgili pek fazla bilgi bulamasak da İslâm toplumundaki Yahudilerin genel durumuyla ilgili olarak Bernard Lewis'in çalışmasından da faydalanılmıştır.[44]

Müslüman araştırmacılar Yahudilerle ilgili konuları, İslâm toplumundaki gayrimüslimlerle ilgili yaptıkları çalışmalarda, ehl-i zimme bağlamında ele almışlardır. Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki gayrimüslimlerle ilgili nakledilen bilgiler hakkında yapılan eleştiriler ve ihtilaflı meselelerin daha iyi anlaşılmasını sağlayan önemli çalışmalar arasında Mustafa Fayda'nın *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* adlı çalışması[45] ile Batılıların gayrimüslim meselesine bakışını özetle yansıtan H. Gazi Yurdaydın'ın "İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu" adlı makalesi[46] burada zikredilmelidir. Her ne kadar doğrudan konumuzla ilgili ol-

---

38 Celal Saraç, "İslâm Dünyasında Matematiğin Doğuşu ve Gelişimi", *AÜİFD* (1953), s. 69-72.

39 Ramazan Şeşen, "Tercüme Faaliyetleri", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, İstanbul 1992, III, s. 453-479.

40 K.S. Şah, "Tıp", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, trc. Ali Aksu, İstanbul 1991, IV, s. 125-139.

41 Rihab Hıdır Akkâvî, *el-Mûcez fî Târîhi't-Tıb inde'l-Arab*, Beyrut 1995.

42 Michael G. Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, Prınceton-New Jersey 1984; a.g.mlf, "Religious Communities in Late Sasanian and Early Muslim Iraq", *JESHO* XVII (1974), s. 113-134.

43 David Solomon Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949.

44 Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, trc Bahadır Sina Şener, Ankara 1996.

45 Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989.

46 Hüseyin Gazi Yurdaydın, "İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *AÜİFD* XXVII (Ankara 1985), s. 97-110.

masa da Levent Öztürk'ün İslâm dünyası Hristiyanları üzerine yaptığı çalışmanın, meselenin ele alınışında ve işlenişinde önemli katkıları olmuştur.[47] Ehl-i zimme bağlamında Kasım Abduh,[48] Seyyide İsmail Kâşif[49] ve Hamid Muhammed el-Hâdi[50] eserlerinde Yahudilere de yer vermişlerdir. Kasım Abduh'un Mısır Yahudileriyle ilgili küçük bir çalışması daha vardır.[51] Yine meseleyi bu bağlamda ele alan Iraklı tarihçi Yüzbeki eserinde Irak Yahudileriyle ilgili bilgiler vermiştir.[52] Bir başka Iraklı tarihçi Ganîme ise Irak Yahudileri ile ilgili müstakil bir eser kaleme almıştır.[53] Ancak belirtilmelidir ki, bütün bu çalışmalarda Emeviler dönemi Yahudileriyle ilgili bilgiler oldukça azdır.

c. *Emeviler dönemi ile ilgili çalışmalar*: Çalışmada Emeviler döneminin değişik yönlerini ele alan çalışmalara da müracaat edilmiştir. S. Ahmed Ali'nin,[54] ed-Dûrî'nin,[55] Esâmine'nin,[56] Hammaş'ın,[57] İbrahim Harekât'ın,[58] İsmail Yiğit'in,[59] Hitti'nin,[60] Wellhausen'in,[61] Vloten[62] ve Cahen'in[63] çalışmalarına dönemin siyâsî, hukukî, iktisadî ve diğer bazı meseleleri için müracaat edilmiştir. Bu araştırmaların, konunun daha iyi anlaşılmasında ve izahında önemli katkıları olmuştur.

Çalışmamızın bilgi toplama safhasında, çoğunlukla Yahudi kaynaklara dayanılarak hazırlanan 17 ciltlik *EJd*'nin bütün maddelerini tek tek taradık. Bu

---

47 Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998.

48 Kasım Abduh Kasım, *Ehlü'z-Zimme fî Mısri'l-Usûrü'l-Vüstâ*, Kahire 1977.

49 Seyyide İsmail Kâşif, *Mısru'l-İslâmiyye ve Ehlü'z-Zimme*, Kahire 1993.

50 el-Hâdi Hamid Muhammed, *Ehlü'z-Zimme fî Bilâdi'ş-Şâm fi'l-Fetreti'l-Ümeviyye*, Ürdün 1997.

51 Kasım Abduh Kasım, *el-Yehûd fî Mısr*, Kahire 1987.

52 Tevfik Sultan Yüzbeki, *Târîhu Ehli'z-Zimme fi'l-Irâk*, Riyad 1983.

53 Yusuf Rizkullah Ganîme, *Nüzhetü'l-Müştâk fî Târîhi Yehûdi'l-Irâk*, Bağdat 1924.

54 Salih Ahmed Ali, *et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî*, Bağdat 1953.

55 Abdülaziz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1990.

56 Halil Esâmine, "Emeviler Döneminde Arapların İskânı", trc. Nuh Arslantaş, *Öneri [M.Ü.S.B.E. Dergisi]* , 12 (1999), s. 271-280.

57 Necdet Hammâş, *el-İdâre fi'l-Asri'l-Ümevî*, Dimaşk 1980.

58 İbrahim Harekât, *es-Siyâse ve'l-Müctemea fi'l-Asri'l-Ümevî*, Mağrib 1990.

59 İsmail Yiğit, "Emeviler", *DİA*, XI, s. 87-104.

60 Philip K Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1980.

61 Julies Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1963.

62 Gerlof Von Vloten (1866-1903), *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Üzerine Araştırmalar*, trc. Mehmet Sait Hatiboğlu, Ankara 1986.

63 Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, trc. Esad Nedim Erendor, Ankara 1990.

tarama, diğer araştırmalarda bulamadığımız bazı kıymetli bilgilerin temininde faydalı olmuştur.[64] Ayrıca dönemle ilgili *İA* ve *DİA*'daki değişik maddelerden de istifade edilmiştir. Bu maddelere yeri geldikçe atıfta bulunulacaktır.

64 *Encyclopaedia Judaica*, I-XVII, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, Peter Publishing House: Jerusalem 1972.

GİRİŞ

1. Yahudi Tarihine Kısa Bir Bakış

Sâmî ırktan olan ve tarih boyunca İbrânî, İsrailoğulları ve Yahudi gibi isimlerle anılan Yahudilerin[65] tarih sahnesine çıkışları m.ö. 2000'li yıllara kadar uzanır. Tarih sahnesine çıktıkları asırlarda, çok sonraki devirlerde sürgün olarak gelecekleri Mezopotamya ve çevresinde hüküm süren Sümer ve Akad gibi önemli medeniyetler, belli evrelerini tamamlamak üzereydi.[66] Bir kıtlık sebebiyle

---

65 Yahudilerin "*İbrânî*" olarak, "*öte tarafın insanları*" manasında, Hz. İbrahim'in Fırat nehrini geçmesinden dolayı Kenan ülkesinin insanları tarafından böyle adlandırıldığı; veya Hz. İbrahim'in atalarından birinin adının "İbr" olması dolayısıyla verildiği kabul edilmektedir (Afif Abdülfettah Tabbara, *Kur'ân Açısından Yahudi Menşei ve Karakteri*, trc. Mehmet Aydın, Konya 1984, s.19; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993, s. 178; Ahmet Çelebi, *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*, trc. Ahmet M. Büyükçınar-Ömer F. Harman, İstanbul 1978, s. 27. "*İsrail*" ise Tanrı ve insanlarla güreşip yenen anlamında, Ya'kûb'a Tanrı tarafından verilmiş bir lakaptır. İsrail kelimesine ilk defa II. Ramses'in oğlu Mernepta'nın diktirdiği "İsrail Anıtı" diye anılan kitabede rastlanmaktadır. Yahudilere İsrailoğulları denmesi Ya'kûb'un soyundan gelmeleri sebebiyledir. Zira İsrail lakabıyla anılan Ya'kûb Yahudilerin atasıydı. "İsrailoğulları" tabiri Kur'ân'da 41 defa zikredilmektedir (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 547; Tabbara, 19; Günay-Küçük, s. 178). "*Yahudi*" kelimesine gelince; Şehristanî, Yahudi kelimesinin "*dönmek*", "*tevbe etmek*" manasına gelen Arapça هاد "*hâde*" fiilinin kökünden türediğini ve Hz. Musa'nın "*Biz sana tevbe ettik, döndük* " sözünden dolayı onlara "Yahudi" dendiğini belirtir (*el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 210). Ya'kûb'un 12 oğlundan dördüncü oğlu Yahuda veya Yuda idi. Bundan dolayı da Ya'kûb'un nesline Yahudi adı verildiği belirtilmiştir (Tabbara, s. 20; Günay-Küçük, s. 177). Bunun yanında Süleyman'ın ölümünden sonra ikiye ayrılan devletin güney yani Yahuda Krallığına mensup olan kişi manasına gelmesi nedeniyle de Yahudi dendiği iddia edilmiştir (*İslâm Ansiklopedisi*, "Yahudiler", XIII, s. 339, İstanbul 1986). Yahudiler, Kenan diyarına (Filistin) yerleşmeden önce İbrânî; Filistin'e yerleştikten sonra İsrailli; sürgünden sonra da İsrail(oğulları) veya dinlerine nisbetle Yahudi şeklinde adlandırılmışlardır (Günay-Küçük, s. 179).

66 Sharon, s. 1.

Mısır'a giden İbrahim (a.s.) Mısır'da çok kalamaz.[67] İbranîler Mısır'dan ayrıldıktan sonra İbrahim (a.s.) ile Lut'un çobanları arasında yaşanan bir meseleden dolayı çıkan anlaşmazlık sebebiyle ayrılmışlar ve Kenan'a yerleşmişlerdi.[68] İsrailoğulları, Yakup oğlu Yusuf'un, kardeşlerinin kıskançlığı sebebiyle Mısır'a giden tacirlere satılması ve Yusuf'un bir müddet sonra Mısır'da önemli mevkilere yükselmesi, o sıralarda vuku bulan kıtlık sebebiyle babasını ve kardeşlerini de yanına alması neticesinde Mısır'a yerleşmiş oldular.[69] Kur'ân-ı Kerim'de de Yakup'un oğulları arasında çıkan bir kıskançlığın sonucunda Yusuf'un köle olarak Mısır'da satılması ve daha sonra orada maliye bakanı olmasıyla ailenin Mısır'a göçünden bahsedilir.[70]

Mısır'da önceleri rahat bir hayat süren İsrailoğullarının zamanla bu rahatlıkları bozulmuştur.[71] Tevrat dışı kaynaklar, özellikle bu rahatsızlıkları Mısır'da iktidarı ele alan (m.ö.1580) XIX. sülâlenin (Firavunlar Hanedanı), önceki hanedanın (Hiksos) tersine bir millîleştirme politikası izlemesi sebebiyle izah ederler. O döneme ait belgelerde Mısır'da büyük tapınaklar inşa eden bu hanedandan II. Ramses (m.ö.1290-1224) zamanında Mısır ve çevresinde kurulan şehirlerin inşasında İbrani (Apiru) aşiretlerinin çalıştırıldıkları kaydedilmektedir.[72] Yusuf'un maliye nazırı olarak hizmet ettiği Hiksos hanedanının gözdesi olan İsrailoğulları, bu yeni hanedanlık döneminde Mısır'dan çıkıncaya kadar yaklaşık üç asır zulüm ve sömürü dönemi yaşamışlar;[73] neticede Hz. Musa tarafından Mısır'dan çıkarılarak Sina'ya getirilmişler ve Firavun'un zulmünden kurtulmuşlardır. Ancak itaatsizlikleri sebebiyle 40 yıl Sina'da dolaştırılan İsrailoğulları Kenan diyarına ancak Yeşu (Yûşâ) zamanında girebilmişlerdir.[74]

---

67 Tevrat'taki bilgilere göre, Kildaniler'in Ur şehrinden Harran'a oradan da Kenan'a gelen Abraham, bölgedeki kıtlık sebebiyle Mısır'a gider (Tekvin 11/31). Can korkusundan dolayı Mısır'da hanımı Saray'ı kızkardeşi olarak tanıtır. Hanımını Firavun saraya alır ve Abraham'a pek çok mal-mülk verir. Ancak Rab karısı dolayısıyla Firavun'un sarayını sarsar. Firavun, Saray'ı hanımı olarak değil de kızkardeşi olarak tanıtan Abraham'a kızar ve Mısır'dan çıkarır. Abraham Mısır'dan zengin olarak çıkar. (Tekvin 12/11-12).

68 Tekvin 13/5-13; 16-18.

69 Tekvin 37/3-10; 28, 31-35.

70 Yusuf, 12/99. İsrailoğulları'nın Mısır'a gelmesini dönemin Firavn'u da istemiştir. Bkz. Tekvin, 46/16-18.

71 Bkz. Çıkış, 1/8-14.

72 Sharon, s. 6; Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 296; Ömer Faruk Harman, Yahudi Kutsal Kitapları, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1988, s. 68.

73 Çıkış, 1/13-14. Krş. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 547.

74 Mâide 5/20-26; Çıkış 7. ve 40. Baplar; Tesniye 34/4-5; Yeşu 1/2.

Tevrat dışı kaynaklara göre Filistin bölgesinde İsrailliler adında bir kavmin görülmesi ancak m.ö. 1300'lü yılların sonuna rastlar.[75] II. Ramses'in oğlu Mernepta yazıtının yazıldığı yıllarda (m.ö.1220'ler) Yahudiler de Filistin civarında ölüm-kalım savaşı vermekteydi.[76] Mernepta Filistin'de elde ettiği bir zafer sebebiyle yönetiminin beşinci yılında diktirdiği anıtta Aşkelon (Askalân) ve Gezer gibi Filistin şehirleriyle birlikte, tahrip ederek bıraktığı şehirlerden bahsederken İsrail halkını da zikrettiği bu anıttaki bilgiler, o bölgede yapılan arkeolojik delillerle de uygunluk arzetmektedir.[77]

Filistin'de Yeşu'dan sonra İsrailoğulları bir devlet haline gelip sağlam temeller üzerine oturuncaya kadar geçen düzensizlikler devresinde, bazen hâkimler bazen kabile reisleri bazen de kendilerini mağlup ederek hâkimiyetleri altına alan hükümdarlar tarafından yönetilmişlerdir.[78] Yahudi tarihinde belli bir döneme imzalarını atan Hâkimler hiçbir zaman İsrailoğullarının tamamı tarafından kabul edilmemişlerdir.[79] Fakat Hâkimler Dönemi'nin en önemli hususiyeti, merkezi -belki de monarşik- bir idarenin öneminin Yahudiler tarafından yavaş yavaş anlaşılmaya başlamasıdır.[80]

Hakikaten kuvvetli ordular karşısında hep ezilen ve zaman zaman Filistîler gibi çevredeki güçlü milletlerin etkisi altına giren İsrailoğulları, Filistîler'e karşı başarılar kazanan Peygamber Samuel'in şahsında kabiliyetli bir idarecinin nelere kâdir olabileceğini anlamış ve Samuel'den kendilerine bir kral seçmelerini istemişlerdi.[81] Kur'ân'da bu olaya işaretle, İsrailoğullarının peygamberlerinden (Samuel) Allah yolunda savaşmak için bir komutan istedikleri belirtilmektedir.[82] Samuel onlara kendilerine savaş emredilirse savaştan kaçabileceklerini[83] kralların yerli-yersiz, haklı-haksız mallarına el koyabileceğini, kızlarını saraylarında kullanabileceğini, topraklarını kendi adamlarına dağıtabileceğini, sürülerinin ondalığını alabileceğini, kısacası zaman gelirse belki de onun kulları olabileceklerini söyleyerek monarşinin sakıncalarını anlattıysa da

---

75 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 290.

76 Sharon, s. 10.

77 Harman, s. 67. Mernepta yazıtındaki ifadeler için bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 548-549; Günaltay, *a.g.e*, s. 292 dipnot 3.

78 Taberî, I, 465. Ayrıca bkz. Hâkimler Kitabı. Bu zaman zarfında İsrailoğullarını idare edenler için bkz. Mes'ûdî, *Mürûc*, I, s. 52-55.

79 Günaltay, *a.g.e.*, s. 305.

80 Sharon, s. 13.

81 I. Samuel 7/7-12; 8/5; 9/2.

82 Bakara, 2/246.

83 Bakara, 2/246.

dinletememiş ve Rab'ın emriyle Saul'ü onlara kral olarak seçmişti.[84] Kur'ân'da Saul'ün (Tâlût) Yahudi krallığını nasıl kurduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[85]

Yahudilerin ilk düzenli devlet tecrübesi Hz. Davud'la başlamıştır. En büyük ideali sadece Yahuda'yı değil, bütün İsrail aşiretlerini tek bir bayrak altında toplamak ve İsrail birliğini sağlamak olan Hz. Davud, hakikaten takip ettiği akıllı siyasetle hedefine ulaşmıştır. Millî birlik ve beraberliği pekiştirmek için Kudüs'ü başkent ilân etmiş (m.ö. 1000 yılları civarı), şehrin prestijini Ahid Sandığı'nı (Tâbût'ül-Ahd) getirmek suretiyle pekiştirmiştir.[86] Artık bundan böyle Kudüs bütün Yahudi kabilelerin nöbet bekleyecekleri millî ve mukaddes bir mekan olacaktır.[87]

Davud'dan sonra başa geçen oğlu Süleyman (Şlomo ha-Meleh) başarılı fetihlerinin yanında[88] siyâsî, ekonomik ve diplomatik meselelere de önem vermiş; Davud zamanında yapımına başlanan ancak bitirilemeyen Büyük Mabet'i tamamlayarak Tâbût'ül-Ahd'i de bu Mabet'e yerleştirmişti.[89] Böylelikle Mabet bütün Yahudilerin hayatında önemli bir merkez oldu. Süleyman'ın bu Mabet'i inşasının en önemli gayesi, ülkenin dört bir yanında bulunan diğer mabetlerin önemini, Kudüs'teki bu merkez lehine azaltmaktı.[90]

---

84 1. Samuel 8/11-20. İslâm kaynaklarında Tâlût olarak geçen (Taberî, I, s. 471) Saul, krallığı döneminde etrafındaki aşiretlere karşı önemli başarılar kazandı (Bkz. I Samuel 14/47). Ancak Tevrat bilgilerine göre, çok geçmeden peygamber Samuel'le arası açıldı. Hatta onun ruhanilik özelliğini de almak istedi. O sırada askerî başarısızlıklar da üst-üste gelince Rab, Saul'ü seçtiğine pişman oldu (1. Samuel 13/14; 15/34-35; 28/18). O sırada David (Davud) öne çıkmaya başladı. Filisti devi Golyat'ı yenmesinden dolayı halkın büyük teveccühünü kazandı. Çok geçmeden de başarısız Saul'e isyan etti. Filistiler'le yapılan savaşta ölen Saul'ün yerine geçti (Bkz. I. Samuel, Bap 17).

85 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 552.

86 Sharon, s. 18. Altından yapılmış olan bu Tâbût'a *Sekînet* de deniyordu. İsrailoğulları kalplere sükûnet veren bu Tâbût sayesinde düşmanlarını yenerlerdi (Taberî, I, s. 467). Musa ve Harun ailesinin bıraktığı mukaddes eşyalar bu Tâbût'un içinde saklanırdı (Bakara, 2/248). Kur'ân'daki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İsrailoğulları tarafından ilk etapta kabul edilmeyen Tâlût'un (Saul) hükümdarlığının alâmeti, Ahid Sandığı'nı düşmanın (Filistîler) elinden tekrar geri almasıydı (Bakara, 2/248). Ahid Sandığının Tevrat'taki tasviri için bkz. Çıkış 25/10-22.

87 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 318.

88 Taberî, Hz. Süleyman'ın gazaya çok düşkün olduğunu ve yeryüzünün neresinde bir hükümdar olduğunu duyarsa gidip kendisini itaat altına aldığını belirtir. Bkz. Taberî, I, s. 487.

89 Yâ'kûbî, *Târîh*, I, s. 58; Taberî, I, s. 484-485; Mes'ûdî, *Mürûc*, I, s. 57. İslâm kaynaklarında Süleyman tarafından yaptırılan bu mabet *el-Mescid* veya *el-Mescid'ül-Aksâ* olarak geçmektedir.

90 Sharon, s. 21-22. Mabet'in açılışı, mimarisi ve önemi için bkz. Alalu ve dğr., s. 208-211.

Süleyman'ın bütün gayretleri ölümünden sonra heba oldu. Krallık 17 yıl gibi kısa bir süre sonra (m.ö. 931) Yahuda ve İsrail Krallığı olarak ikiye ayrıldı.[91] Kudüs, Süleyman'ın torunu Ebiya'nın krallığında Yahuda ve Bünyamin-oğulları'nın elinde kaldı ve Yahuda Krallığı'nın başkenti oldu. Diğer 10 İsrail boyu ise krallığın kuzey topraklarında Süleyman'ın azadlısı Yeroboam'ın (İslam kaynaklarında Yurbeam b. Nâbıt) idaresi altına girdi.[92] Kur'ân-ı Kerim'de Saul tarafından kurulan krallığın Hz. Davud ve Süleyman peygamberler zamanında sağlamlaştırılması ve iç çekişmeler neticesinde ikiye ayrılması hakkında herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.

İki krallığın birbiriyle olan ilişkisi genelde mücadele ve düşmanlık şeklinde gelişmiştir. Birçok hükümdar ve sülâleler değiştiren İsrail Krallığı uzun müddet yaşayamadı. Yabancı devletlerin akınları önünde ezildi. Bilhassa Omri Hanedanlığı sırasında Asurlular'ın[93] İsrail üzerindeki baskıları iyice artmıştı. Asur imparatorlarından V. Salmanasar (m.ö.727-722) zamanında İsrail Krallığı'na karşı başlatılan taarruzlar[94] II. Sargon (m.ö.722-705) tarafından tamamlanmış ve nihayet krallık yıkılmıştır (m.ö.722).[95] Bu istilâdan sonra Yahudiler Asur topraklarının çeşitli yerlerine sürgün edilmiştir. Tevrat'ta bu olay şu şekilde anlatılmaktadır: "*Asur Kralı Samirîye'yi aldı ve İsrail'i sürdü. Onları Halahta ve Gozan Irmağı olan Haborda ve Medler'in şehirlerine oturttu*" (II. Krallar 17/4-6). Metinde geçen Haborda *Buhara* şehridir.[96] Yahudiler Buhara

---

91 Taberî, I, s. 517; Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 329.

92 Taberî, I, s. 517; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 566. Kudüs hisarlarının inşasında çalışanların başında görevli olan Yoreboam, Süleyman zamanında isyan etmiş, isyanda başarısız olunca Mısır'a kaçmıştı. Süleyman'ın oğlu Rahbeam'dan sonra kral olan Ebiya zamanında ülkeye gelerek sonunda gayesine ulaştı. Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 330.

93 M.Ö. XIII. asırda I. Salmanasar (m.ö. 1280-1260) ile tarih sahnesine çıkan Asurlular, I. Tiglatpasalar (m.ö. 1193-1015) ile parlamaya başlamıştı. Etiler bu imparator zamanında büyük bir hezimete uğratıldılar. Asur'un asıl istilâ hareketi III. Asur-nazirpal (m.ö.884-858) zamanında başladı. İstilâ ettiği ülkelerin insanlarını kazığa oturtan, krallarının gözünü oyan ve kafataslarından piramitler yapan bu imparator zamanında Asurlular bütün Mezopotamya'ya hâkim oldular. Oğlu III. Salmanasar (m.ö. 858-824) Dimaşk, Samiriye, Kudüs ve Sur (Tyre) Krallıkları'nı kendisine vergi vermeye mecbur etmişti. III. Tiglat-pasalar (m.ö. 745-727) zamanında imparatorluğun nüfuzu Arabistan içlerine kadar uzandı. Ölümünden sonra yerine oğlu V. Salmanasar (m.ö. 727-722) geçti. Bkz. Günaltay, *Elam ve Mezopotamya*, s. 552-557.

94 II. Krallar 15/29.

95 Sharon, s. 28. Asur İmparatorluğu'nun kudretli generallerinden olan Sargon beş senelik saltanatı sönük geçen V. Salmanasar'ı devirerek imparatorluk makamına oturmuş ve kendi adına nisbet edilen bir hanedanlık kurmuştu. Bkz. Günaltay, *Elam ve Mezopotamya*, s. 558.

96 Aviva Müller-Lancet, "Bukhara", *EJd*, IV, s. 1470.

ve isimleri belirtilen diğer şehirlerden başka, tarihî Ninova şehrinin banliyösü olan Musul'a da sürgün edilmişlerdi.[97] Yahudi seyyah Benjamin, 12. asırda David Alroy'un mesihliğini ilân ettiği İmâdiye'ye Yahudilerin bu ilk sürgünde geldiklerini belirtir.[98]

Bu sürgün daha sonraki imparatorlar döneminde devam etmişe benzemektedir. Meselâ Nihavend[99] ve Hulvan'a Yahudiler Senharib (m.ö. 705-681) zamanında sürgün edilmişlerdi.[100] İmparatorluğun Babil, Kuta, Hamat ve Avva gibi merkezlerinden getirilen vatandaşlar sürgün edilen Yahudilerin yerlerine yerleştirilmişti.[101] İsrail ülkesine oturan bu yeni halkla bölgede kalan Yahudilerin evliliklerinden Şomronlular adında yeni bir zümre ortaya çıkmıştır. İslâm kaynaklarında Samirîler olarak zikredilen bu grup hiçbir zaman diğer Yahudiler tarafından gerçek Yahudi olarak kabul edilmeyecektir.[102] Samirîler daha sonra m.ö. 420'de Kudüs'teki Mabet'e alternatif olarak Gerizim Dağı'nda kendilerine bir mabet inşa ettiler. Roma İmparator'u Vespasien (79-81) devrinde isyan etmeleri sebebiyle büyük bir katliama maruz kaldılar; bu sırada tahrip edilen Samirîye yerine Nablus (Neapolis) şehrini inşa ettiler.[103] Daha sonraki dönemlerde Nablus'ta Samirî varlığı devam etmiş, şehir İslâm dönemine kadar Samirîler için kutsiyetini korumuştur.[104]

Kuzey İsrail Krallığı'nın yıkılmasından sonra, Yahuda Krallığı da Asur İmparatorluğu'na tâbi, yarı bağımsız bir krallık haline geldi.[105] Krallık, Babilliler tarafından yıkılıncaya kadar Mısır ve Babil devletleri arasında bir rekabet unsuru olmuş her iki devlet de Yahuda'yı nüfuzu altına almaya; Yahuda Krallığı da birine karşı diğeriyle ittifak kurmak suretiyle varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.[106] Ancak Krallık İsrail Krallığı'ndan yaklaşık iki asır sonra

---

97 Alexander Bein-Paul Borchadrt-Howard Jacopson, "Mosul", *EJd*, XII, s. 444.

98 *Tudelalı Benjamin*, s. 74-75.

99 Makrizî, *el-Hıtat*, II, s. 477; W.J.Fischel, "Nehavend", *EJd*, XII, s. 936.

100 Makrizî, *a.g.e.*, II, s. 477.

101 II. Krallar 18/24. Makrizî'de Avva hariç diğer şehirler aynen zikredilmektedir. Bkz. *Hıtat*, II, 477.

102 Kutluay, s. 141. İsrail Kralı Omri Şemer adlı birinden iki talant gümüşe satın aldığı bir dağa Yahudileri yerleştirmişti. Dağ sahibi Şemer'e nisbetle Samirîyye olarak adlandırılmıştı (II. Krallar 17/24). Makrizî ise dağın, sahibi Şâmir'den bir kantar gümüşe satın alındığını belirtir. Bkz. *Hıtat*, II, s. 477.

103 Kutluay, s. 143, 146.

104 Kalkaşandî, *Subh'ul-A'şâ fî Sınâati'l-İnşa*, neşir Muhammed Hüseyn Şemseddin, Beyrut 1987, IV, s. 103.

105 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 560.

106 Günaltay, *a.g.e.*, s. 252, 345.

(m.ö. 586) Babil imparatoru Buhtunnasr (Nabukodonosor)[107] tarafından tarafından yıkılmış, Mabet yerle bir edilmiş ve pek çok Yahudi de öldürülmüştü. Geriye kalan Yahudilerin çoğu da sürgüne gönderilmişti. Tevrat'ın Yeremya Kitabı'ndaki bilgilere göre; I. sürgünde 3.023, II. Sürgünde 832, III. Sürgünde 745 olmak üzere, üç defada toplam 4.600 Yahudi sürgüne gönderilmişti.[108] Tevrat'ın bir başka yerinde ise sürülen Yahudilerin sayısı 10.000 olarak verilmektedir.[109] Yahuda'da sadece fakir halk ile ziraatle uğraşan Yahudiler yerlerinde bırakılmıştı.[110]

İslâm kaynaklarında ise Buhtunnasr'ın İsrailoğullarını üçe taksim ettiği; bunlardan bir kısmını öldürdüğü, bir kısmını esir aldığı, bir kısmını Şam'a yerleştirdiği ve 70.000 kişiyi de Babil'e götürdüğünden bahsedilmektedir.[111] Ayrıca canını kurtarabilenler çeşitli yerlere kaçmışlardı.

Yahudi tarihi açısından bu olay çok önemli olup Mabet'in Süleyman tarafından inşa edilmesinden Buhtunnasr tarafından yıkılmasına kadar geçen döneme *I. Mabet Dönemi* adı verilmiştir. Bu dönemden sonra Yahudilerin devlet olarak bağımsızlıkları sona ermiş, 1948 yılına kadar örgütlü bir devlet düzenine tam anlamıyla bir daha geçilememiş ve Yahudilerin günümüze kadar devam eden sürgün hayatları da başlamıştır.[112]

---

107 Tevrat'ta Nebukadnezzar (Yeremya 52/4), Tevrat dışı kaynaklarda Nabu-kudurri-usur veya Nabukudur-ussur olarak geçen Buhtunnasr, II. Babil İmparatorluğu'nun kurucusu Nabupolassar'ın oğludur. Babasının imparatorluğu sırasında ordu komutanlığı yapan Buhtunnasr, m.ö. 608 yılında Suriye'nin fethiyle görevlendirildi. Komutanlığı sırasında Yahuda Krallığı'nı itaat altına aldı. Babasının ölümünden sonra imparator oldu. M.Ö. 601 yılında Mısır'la ittifak kuran Yahuda Krallığı'nı te'dip için bir sefer düzenledi. Ancak hazırlıksız bir sefer olduğu için başarısız oldu. Üç yıl sonra m.ö. 597'de bir sefer daha düzenledi ve Kudüs'ü aldı. Asi Kral Yovakim'in yerine Kudüs tahtına Sedekiya'yı geçirdi ve önde gelen Yahudileri sürgün etti (Taberî, I, s. 536). Ancak Sedekiya'nın da Mısır'la ittifak ederek taahhüt ettiği vergiyi vermemesi üzerine Kudüs'ü tekrar istilâ etti, kralı öldürdü ve bir kısım Yahudiyi sürgüne gönderdi (m.ö. 586) (Günaltay, *Elam ve Mezopotamya*, s. 586-590; Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, VI, s. 380-381). Ancak Taberî'de Buhtunnasr, Babil İmparatoru değil, İmparator Eştasb b. Lehrasb'ın Suriye (Şam-Beytü'l-Makdis) genel valisi olarak zikredilmektedir (Taberî, I, s. 536). Taberî'de zikredilen bu valinin, Günaltay'ın, II. Nabu-kudur-ussur'un Kudüs'ü işgalinden sonra, aynı yılın Ağustos ayında Kudüs'e tekrar gelerek yakıp-yıkan ve Mabet'i tahrip eden komutan olarak zikrettiği Nabuzaradan olabileceği ihtimalini düşünüyoruz. Nabuzaradan için bkz.Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 356-357.

108 Yeremya 52/27-30.

109 II. Krallar 24/14.

110 Yeremya 52/16.

111 Taberî, I, s. 553. Buhtunnasr'ın sürdüğü Yahudi kabileler ve sayıları için bkz. Taberî, *göst. yer.*

112 Sharon, s. 33. Hamidullah, Kur'ân'ın (İsra 17/4-5) gerek Asur gerek Babil ve gerekse daha sonra yaşanan Roma sürgünlerine kısa olarak imâda bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 552.

Buhtunnasr'ın istilâsından sonra Yahudilerin yerleştiğini tesbit edebildiğimiz yerler ise şöyledir. İstilâdan sonra bazı Yahudiler Mısır'a kaçmış, bu durum Babil idaresi ile Mısır arasında ilişkilerin bozulmasına ve Buhtunnasr tarafından Mısır üzerine bir sefer düzenlenmesine sebep olmuştu.[113] Yahudilerden bir grup Babil sürgününün ilk sıralarında gelmişler, Nişabur'a Dan, Zebulun, Neftali ve Aşer gibi Yahudi kabileleri şehre yerleştirilmişlerdi.[114]

Sürgün Yahudiler arasında İsrailoğulları peygamber ve bilginlerinden Danyal (Daniel), Hananya, Azarya ve Mişâyil (Mişael) gibi kimseler de vardı.[115] Danyal'ın kabrinin Sus şehrinde olduğundan hareketle,[116] Sus ve civarına bu sürgünle yerleştiklerini söyleyebiliriz. Yahudi kaynaklar Kisrâ I. Yezdicerd'in (399-420) Sus şehrini Yahudi bir hanımının (Shushan-Dukth) isteği üzerine inşa ettiğinden bahseder.[117] Ayrıca Roma İmparatorluğu'nun çöküş safhasına girdiği dönemlerde, imparatorluğun Ermeniye eyaletinden Sasânî topraklarına yoğun bir göç hareketi yaşanmıştı. Ermeni kaynaklar göç eden Yahudilerin sayısını 86.000 aile olarak verir.[118] Kisrâ II. Şapur, göçmen Yahudilerin zanaat ve ticaret tecrübelerinden faydalanmak için pek çok Yahudiyi kabul etmiş ve ülkenin çeşitli yerlerine yerleştirmişti. Yahudilerin yerleştirildiği yerlerden biri de Sus şehri idi.[119] Persler zamanında Gâba adını taşıyan, daha sonra ise Ceyy olarak isimlendirilen ve Sasânîler'den de müslümanlara bu adla intikal eden[120] İsfahân'ın Ceyy kasabasına da Yahudiler bu sürgünle gelmişlerdi.[121] Yukarıda bahsettiğimiz II. Şapur zamanında yaşanan göç olayı neticesinde Ermeniye'den gelen Yahudilerden bir kısmı da İsfahân'a yerleştirilmişti.[122] Ceyy'de Yahudi nüfusu o kadar arttı ki, İslâmî dönemde burası el-Yehûdiyye olarak tanınmıştır.[123] X. asır İslâm coğrafyacılarından Mukaddesî Yahudilerin, İsfahân'ın kasabalarından biri olarak zikret-

---

113 Taberî, I, s. 539; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, (nşr. Muhammed el-Hacerî), Beyrut 1996, s. 51-52.

114 *Tudelalı Benjamin*, s. 77. Krş. Fischel, "Nishapur", *EJd*, XII, s. 1176.

115 Taberî, I, s. 553.

116 Belâzurî, *Fütûh*, s. 533, trc., s. 548; Taberî, II, s. 57; Mukaddesî, s. 402.

117 Baron, II, s. 204; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 157.

118 Faustus, *Geschichte Armenians*, 137'den ve *Moses of Khorene Cronicle*, III, s. 35'ten naklen Baron, II, s. 404 dipnot 36.

119 Baron, II, s. 404.

120 Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, V/II, s. 1069.

121 Fischel, "İsfahân", *EJd*, IX, s. 77.

122 Baron, II, s. 204.

123 Fischel, "İsfahân", s. 77.

tiği el-Yehûdiyye'ye, şehrin ikliminin Kudüs'ün iklimine benzediği için yerleştiklerini söyler.[124] Bazı Yahudi tarihler Horasan'ı, sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesinin mesken tuttuğu yer olarak tarif ederler.[125] Anbar şehrine de Yahudiler Buhtunnasr sürgünüyle gelmişlerdi.[126] Yahudi kaynaklara göre Belh şehri Buhtunnasr tarafından Yahudileri yerleştirmek için kurulmuştu.[127] Makrizî ise, Yahudilerin Belh'e daha önce Asur İmparatoru Senharib (m.ö.705-681) sürgünüyle geldiğini belirtir.[128] Ne zaman geldikleri bir yana Belh'te Yahudi varlığının çok eski zamanlara dayandığı kesindir. Taberî'deki bir rivayette, İsrailoğulları peygamberlerinden Semi adlı bir peygamberin Fars hükümdarlarından Beştasb'ı dine davet etmek için gittiği; hükümdarın huzurunda Zerdüşt ve zamanın ünlü bilginlerinden Camasb'la yaptığı dinî münazaranın, Belh'te geçtiği belirtilmektedir.[129] Merv şehrine ise Yahudilerin, Persler zamanında yerleştiğini tahmin etmekteyiz. Babil sürgününden sonra manevi dirilişin mimarı olarak kabul edilen Ezra (Üzeyr), Pers İmparator'u I. Erdeşir (Artahşaşta /Artaxerxes) (m.ö. 465-424) tarafından İsrail ülkesini incelemeye memur olarak gönderilmiş, dönüşünde Merv'de bir havra inşa etmişti.[130] Bu bilgi Mukaddesî'nin aktardığı bir bilgiyle de uygunluk arzetmektedir ki o, Merv'in güzel bir belde olduğunu ve Üzeyr'in burada namaz kıldığını söyler.[131] Yahudilerin sürgünler dışında tarih boyunca başta ticarî olmak üzere çeşitli amaçlarla değişik şehirlere yerleştikleri de olmuştur. Yahudiler bir liman şehri olan İskenderiye'ye m.ö.331 yılında Büyük İskender'in şehri kurmasından hemen sonra yerleşmişlerdi.[132] Zaman zaman baskıyla karşılaşsalar da Pitolemeler Döneminde (m.ö.300-201) İskenderiye'de bir hayli çoğalmışlardı. Kentin beş mahallesinden ikisi Yahudilere aitti.[133] Sauvaget, Bizans döneminde

---

124 Mukaddesî, s. 338.

125 Fischel, "Khurasan", *EJd*, X, s. 958.

126 Morony, s. 309.

127 Fischel, "Balkh", *EJd*, IV, s. 137. İslâm kaynaklarında Belh'in Buhtunnasr'ın valisi Lehrasb b. Kiyûcî tarafından kurulduğu belirtilir (Taberî, I, s. 538). Buhtunnasr, Lehrasb'ın Ehvaz ile batıdaki Rum sınırına kadar olan toprakların valisi (İspehbez) idi (Taberî, *göst. yer*).

128 Makrizî, *Hıtat*, II, s. 477.

129 Taberî, I, s. 564.

130 Fischel, "Merv", *EJd*, XI, s. 1395.

131 Mukaddesî, s. 298.

132 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 372.

133 Sharon, s. 56. Yahudiliğe Yunan fikirlerinin giriş kapılarından biri de İskenderiye olmuştur. Yunan felsefesiyle Yahudi kutsal kitabı Tevrat'ı telif ve özdeşleştirmeye ve bu yönde teolo-

Haleb şehrinde canlı bir iktisadî faaliyetin görülmesini, şehre pek çok Yahudinin yerleşmesiyle izah eder.[134] Yahudiler Sasânîler döneminde Kesker şehrine de ticarî amaçlı olarak yerleşmişlerdi.[135]

2. İslâm'dan Önce Arap Yarımadası'nda Yahudiler

Yahudilerin Arap Yarımadası'na gelmeleri meselesi hep tartışılagelmiş, Buhtunnasr zamanında geldikleri genel kabul görmekle beraber, Yarımada'ya değişik tarihlerde yerleştikleri de ileri sürülmüştür.

Ebu'l-Ferec el-İsfahânî Yahudilerin Hicaz bölgesine Hz. Musa zamanında geldiklerine dair bir bilgi nakleder. Hz. Peygamber zamanında yaşamış Yahudi müzisyen Ğarîd el-Yehûdî'nin nesebi hakkında bilgi verirken, onun Harunoğulları soyundan (*el-Kâhin b. Harun b. İmran*) olduğunu ve Harunoğulları'nın Hicaz Bölgesine Hz. Musa zamanında vuku bulan şu olay neticesinde geldiklerini belirtir: Hz. Musa Hicaz Bölgesi'nde taşkınlık yapan Âmâlikalılara karşı bir ordu gönderir ve askerlerine üstün gelmeleri halinde düşmanın hepsini kılıçtan geçirmelerini emreder. Gönderdiği ordu üstün gelir, Âmâlikalıların pekçoğu da öldürülür; ancak Âmâlika Kralı'nın oğlu çok küçük olduğu için merhamet edilir ve serbest bırakılır. Ordu Şam'a (Filistin) döndüğünde Hz. Musa vefat etmiştir. Savaştan dönenler İsrailoğullarına durumu anlatırlar. Ancak İsrailoğulları onların, Âmâlikalıların hepsini öldürmedikleri için emre karşı gelerek asi olduklarını söyleyerek onları Şam'dan çıkarır. Bunun üzerine onlar da mağlup ettikleri Âmâlikalıların topraklarına (Yesrib) dönerek orada yaşamaya başlarlar.[136] Nöldeke bu rivayeti teyiden Kitab-ı Mukaddes'te (I. Samuel 15/5) zikri geçen Âmâlikalıların, Yesrib'in ve Hicaz'ın en eski sakinleri olduğunu; Saul'ün Âmâlikalılarla yaptığı savaşın bu bölgede gerçekleştiğini iddia eder.[137]

Margoliouth ise, Yahudilerin Arabistan'a İsrailoğulları krallarından Hezekiel (m.ö. 717-690) zamanında geldiğini kabul eder.[138] Dozy ise, Tevrat'taki "*...ve Filistilere ve Gur-baalde oturan Araplara karşı Allah ona yardım etti*" (II. Tarihler 26/1-2; 7-8) fıkrasına istinaden ileri sürdüğü, ancak Gil'in

---

jik bir sistem kurmaya çalışan ünlü Yahudi filozof Philo (m.ö. 20-m.s. 50-60) burada yetişmişti. Bkz. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1990, s. 129.

134 J. Sauvaget, "Haleb", *İA*, V/I, s. 117.

135 Ashtor, "Wasıt", *EJd*, XVI, s. 361.

136 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâb'ül-Eğânî*, Kahire 1963, III, s. 116. Ayrıca bkz. Graetz, III, s. 54.

137 Cevad Ali, VI, s. 517; Newby, 15-16.

138 Welfenson, s. 3.

inanılması oldukça güç bir teori olarak kabul ettiği görüşünde, Yahuda Kralı Uzziya zamanında yapılan bu savaşlarda İsrailoğullarının Mekke'ye kadar girdiklerini iddia ederek, Arabistan Yahudilerinin Yarımada'ya Uzziya zamanında geldiklerini kabul etmektedir.[139]

A. Müller Yahudilerin Arap Yarımadası'na gelmelerinin Kalde Kralı Nabonidus (m.ö. 559-539) zamanında olduğunu ileri sürer. Nabonidus'un Teymâ şehri'ne düzenlediği bir seferde askerleri arasında Yahudilerin de bulunduğunu ve Teymâ'da kalıp zamanla Teymâ ile Yesrib arasındaki bazı yerleşim birimleriyle Vâdilkurâ gibi yerlere yayıldıklarını belirtir.[140] Müller'in bu izahı makul görünmektedir. Kitab-ı Mukaddes'teki "Tema" şeklindeki atıflar bir yana (bkz. İşaya, 21/14, Yeremya 25/23), Teymâ Yahudilerine Talmud'ta da atıfta bulunulmaktadır. Talmud'ta (Zebahim, 32b) zikri geçen Rabbi Şimon'un Teymâlı olduğu belirtilir.[141] Teymâ aynı zamanda sadakatiyle meşhur cahiliye dönemi şairi Samavel'in de memleketi idi. Teymâ Yahudilerinden ayrıca bir Arap kabilesinin Yahudileşmesi bağlamında da bahsedilir. Bekrî'nin rivayetine göre, Belîy kabilesinin bir kolu olan Benî Hışne, cahiliye döneminde Teymâ'ya sığınmak istemiş, ama buradaki Yahudiler dinleri farklı olduğu için onları kabul etmek istememişler, bunun üzerine kabilenin tamamı yahudi dinini benimsemişti.[142]

Yahudilerin Arap Yarımadası'na ilk gelişinin Mabet'in m. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmasından sonra şöyle bir olay neticesinde geldikleri de iddia edilmiştir: Romalılar Şam Bölgesi'ni istilâ ettikten sonra, Roma'nın Şam valisi Harunoğullarının kızlarından biriyle evlenmek ister. Ancak Yahudi şeriatında böyle bir evlilik yasak olduğu için Yahudiler bu teklife büyük tepki gösterirler ve bir ziyafet bahanesiyle çağırdıkları valiyi bir süikastle öldürürler ve Hicaz'a kaçarlar.[143] Vali Yahudileri çöle kadar takip ederse de yakalayamaz.

---

139 Welfenson, s. 3; Moshe Gil, "The Origin of the Jews of Yathrib", *JSAI* 4 (1984), s. 207. Krş. Newby, 20. Torrey Mekke'deki Yahudi kolonisinin kökenini bu tarihlere çıkarır. Bkz. Torrey, s. 13 vd.

140 A. Müller, *Der İslâm*, I, 36'dan naklen, Cevad Ali, VI, s. 513, 527. Teymâ şehrine Asur İmparator'u III. Tiglat-Pilasar (m.ö. 745-727) zamanında da bir sefer düzenlenmişti. Bkz. Hitti, I, s. 63; Günaltay, *Elam ve Mezopotamya*, s. 557

141 Horovitz, s. 172.

142 Horovitz, s. 177.

143 Harunoğullarının Roma valisine bu şekilde şiddetli bir tepkide bulunmaları tabii idi. Zira, Tevrat'ın Levililer kitabının 21. Babında Harunoğulları'nın tâbi oldukları özel hükümler tasrih edilmiştir. Bu yükümlülüklerinde birisi de "*...Kavmında zürriyetini bozmamak...*"tır (Levililer 21/15).

Çölde aç ve susuz kalan Roma askerleri bunlardan hurma (temr) isterlerse de, Yahudiler onların hepsini öldürürler. Daha sonraki zamanlarda o yer Temru'r-Rûm olarak bilinir.[144] İbn Haldun da Yahudilerin Arap Yarımadası'na Roma istilâsından sonra geldiklerini kabul eden kimseler arasındadır.[145]

Yahudilerin Arabistan'a Buhtunnasr'ın Kudüs'ü işgalinden sonra geldiğine dair genel bir kabul vardır. Belâzurî, Taberî ve İbn Asâkir gibi İslâm tarihçileri; R. Dony, Dozy ve Hastings gibi müsteşrikler Yahudilerin Arap Yarımadası'na Buhtunnasr'ın Mabet'i tahribinden sonra geldiğini kabul etmektedirler. Bu ilim adamlarının esas aldığı rivayetlerde Buhtunnasr'ın Yahuda Krallığı üzerine yürüyüp Mabet'i tahribinden sonra İsrailoğullarından bir kısmının Arap Yarımadası'na kaçarak Yemen'le Şam arasında,[146] Vâdilkurâ, Teymâ, Yesrib ve Eyle'ye[147] yerleştiklerinden bahsedilmektedir.

Yahudilerin Arabistan'da yaşadığı bir başka şehir ise Hayber'dir. 12. asırda bölgeyi gezen Tudelalı Benjamin, Hayber Yahudilerinin Ruben, Gad, Manasse kabilelerinin soyundan geldiğini ve Asur Kralı Salmaneser zamanında buraya sürüldüklerini söylemektedir.[148] Torrey ise m.ö. VI. asırda Hayber'de önemli bir Yahudi ticaret kolonisi kurulduğunu, Hayber adının İbrânîce'de "cemaat", "topluluk" anlamına gelen "hever" kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğunu belirtir.[149] Torrey'in verdiği bu tarih, Mabet'in Buhtunnasr tarafından yıkıldığı tarihe de uygun düşmektedir. Benjamin'in ifadesinden hareketle Yahudilerin ilk olarak Asur sürgünüyle buraya geldikleri, daha sonra da Babil sürgününden kaçan Yahudilerin buradaki akrabalarına sığındıkları düşünülebilir. Müsteşriklerden

---

144 Welfenson, s. 9-10; Newby, 15-16. Gil bu olayın Talmud'da bahsedilen şöyle bir olayla ilgili olduğunu söyler: Çöle kaçan Harunoğullarından 80.000 kadar Yahudi, bedevi İsmailîlerden su isterler. Bedeviler de onlara önce bol tuzlu yemek ikram eder, ardından hava ile şişirilmiş kırbaları getirirler. İçi hava dolu olan kırbaları ağızlarına dayadıklarında onları boğmak isterler.Talmud'daki ifade, "*İşte amcazadelerinin onlara karşı muamelesi böyleydi*" (P.T. Ta'aniyôt, IV, 60 b; Lam. Rabba, II, no 117) şeklinde biter. Gil, s. 207. Filistin Talmud'u bu hikaye ile Hacer-İsmail olayı arasında irtibat kurarak, Hicaz'a kaçan Yahudilerin sonunda bir su kaynağı bulduğunu belirtir. Bkz. Gil, "Origin", s. 207.

145 Cevad Ali, VI, s. 518.

146 İbn Asakir, III, s. 416.

147 Belâzurî, *Fütûh*, s. 24-trc.19-20; Taberî, I, s. 539; A. Musıl, "Eyle", *İ.A*, IV, s. 420-421; R. Dony, *Die Israeliten zu Mekka*, s. 135'ten naklen Cevad Ali, VI, s. 518. Ayrıca bkz. Tabbara, s. 22; Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 95. Ancak, Kitab-ı Mukaddes'te "Elot" olarak geçen Eyle'de Yahudi varlığının Hz. Davud zamanına dayandığı anlaşılmaktadır. Bkz. I. Krallar, 9/26.

148 *Tudelalı Bejamin*, s. 72. Benjamin'in bu ifadesi Yeşu 18/7 vd. ile irtibatlandırılmaktadır.

149 Torrey, s. 13.

Graetz, Hastings ve Dozy de Hayber Yahudileri'nin Buhtunnasr zamanında gelip Hayber'e yerleştiklerini kabul etmekle beraber, ataları hususunda ihtilaf etmişlerdir. Graetz ve Hastings, Hayber Yahudileri'nin atalarının Tevrat'ta zikri geçen (II. Krallar 10/5) Rekav oğlu Yehonadav olduğunu; Dozy ise Tevrat'ta bahsedilen (Nehemya 11/7) Mahallel oğlu Şefetya olduğunu iddia etmektedir.[150] Graetz ve Hastings'in kabulüne göre Hayber Yahudileri Musa'nın (a.s.) kayınpederi Yetro'nun (İslam kaynaklarında Şuayb (a.s.) soyundan gelen Rekabîler; Dozy'nin iddiasına göre ise Davud'un (a.s.) atası olan Perets soyundan gelmektedir ki, ilki tam anlamı ile İsrailoğullarından kabul edilmezken, ikincisi Yahuda'ya nisbet edilen bir soydur.[151] Cahiliye döneminde Hayber Yahudileri ile Araplar arasında evliliklerin akdedildiğini görüyoruz. Hamidullah'ın İbn Habîb'in (ö. 245) *el-Munammak*'ından naklen verdiği bilgiye göre, Resûlullah'ın büyük dedelerinden Hâşim, Hayberli bir Yahudi hanımla evlenmiş ve bundan iki oğlu dünyaya gelmişti: Sayfî ve Ebû Sayfî. Aynı hanım (önce mi sonra mı olduğunu tarihçinin açıklamadığı) Hâşim'in kardeşi Abdülmuttalib ile de evlenmiş, bundan da Mahreme adlı bir çocuğu dünyaya gelmişti. Mahreme de yine Dâse adlı Hayberli bir kızla evlenmiş ve Kays adlı bir çocukları olmuştu. İbn Habîb İslâm öncesi Medineli Yahudi kadınlarla evlenen Mekkeliler'den de bahsetmektedir.[152]

Kanaatimizce Hz. Musa ile ilgili rivayet bir tarafa, bütün bu bilgilerin telif edilebilir bir yönü vardır. Yahudilerin bazı ticarî ve askerî sebepler yanında; özellikle Buhtunnasr'ın Kudüs'ü istilâsından sonra, tarih boyunca büyük imparatorların bile dalmakta korktukları Arabistan'ın uçsuz bucaksız çöllerini emin bir sığınak görüp gelmeleri; daha sonraki baskı ve zulüm dönemlerinde de dindaşlarının yanına veya değişik yerlere yerleşmeleri şeklinde devam etmiş olması tabiidir. Zira Eski Ahid'te Arabistan'ın zalim kral ve hükümdarlardan kaçan İsrailoğulları için bir sığınak olduğu tasrih edilmektedir. Meselâ Yahudi kaynaklarda Yeremya Peygamber'in (bkz. Tevrat, Yeremya 21/9) yakın zamanda Kudüs'ün yağmalanacağını bildirmesi üzerine 75.000 Yahudinin her şeylerini alarak Arabistan'a kaçtıkları belirtilir.[153] Yine Harunoğullarından 80.000 kadar Yahudinin, Roma askerlerinden kaçarak çölde, İsmailîlere (Araplar) sığındıkları belirtilir.[154]

---

150 Graetz, III, s. 55; R. Dozy, *Mekka*, s. 136'dan naklen, Cevad Ali, VI, s. s. 525-526.

151 Tekvin, 39/29; Nehemya, 11/4; Yeremya, 35/8. Israel Friedlander, "The Jews of Arabia and the Rechabites", *JQR*, n.s. 1 (1910-1911), s. 252-53. Krş. Tolga Altıner, *İslamî Kaynaklara Göre Yahudilik'teki Seçilmişlik*, (M.Ü.S.B.E Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002, s. 68.

152 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, s. 592.

153 Newby, s. 19.

154 Gil, "Origin", s. 207.

İslâm'dan önceki asırlarda Yahudiler ölüm korkusuyla sığındıkları Vâdilkurâ, Teymâ, Eyle, Yesrib gibi yerlerde varlıklarını devam ettirdiler. Ayrıca sadece Orta Arabistan'da değil, Güney ve Doğu Arabistan'da da Yahudiler bulunuyordu.

Yemen'e Yahudilerin ne zaman geldiği hususu hakkında yeterli bilgi yoktur. Sebe Melikesi'nin İsrail ticaret filosunun Sebe kervanlarına verdiği zarardan dolayı Süleyman (a.s.) ile görüşmesi Yemen'e Yahudiliğin bu zamanda girmiş olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.[155] Yahudi kaynaklardaki bir başka yoruma göre, Yemen'e Yahudilik Süleyman (a.s.) ile Sebe Melikesi'nin evliliğinden sonra girmiştir. Süleyman, Melike'den doğan oğlunu Yahudi terbiyesine göre yetiştirmek için Kudüs'ten din adamları gönderir. Bir başka rivayete göre ise, Melike Kudüs'te Süleyman'la görüşmesinden sonra dönüşünde yanında bazı Yahudileri de götürmüştür. Bunlar Yemen'in ilk Yahudileri olup, San'a'daki ilk sinagog da bu münasebetle inşa edilmiştir.[156] Kur'ân-ı Kerim'de Süleyman'la Sebe Melikesi'nin evliliğine değinilmeksizin, Melike'nin Süleyman'a geldiği ve müslüman olduğu belirtilir.[157]

Dozy ise, Yemen'e Yahudilerin Buhtunnasr'ın istilâsından sonra geldiklerini ve daha sonra Filistin'e dönmediklerini iddia etmektedir.[158]

Güney Arabistan'daki Yahudi topluluklarından Ezra'nın Mabet'i yeniden inşası bağlamında da bahsedilir. Rivayete göre, Kudüs'teki Mabet'in yıkılmasından 40 yıl önce buraya yerleşen Yahudileri, Mabet'in inşasına yardım için çağıran Ezra'nın bu çağrısını Güney Arabistan Yahudileri, Mabet'in tekrar yıkılacağını daha o zamandan gördükleri için reddetmişlerdi. Bunun üzerine bu Yahudi toplulukları Ezra tarafından lanetlenmiş; buna karşılık onlar da Ezra'nın Kutsal topraklara gömülmemesi için beddua etmişler ve çocuklarına hiç Ezra ismi koymamışlardır.[159] Güney Arabistan'daki Yahudi varlığına m.ö. 25 yılında Roma'nın bu bölgeye düzenlediği sefere Yahudilerin de iştiraki münasebetiyle bahsedilir. Bu Yahudilerin orada kalıcı olup olmadıklarına dair herhangi bir

---

155 Welfenson, s. 39; Horovitz, s. 165; Stillman, s. 3; Sharon, s. 21.

156 Newby, s. 33. Elmalılı, Neml suresinin 27/44. ayeti tefsirinde Süleyman'ın Belkıs'la evlendiğini ve onu tahtında bıraktığını belirtir. Elmalılı, V, s. 3683.

157 Bkz. Neml, 27/29-44. Aslında müslümanlar açısından Yemen'e giren dinin "Yahudilik" değil, bütün peygamberlerin ortak mesajı olan "İslâmiyet" olduğu belirtilmelidir.

158 Cevad Ali, VI, s. 538.

159 Cevad Ali, VI, s. 538; Newby, s. 19; Hirschberg, "Arabia", *EJd*, III, s. 235. Ezra'nın çağrısı için bkz. Ezra, 10/7-8.

bilgi yoktur.[160] Ancak m. 130 yılında Filistinli Rabbi Akiba'nın Güney Arabistan'ı ziyareti,[161] burada önemli bir Yahudi varlığına işaret etmektedir.

İslâm kaynaklarında ise Yahudiliğin Yemen'e Tübbâ Es'ad Ebû Kerib zamanında girdiği rivayet edilir. Rivayetlere göre Tübbâ doğu seferinden dönerken Yesrib'e vali olarak bıraktığı oğlunun öldürüldüğünü öğrenince Yesrib'i yıkmaya yemin eder. Ancak Kureyzâoğullarından iki Yahudi haham, Yesrib'in ahir zaman peygamberinin hicret diyarı olduğunu, şehre saldırması halinde helâke uğrayabileceğini söyleyerek vazgeçirir. Yahudilerin durumunu beğenen Tübbâ iki hahamı alarak önce Mekke'ye uğrar, ardından Yemen'e döner. Yemen halkı önce Yahudiliği kabul etmezler. Bunun üzerine zamanın adeti olan ateşin hakemliğine müracaat edilir. Neticede halk Yahudiliğe girer.[162] Es'ad Ebû Kerib'ten sonra hükümdar olan Zû Nuvâs, bölgedeki Hristiyanları da Yahudiliğe girmeye zorlamıştı. Necrânlılar onun teklifini kabul etmeyince malları yağmalatmış, içleri ateş dolu hendekler (Uhdûd) hazırlatarak Hristiyanlık'tan dönmeyenleri bu çukurlara attırmış, İncilleri yaktırarak pek çok kiliseyi de tahrip etmişti.[163] Bu olaydan Kur'ân-ı Kerim'de de bahsedilmektedir.[164] Daha sonraki dönemlerde Yemen'de idare sık sık el değiştirmiş, İslâm dönemine kadar Güney Arabistan'da dinlerin karşılıklı mücadeleleri süregelmiştir.[165] Güney Arabistan'ın Necrân[166] ve Hadramevt bölgelerinde de Yahudilerin var olduğunu biliyoruz. İbn Habîb, Hz. Peygamber'in vefat haberi Hadramevt'e ulaştığında, buradaki Kinde ve Hadramevt kabilelerinden bazı fahişelerin buna sevindiğini; bu fahişelerden birinin de Hirr binti Yâmin adında Yahudi bir kadın olduğunu belirtir.[167] Güney Arabistan'da ayrıca, Bahreyn çevresinde[168] ve Uman Bölgesi'nde bilhassa Mazun limanında geçimlerini denizden sağlayan Yahudiler yaşamaktaydı.[169]

---

160 Horovitz, s. 190.

161 Horovitz, s. 190.

162 İbn Hişâm, I, s. 19-22; Yâkûbî, *Tarih*, I, s. 198; Taberî, II, s. 105-108; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, s. 76-78; Graetz, III, s. 62-63; Fayda, *İslâmîyet'in Güney Arabistan'a Yayılması*, Ankara 1982, s. 16-17.

163 İbn Hişâm, I, s. 35-36.

164 Bkz. Kur'ân-ı Kerim, Bürûç 85/1-8.

165 Çağatay, s. 18-24; Fayda, *a.g.e.*, s. 18-22.

166 Cevad Ali, VI, s. 541.

167 İbn Habîb, *el-Muhabber*, nşr. İlse Lichtenstadter, Haydarabad 1942, s. 185. Belâzurî'de kadının adı Hind binti Yamin olarak geçmektedir. Bkz. *Fütûh*, s. 142-trc. 148.

168 Belâzurî, *Fütûh*, s. 107-trc.113; Fayda, *Hz.Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989, s. 120.

169 Taberî, III, s. 121; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 613.

Medine Yahudilerinin kökenine geçmeden önce, Dozy'nin Mekke'de Yahudi varlığıyla ilgili katılmadığımız, ancak çok ilginç bulduğumuz bir görüşüne yer vermek istiyoruz. Dozy *Die Israeliten in Mecca* (1864) adlı çalışmasında Kitabı Mukaddes'teki (I. Samuel 30; I. Tarihler 4/24-43) ifadelerden hareketle, Saul zamanında hayli zayıflatılan Âmâlikalıların Kral (Hz.) Davud tarafından dağıtılmasından sonra, Simeon kabilesinin Arabistan'a geldiğini, Mina ve Mekke'ye yerleştiklerini ve Kâbe'de ibadet etmeyi tesis ederek günümüze kadar devam edegelen uygulamaların onlar tarafından başlatıldığını ispat etmeye çalışmıştır.[170] Yahudilerin cahiliye döneminde ve daha sonraki dönemlerde ticarî amaçlı olarak Mekke'de bulundukları bir gerçektir. Meselâ Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in Mekke'de ticaret yapan Yahudi bir komşusu vardı.[171] Yine Mekke'de ticaret yapan Yusuf isimli bir başka Yahudi, Hz. Peygamber'in doğduğunu o gece Mekkeliler'e haber vermişti.[172] Bu örnekler dışında Yahudilerin Mekke'de kalıcı olarak ikamet ettiklerine dair başka herhangi bir bilgi yoktur. Mekke'de bir Yahudi cemaati olsaydı, aynen Medine'de olduğu gibi, bunların mabetleri, cemaat liderleri vb. dinî ve kültürel özellikleri tarihi kaynaklara geçerdi. Kaldı ki, Hz. Peygamber, davetine başladığında Kureyş'in azılı müşrikleri Medine Yahudilerine giderek, ehl-i kitap olan Yahudilerden bu davetin gerçek olup olmadığını sormak yerine, bunu yakınlarındaki Yahudilere sorarlardı. Bu sebeple Yahudiler, hiçbir zaman ticarî amaçlar dışında Mekke'de kalıcı olmamışlardır. Zaten Dozy'nin bu iddiası da pek çok müsteşrik tarafından gerçekçi bulunmamıştır.[173]

Arabistan Yahudileriyle ilgili bir başka tartışma da Medine Yahudilerinin aslen İsrailoğullarından olup-olmadıkları ve Yesrib'e geliş tarihleridir.

İslâm tarihçilerinden Ya'kûbî, Benî Nadîr ve Beni Kureyza'nın Cüzâm Kabilesi'nin birer boyu olduklarını söyleyerek onların aslen Arap olmadıkları görüşündedir. Benî Nadîr'in Yahudiliğe girme tarihini belirtmese de, Kureyza'nın Samevel b. Âdiya zamanında Yahudiliğe girdiğini; her iki kabilenin de Nadîr ve Kureyza olarak adlarını yerleştikleri dağlardan aldıklarını belirtir.[174] Benzer şekilde Mes'ûdî Nadîr ve Kureyzaoğulllarının, Cüzâm'ın evlatları olduğunu belirten bir haber rivayet eder.[175] Şarkiyatçılardan Nöldeke Kureyza ve Nadîr

170 Welfenson, s. 84-85.

171 İbnü'l-Esîr, II, s. 15.

172 İbn Sad, I, s. 162; İbn Asâkir, III, s. 417.

173 Torrey, s. 13-14; Horovitz, s. 185. Horovitz'in bu bilgisi, İslâm öncesi dönemde Mekke'de Yahudi varlığına dair kısa bir monografi kaleme alan Lammens'e dayanmaktadır: "Les Juives de la Mecque a la veille de l'Hegire", *Recherches de science religiause*, vol. VIII.

174 Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 49, 52. Krş. Welfenson, s. 15.

bir haber rivayet eder.[175] Şarkiyatçılardan Nöldeke Kureyza ve Nadîr Yahudilerinin aslen Arap olduklarını ve Yahudiliğe sonradan girdiklerini; aslen İsrailoğullarından olsalardı kabilecilik esasına dayanan Arap toplumu tarafından bu derece adapte edilemeyeceklerini iddia etmiştir.[176] Benzer görüşü savunan Winkler, Amerika'daki Avrupalı göçmenlerin kızılderilileşmemelerini örnek gösterir. Yahudiler yüksek sosyal seviyeye sahip insanlardır. Sosyal açıdan daha aşağı mevkide olan Araplar arasında bu derece asimile olmaları, onların aslen Yahudi olmadıklarını göstermektedir. Her iki şarkiyatçının kanaatine göre onlar, misyonerlik faaliyetleri sonucunda Yahudiliğe giren veya Yahudileşen insanlardır.[177] Hitti de Yahudilerin kullandığı isimlerden hareketle, onların Yahudileşmiş Araplar veya Ârâmîler olduğunu savunmaktadır.[178]

Buna karşılık Medine Yahudilerinin aslen Yahudi olduklarına dair rivayetler de vardır. Mes'ûdî, yukarıda verdiğimiz rivayetten başka, Nadîr ve Kureyza Yahudilerinin Harun b. İmrân'ın soyundan olduğunu bildiren bir başka rivayet daha nakleder.[179] Belâzurî ve Taberî herhangi bir Yahudi kabilesi belirtmeksizin, Buhtunnasr'ın istilâsından sonra bazı Yahudi kabilelerin Yesrib'e gelerek yerleştiklerini söylerler.[180] İbn Asâkir ise, Buhtunnasr'ın istilâsından sonra Arap Yarımadası'na kaçan Yahudilerden Harunoğullarına ait bir boyun, Tevrat'ta geleceği müjdelenen peygamberin çıkacağı yere en uygun bir yer olarak tavsif edilen Yesrib'e yerleştiğini belirtir.[181] Zemahşerî, Mâide suresi, 44. ayette bahsi geçen Yahudi din adamlarının (rabbâniyyûn ve ahbâr) Harun'un (a.s.) soyuna mensup alimler olduğunu belirtir.[182] Müsteşriklerden O'beary, Yesrib Yahudilerinin aslen Yahudi olduğu kanaatindedir. Ancak Yahudi kabileleri arasında Kaynuka Yahudilerinin Yahudileşmiş olduğunu; Nadîr ve Kureyza Yahudilerinin ise, Mabet'in m. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmasından sonra ve Hadrianus zamanında 132 yılında gelip Yesrib'e yerleştiklerini kabul etmektedir.[183] Müslüman araştırmacılardan Derveze ise, Yesrib Yahudilerine Kur'ân'da "İsrailoğulları" şeklinde hitap edilmesi, hitabın genel ve kapsamlı olması, Kur'ân'ın önceki Yahudilerle sonrakiler arasında sağlam bir ilişki kur-

---

175 Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 229. Ayrıca bkz. Önkal, "Cüzam", s. 149.

176 Gil, "Origin", s. 209.

177 Müsteşriklerin görüşleri için bkz. Torrey, s. 17. Ayrıca bkz. Gil, "Origin", s. 208.

178 Hitti, I, s. 96.

179 Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 229.

180 Belâzurî, *Fütûh*, s. 24-trc.19-20; Taberî, I, s. 539.

181 İbn Asâkir, III, s. 416.

182 Elmalılı, III, s. 1690.

183 Gil, "Origin", s. 209; Cevad Ali, VI, s. 522, 526. Krş. Stillman, s. 9.

ması nedeniyle, Medine Yahudilerinin Yahudiliğe sonradan giren Arap kabileleri değil; aksine aslen İsrailoğullarından olduklarını ve Hicaz'a dışarıdan geldiklerini belirtmektedir.[184] Aslında Kur'ân'daki üslûp yanında, Medine Yahudilerinin Harunoğulları soyundan olduklarına dair bilgiye bir hadiste de rastlanmaktadır. Hz. Peygamber bir gün, Yahudi asıllı eşi Safiyye'yi ağlarken bulmuş, sebebini sorduğunda, Safiyye diğer eşleri Ayşe ile Hafsa'nın Peygamberimizin amcakızları olmaları hasebiyle kendilerinin daha hayırlı oldukları şeklindeki sözlerinin kendisini çok üzdüğünü belirtmişti. Bunun üzerine Peygamberimiz ise Safiyye'ye, "*Sen de onlara benden nasıl hayırlı olabilirsiniz? Kocam Muhammed, babam Harun, amcam da Musa, deseydin ya!*" diyerek teselli etmişti.[185] Ayrıca Yahudi kaynaklar, cahiliye döneminin meşhur şairi Samavel b.'Âdiyâ'nın babasının, Harun soyundan gelen bir kohen olduğunu belirtirler.[186]

Aslen Yahudi olan bu topluluklar bölge şartlarına uyarak Arap sosyal yapısından da oldukça etkilenmişlerdi.[187]

Diğer taraftan Medine Yahudilerinin kökeni hakkında kesin görüş belirtmeyen kimseler de vardır. Meselâ Medine Yahudilerinin Yahudiliğini karmaşık bir problem olarak gören Margoliouth, onların monoteist olduğunu söyler ve onlar için Rahmaniler şeklinde kendine özgü bir tabir kullanmayı tercih eder, ancak aslen Yahudi olabilecekleri ihtimalini de kabul eder.[188] Moshe Gil ise, "*Kaynaklarda Yahudiler hakkındaki rivayetlerin çoğunluğu, onların bedeviler arasından din değiştiren kimseler olduğu (giyûr) ihtimali üzerinde durmuşsa da; Yahudilerin kimler olduğu, aslen Arap olup Yahudiliğe sonradan mı girdikleri; yoksa İslâm'dan asırlar önce Yesrib'e yerleşen Yahudilerin neslinden mi oldukları hakkında kesin delilller yoktur*"[189] diyerek, Margoliouth gibi, kesin ifadeler kullanmaktan kaçınır. Benzer şekilde Goitein de, Medine Yahudilerinin Rabbanî olduğunu, ancak kökenlerinin kesin olarak bilinmediğini belirtir; illâ da bu Yahudilere bir isim verilecekse, Kur'ân'da Hz. Musa'ya yapılan atıflardan dolayı bunlara *Musaoğulları* (*Bıney Musa*) demenin yerinde olacağını belirtir.[190]

---

184 İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, trc. Mehmet Yolcu, İstanbul 1995, I, s. 101.

185 Bkz. ez-Zebîdî, *Tecrîd*, II, 306-307. Hz. Safiyye, Hayber fethinden sonra müslüman olmuş ve Hz. Peygamber'le evlenmişti. Babası Yahudilerin ileri gelenlerinden Huyeyy b. Ahtab idi.

186 Welfenson, s. 28; Newby, s. 55.

187 Welfenson, s. 14; Derveze, I, s. 104; Stillman, s. 13.

188 Gil, "Origin", s. 209.

189 Gil, "Origin", s. 211.

190 Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 86.

Yukarıda naklettiğimiz değişik görüşlerden Medine Yahudilerinin aslen İsrailoğullarından oldukları ve Hz. Peygamber zamanına kadar da bu kimliklerini korudukları anlaşılmaktadır. Derveze, Kur'ân'ın Medine Yahudilerine karşı üslûbundan onların İsrailoğullarına mensup olduğu neticesine ulaşmakta haklı olmalıdır. Nitekim Hz. Peygamber'in onlara karşı tavrı da bu doğrultuda görünmektedir. Meselâ, Kureyzaoğulları kuşatmasında Allah'ın tarihte onlara vermiş olduğu cezaları hatırlatma sadedinde "*maymunların kardeşleri*" diye hitap etmiş,[191] Yahudi Huyey b. Ahtab'ın idamında "*...bu kaderi İsrailoğullarına Allah yazdı...*"[192] ifadesini kullanmıştır. Değilse, Hz. Peygamber'in soyca bir bağlılığı olmayan bu kabileleri İsrailoğullarına nisbet etmesi hem abes olur, hem de Hz. Peygamber'i tenkit için en ufak bir sözü bile dillerine dolayan Yahudilerin bunu da polemik konusu yapmaları kaynaklara yansırdı.

Yesrib Yahudileri önce şehrin dışına yerleşmişlerdi. Ancak zamanla güçlenerek o dönemde şehrin yerlileri olan Âmâlikalılar ve Cürhümlüleri yurtlarından çıkardılar ve şehrin kontrolünü ele geçirdiler.[193] İslâm dininin ortaya çıktığı sıralarda Medine'de söz sahibi olan ve şehri bu üç Yahudi kabilesi ile paylaşan Evs ve Hazrec kabileleri ise buraya çok sonraki dönemlerde, m. II. veya III. asırlarda Yemen'de Mârib Seddi'nin yıkılmasından sonra gelmişler ve şehrin dışına yerleşmişlerdi. Yahudilerin baskılarından bıkan bu iki kabile, akrabaları olan Gassânîlerden aldıkları yardımla daha sonra şehre hâkim olmuşlardı.[194] Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti sırasında şehirde yine bu iki kabilenin üstünlüğü devam ediyordu. Şehir nüfusunun yarısına yakınını da Yahudiler teşkil etmekteydi.[195] Gil, Hz. Peygamber'in hicreti esnasında Küba köyünde de bazı Yahudilerin yaşadığını belirtir.[196]

Bunun yanında Evs ve Hazrec kabilelerinden bazı kimseler, Benî Hâris b. Ka'b ve Cüzâm'ın bir boyu gibi bazı kabilelerden Yahudiliği kabul edenler de vardı.[197] Ayrıca, Benî İkrime, Benî Sa'lebe, Benî Mahmer, Benî Zaûra, Benî Zeyd, Benî Behdel, Benî Avf, Benî Kusays gibi küçük kabilelerin de Yahudiliği benimseyen Arap kabileler olduğu belirtilmektedir.[198]

---

191 Taberî, II, s. 582.

192 Vâkıdî, II, s. 513; Taberî, II, s. 589.

193 F. Buhl, "Medine", *İA* , VII, s. 459-471; Tabbara, s. 22.

194 Belâzurî, *Fütûh*, s. 26-trc.22; Yakût, V, s. 83; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, III, s. 116; Horovitz, s. 178; Welfenson, s. 50; Çağatay, s. 95.

195 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 570.

196 Gil, "Origin", s. 208.

197 Ya'kûbî, *Tarih*, I, s. 257; Önkal, "Cüzam", s. 149.

198 Welfenson, s. 14; Newby, s. 18.

3. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Yahudiler

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinin ilk günlerinden itibaren Yahudilerle ilişkiler de başlamıştır. Hicretten hemen sonra hazırlanan Sahîfe'de (Medine Vesikası) Hz. Peygamber şehir-devletin bir başkanı olarak düşünülmüş, Yahudiler de müslümanlarla birlikte bu vesikada yer almışlardı. Hazırlanan bu Sahîfe'de, bir harp vukuunda şehrin ortaklaşa savunulması, diyetlerin müşterek ödenmesi ve Yahudilerin himaye hakkına sahip olması gibi hususlarda Yahudilerle görüş birliğine varılmıştı.[199] Bu sözleşme ile Yahudiler kendi mahallelerinde, Sahîfe'de belirtilen muayyen hususlar müstesnâ, dinî ve hukukî nizamlarını muhafaza ile Hz. Peygamber'i kendi kabile başkanlarının üstünde kabul ediyorlardı.[200] Yahudilerin hicretten hemen sonra bu Sahîfe'de yer almadığını belirten Hamidullah, onların Bedir zaferinden sonra liderleri Ka'b b. Eşref'in öldürülmesiyle korkuya kapılıp bir müdafaa ve ihtiyaç halinde karşılıklı yardım esasına dayanan bir sözleşme yapma gereği duymalarından dolayı sonradan dahil edildiklerini kabul etmektedir.[201]

Hz. Peygamber Medine'ye hicretinden itibaren Yahudiler tarafından kendisinin Allah'ın elçisi olarak kabul edilmesine çok gayret gösterdi. Ancak Yahudiler onun bu gayretlerine müspet cevap vermediler. Hicretin I. yılında Abdullah b. Selâm,[202] Kureyzâoğulları kuşatması sırasında Sa'lebe ve Esîd b. Sa'ye, Esed b. Ubeyd,[203] Ümmü Münzir[204] ve İbn Sa'd'ın Tevrat'ta Hz. Peygamber'in sıfatlarını okuyup müslüman olduğunu belirttiği ancak adını vermediği bir Yahudi[205] gibi çok az sayıda Yahudi müslüman olurken, düşman olanlar ise sayılamayacak kadar çoktu.[206] İnat ve kıskançlık sebebiyle Yahudilerden iman edenlerin azlığına Kur'ân da işaret etmektedir.[207]

Hz. Peygamber Yahudilerin bütün olumsuz tavırlarına rağmen tebliğ vazifesine devam etmiştir. Gerek kendisi gerekse sahabeden Hz. Ebû Bekir ve Hz.

---

199 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 197; Fayda, *Ömer*, s. 116.

200 Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984, s. 44-45.

201 Sahife'deki Yahudilerle ilgili hükümlerin güzel bir değerlendirilmesi için bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 194-199.

202 İbn Hişâm, I, s. 516; İbn Sa'd, II, s. 353; Hamidullah, *a.g.e*, I, s. 574.

203 İbn Hişâm, I, s. 213; Vâkıdî, II, s. 503; İbn Sa'd, I, s. 160.

204 İbn Hişâm, I, s. 244; Vâkıdî, II, s. 514.

205 İbn Sa'd, I, 361.

206 Hz. Peygamber'e düşman olan Yahudiler için bkz. İbn Hişâm, I, s. 514-516.

207 Bkz. Nisâ, 4/54; Hadîd, 57/26.

Ömer gibi ona yakın kimseler Beytülmidrâs'a giderek İslâm'ı tebliğ etmişler;[208] ancak onlar Hz. Peygamber'i kitaplarında tanıtıldığı şekliyle oğulları gibi tanımalarına rağmen gerçeği gizleyerek inanmadıkları gibi,[209] kafa karıştıran ve insanları fitneye düşüren bazı polemiklere girmişlerdi.[210] Yahudilerin bütün bu katı tutum ve polemiklerine cevap, yine Kur'ân-ı Kerim'den gelmiştir.[211] Yahudilerin tavrı pasif bir muhalefetle kalmamış, Hz. Peygamber'e ve müslümanlara hakaret ve zaman zaman taciz boyutuna ulaşınca, Ebû Âfek ve Bedir'de öldürülen Mekke müşriklerine ağıtlar yakan Ka'b b. Eşref gibi ideolog şairleri bu tavırlarının bedelini canlarıyla ödemişlerdir.[212] Hicretin ilerleyen aylarında Yahudilerin tavrı kişisel muhalefetten, kabilesel muhalefete dönüşmeye, Sahîfe'de imza koydukları hükümlere riayet etmemeye başlamışlardı.

Medine'de anlaşmayı bozan ilk kabile, Yahudiler arasında en cesur olarak kabul edilen Kaynukaoğulları idi. Hz. Peygamber Bedir Savaşı'ndan sonra bu Yahudilerle bir toplantı yaparak onları ahitlerine uymaya davet etti. Onlar ise Hz. Peygamber'i, Bedir galibiyetine güvenerek şımarmakla itham ettiler ve kendilerini kasdederek, dünyada savaşı çok daha iyi bilen kimselerin var olduğunu söyleyerek örtülü bir şekilde tehdit ettiler. Bu toplantıdan sonra Yahudiler bir müddet kendi kabuklarına çekildi. Ancak, Kaynukaoğulları Çarşısı'nda alışveriş yapan müslüman bir kadına tacizde bulunmaları bardağı taşıran son damla oldu. Hz. Peygamber Yahudileri yurtlarında kuşattı. 15 günlük kuşatmadan sonra teslim olan Kaynukaoğullarına Abdullah b. Übeyy'in de araya girmesiyle, mallarını bırakmaları şartıyla şehri terketmelerine müsaade edildi. Onlar önce Şam'a oradan da Ezriatü'ş-Şâm'a gittiler.[213]

Nadîroğulları ise Bedir Savaşı'ndan sonra Mekkeli müşrikleri Hz. Peygamber'den intikam almaya teşvik etmişler, Medine yakınlarına kadar gelen Mekke lideri Ebû Süfyan'ı ağırlamışlar ve ona müslümanlar ve şehirle ilgili gizli bilgiler vermişlerdi. Bu Sahîfe'deki hükmün resmen ihlâli idi. Müslümanların Uhud mağlubiyeti ve Mekke müşriklerinin desteği onlara daha da cesaret

---

208 İbn Hişâm, I, s. 558-559.

209 Bakara 2/146.

210 İbn Hişâm, I, s. 513.

211 Kur'ân-ı Kerim'in, Yahudilerin yerli yersiz sorduğu sorulara verdiği cevaplar ve onların gerçek niyetlerini deşifre eden ayetlerden bazıları için bkz. İbn Hişâm, I, s. 530 vd.

212 İbn İshâk, s. 297-299, Vâkıdî, I, s. 174-175; s. 184-192; İbn Hişâm, II, s. 51 vd; İbn Sa'd, II, s. 28, 31-34.

213 Kaynukaoğulları için bkz.Vâkıdî, II, s. 479-483; İbn Hişâm, I, s. 47-50; İbn Sa'd, II, s. 28-30; Taberî, II, s. 479-483; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 576-580; Atçeken, s. 116-122.

verdi. Bu arada Maûne Kuyusu faciasından sonra, bu faciadan sağ olarak kurtulan tek müslüman Amr b. Ümeyye ed-Damrî fâcianın sorumluları olan Benî Âmir Kabilesi'nden iki kişiyi, onların Hz. Peygamber'den himaye aldığını bilmeksizin Medine'ye dönüşünde öldürmüştü. Öldürülen iki kişinin kabilesi Hz. Peygamber'den bunların diyetini istedi. Sahîfe'deki hüküm gereği bunların diyeti şehirdeki cemaatlar tarafından müşterek olarak verilecekti. Yahudiler diyetin bedelini tahsil için kendilerine gelen Hz. Peygamber'e suikast tertip ettiler. Ancak bu Allah tarafından Hz. Peygamber'e vahiyle bildirildi. Yahudilerin bu tutumu resmen anlaşmanın bozulması demekti. Hz. Peygamber Nadîroğullarına karşı derhal bir sefer düzenledi. 15 günlük muhasaradan sonra Yahudilere silahları hariç, develerinin aldığı yükle şehri terketmelerine müsade edildi. Bazı Yahudiler Filistin'deki Ezriatü'ş-Şâm'a gittiler; bazıları da Hayber'deki akrabalarının yanına yerleştiler.[214]

Kureyzâoğullarının cezalandırılması da Sahîfe'deki hükümleri ihlâlleri dolayısıyla olmuştur. Onlar Hendek Savaşı'nın en kritik anlarında müslümanlara ihanet ederek düşmanlarla işbirliğine girmişlerdi (Bu işbirliğine Kur'ân-ı Kerim'de de işaret edilir: Bkz. Nisâ, 4-51). Savaştan sonra kalelerinde kuşatılan Yahudiler, bir süre sonra Sa'd b. Muâz'ın hakemlik yapması şartıyla teslim olmayı kabul ettiler. O da eli silah tutan erkeklerin öldürülmesi, kadın ve çocukların esir edilmesi ve mallarının ganimet olarak taksim edilmesine hükmetti ve hüküm yerine getirildi.[215]

Medine'de cezalandırılan Yahudilerin müslümanlara düşmanlık besleyen kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Toplum düzenini bozmayan ve Sahîfe'deki hükümlere uyan Yahudiler Medine'de kalmaya devam etmişlerdir. Meselâ, Hz. Peygamber vefat ettiğinde zırhı Medine'de yaşayan bir Yahudide rehin idi.[216] Hz. Ömer döneminde Peygamberimizin eşi Hz. Safiyye'nin Yahudi akrabalarına yardım ettiği bilinmektedir.[217] Medine'de daha sonraki dönemlerde ticaretle

---

214 Nadîroğulları için bkz. Vâkıdî, I, s. 363-380; İbn Hişâm, 1, s. 190 vd.; İbn Sa'd, II, s. 57-58; Belâzurî, *Fütûh*, s. 27-31-trc.23-29; Taberî, II, s. 551-558; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 581-585; Atçeken, s. 122-128. Nadîroğulları seferi Kur'ân'da ağırlıklı olarak Haşr suresinde anlatılmaktadır.

215 Kureyzâoğulları için bkz.Vâkıdî, II, s. 496-588; İbn Hişâm, I, s. 233 vd.; İbn Sa'd, I, s. 74-78; Belâzurî, *Fütûh*, s. 32-33-trc.29-31; Taberî, II, s. 581-594; Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 586-588; Atçeken, s. 128-137. Kureyzâoğulları seferi Kur'ân'da ağırlıklı olarak Ahzâb suresinde anlatılmaktadır. Stillman'ın Sa'd b. Muaz'ın Hz. Peygamber tarafından hüküm vermek üzere atandığı ifadesi gerçeği yansıtmamaktadır. Bkz. Stillman, s. 15.

216 İbn Sa'd, I, s. 488.

217 Bkz. ez-Zebîdî, *Tecrîd*, II, s. 306-307.

uğraşan Yahudilerden bahsedilmektedir.[218] Bu sebeple Stillman'ın Yahudilerin Hz. Peygamber zamanında Medine'den tamamen sürüldükleri iddiasının[219] geçerli bir dayanağı yoktur.

Hz. Peygamber zamanında Medine dışında Arabistan'ın Hayber, Fedek, Vâdilkurâ, Teymâ, Maknâ, Eyle, Cerbâ, Ezruh, Bahreyn, Uman ve Yemen gibi değişik yerlerinde de Yahudiler yaşamaktaydı.

Hayber'deki Yahudiler daha hicretin ilk yıllarından itibaren müslümanlar için tehlike teşkil etmişler, özellikle Medine'den sürgünlerinden sonra buraya sığınan Benî Nadîr liderleri Hendek Savaşı'nın hazırlanmasında Mekke müşriklerini ve Gatafanlıları Medine'ye karşı topyekün saldırmalarında aktif rol oynamışlardı. Hz. Peygamber Hayber Yahudileriyle ancak, Hudeybiye sulhüyle Mekke müşriklerinin elini kolunu bağladıktan sonra ilgilenme fırsatı bulabilmişti. Neticede hicretin 7. yılında Hayber fethedilmiş ve ricaları üzerine Hz. Peygamber Yahudileri, topraklarını yarıcılık esasına göre işletmeleri ve istenildiği takdirde çıkmaları şartıyla yerlerinde bırakmıştı.[220] Yine aynı yıl Fedek Yahudileri kendiliklerinden,[221] Vâdilkurâ Yahudileri de bir günlük muhasaradan sonra[222] Hayber Yahudilerinin yaptığı anlaşma şartıyla teslim oldular.

9/630 yılında Bizans'a karşı düzenlenen Tebûk seferi sırasında nazil olan cizye ayetine (Tevbe, 9/29) göre Hz. Peygamber bazı kabileler ile anlaşmalar yaptı. Anlaşma yapılanlar arasında Yahudi kabileler de vardı. Bunlardan Teymâ Yahudileri kendi topraklarında kalmaları şartıyla,[223] Maknâ Yahudileri hurma mahsüllerinin, tuttukları balıkların ve dokumalarının dörtte birini vermeleri şartıyla,[224] Eyle ve bunlara bağlı olarak yaşayan Cerbâ ve Ezruh Yahudileri de nakdî olarak belli bir miktar cizye karşılığında İslâm hâkimiyetini kabul ettiler.[225]

Hz. Peygamber zamanında yapılan anlaşma ile Uman bölgesi Yahudilerinin vergilerini verdikleri müddetçe asla dinlerinden döndürülmeyecekleri garanti altına alınmış,[226] Bahreyn ve çevresindeki Yahudiler de el-Alâ b. el-Hadramî'nin

---

218 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1, s. 589.

219 Stillman, s. 16.

220 Vâkıdî, II, s. 690-691; İbn Hişâm, II, s. 356; İbn Sa'd, II, s. 107-117; Belâzurî, *Fütûh*, s. 35-trc.33; Taberî, III, s. 15; Fayda, *Ömer*, s. 77; Atçeken, s. 137 vd.

221 Vâkıdî, II, s. 706-707; İbn Hişâm, I, s. 353.

222 İbn Hişâm, I, s. 338; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 47-trc.48.

223 Vâkıdî, II, s. 711.

224 İbn Sa'd, I, s. 290; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 71-72-trc.85-86.

225 İbn Hişâm, II, s. 525; İbn Sa'd, II, s. 289-290; Fayda, *Ömer*, s. 118-119.

226 Taberî, III, s. 121; Hamidullah, *a.g.e.*, 1, s. 613.

yaptığı anlaşmayla vergi vermeyi kabul etmişlerdi.[227] Yine onun zamanında Yemen bölgesindeki Yahudiler de Uman'daki dindaşları gibi, itaat altına alınmış ve vergi verdikleri müddetçe dinî özgürlükleri garanti edilmişti.[228]

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir tarafından başlatılan fetih hamlesi Hulefâ-yi Râşidîn ve Emeviler döneminde artarak devam etti. Îlây-ı kelimetullah (Allah'ın şânını yüceltme) uğrunda cihat eden müslümanlar, zamanın en güçlü iki devleti olan Bizans ve Sasânîler'i mağlup etmişler, birinin en önemli üslerini almışlar, diğerinin ise tarihi imparatorluğunu yıkmışlardı. Böylece İslâm fetihleri sonunda müslümanlar, Yahudilerin sürgünlerle geldiği toprakların yeni efendileri olmuşlardı.

4. Sasânî ve Bizans Hâkimiyetinde Yaşayan Yahudilerin İslâm Fetihlerine Karşı Tavırları

Bâbil sürgünüyle gelen, Pers hâkimiyetinden sonra Sasânî tebaası olan Yahudilerin durumu V. asırdan itibaren kötüleşmeye başladı. Dinî bayramlarını kutlamaları yasaklandı, Sasânî örf ve âdetlerine uymaya zorlandılar. Yahudiler Kisrâ I. Kubad (488-531) zamanında baskılara dayanamadılar ve isyan ettiler. Fakat isyan çok sert bir şekilde bastırıldı. Başta re'sü'l-câlut Mar Zutra olmak üzere pek çok Yahudi idam edildi (491). Bunlar Babil'in ilk şehitleri olarak anılmışlardır.[229] Kisrâ Anuşirvan'ın (531-579) hükümdarlığı zamanında re'sü'l-câlut Ahunay (550-560) ve oğlu Kafnay (560-581) liderliğinde Yahudiler yeniden toparlandılar.[230] Tebaasına karşı çok adil ve merhametli olan Anuşirvan[231] diğer din mensupları için başta malî sahada olmak üzere pek çok yeni düzenlemeler yaptı. Yahudiler Anuşirvan'ın saltanatı boyunca çok rahat bir hayat sürdüler.[232] Ancak Kisrâ IV. Hürmüz Yahudilere baskılar artmaya başladı. Bu sebeple Yahudiler Kisrâ'nın komutanı Behram Çubin tarafından başlatılan isyana olanca imkânlarıyla destek verdi. İsyan başlar başlamaz re'sü'l-câlut Haninay (581-589) idam edildi (589).[233] Behram Çubin ise kısa sürede geçici de olsa bütün ülkeye hâkim oldu (591).[234] Hürmüz tahttan indirildi, önce gözleri oyuldu

---

227 Belâzurî, *Fütûh*, s. 107-trc.113; Fayda, *Ömer*, s. 120.

228 İbn Sa'd, I, s. 264-265; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 96-trc.103; Ebû Ubeyd, s. 39-40.

229 Ganîme, s. 79; Grayzel, s. 223. Yüzbeki, s. 40.

230 Morony, *Iraq*, s. 320.

231 Taberî, II, s. 101.

232 Baron, III, s. 56.

233 Morony, *a.g.e.*, s. 320.

234 Baron, III, s. 58.

sonra da öldürüldü.[235] Yerine geçen II. Hüsrev Perviz isyancıya karşı Bizans İmparatoru Mavrikios'tan (582-602) yardım istedi. İmparator da Edessa (Urfa) valisi Joannes'e (İwannis) bir mektup yazarak Kisrâ'ya yardım etmesini emretti. Joannes adamlarından Anastasius komutasında 20.000'ini Bulgar ve Ermeniler'in oluşturduğu 40.000 kişilik bir ordu gönderdi. Ayrıca maddi yardımda da (40 talen altın) bulundu. Kisrâ'nın kendi adamlarından Hürmüzan da 10.000 askeri ile ona yardım etti. İsyan böylelikle bastırıldı.[236] Hüsrev Perviz, Mavrikios'un bu yardımına karşılık Dara ve Re's-Ayn bölgelerini (İran Ermeniyesi) imparatora iade etti (591).[237] Kisrâ'nın bu hareketi karşısında imparator kızı Maria'yı (Meryem) ona verdi.[238] Hüsrev Perviz Bizans'ın desteğinden dolayı Hristiyan tebaasına çok müşfik davrandı ve özgürlüklerini genişletti.[239]

Yahudiler için ise durum aynı değildi. İsyan bastırılıp yönetime hâkim olunduktan sonra Medâin'den başlamak üzere ülkenin diğer yerlerinde isyana destek veren pek çok Yahudi öldürüldü.[240] Behram Çubin isyanı patlak verir vermez IV. Hürmüz tarafından idam edilen Haninay'dan boşalan re'sü'l-câlutluk makamına daha sonra Sasânî idaresi tarafından herhangi bir re'sü'l-câlutun oturmasına müsaade edilmedi.[241] Muhtemelen bu olaydan sonra Yahudilere olan baskılar daha da arttı. Yahudiler dünyadaki pisliğin ve dejenerasyonun kaynağı olarak görülüyor, dinî günlerini kutlamaları yasaklanıyor ve onların cenaze törenleri gibi pek çok ayin ve törenlerinden rahatsızlık duyuluyordu.[242] 589 yılından itibaren İslâm fetihlerine kadar Sasânîler katında re'sü'l-câlutluğun Yahudileri temsili veya

---

235 Bar Hebreaus, I, s. 166; Taberî, II, s. 175. Taberî'de Hürmüz'ün bizzat oğlu Hüsrev Perviz tarafından, Behram'ın onu tekrar tahta oturtabileceği ve Bizans İmparatoru'na mektup yazarak kendisine gelecek yardıma engel olabileceği endişesiyle öldürüldüğü belirtmektedir. Bkz. Taberî, II, s. 179.

236 Bar Hebreaus, I, s. 166.

237 Bar Hebreaus, I, s. 166; Ostrogorsky, s. 73.

238 Taberî, II, s. 176; Bar Hebreaus, I, s. 166.

239 Taberî, II, s. 180-181. Taberî'deki rivayete göre bu yardım aslında Bizans'ın Anuşirvan zamanındaki bir mağlubiyetinin neticesinde imzalanan barış anlaşmasının bir rövanşı gibi görünmektedir. Şöyle ki, Anuşirvan zamanında Bizans'la yapılan anlaşmaya göre Bizans'ın ödediği vergiler Sasânî Devleti tarafından yine Bizans'taki İranlıların durumunu düzeltmek ve ateşgedeler kurmak için harcanacaktı. Bu rövanşla Bizans Sasânîler'e İran'daki Hristiyanlar için aynı şartları kabul ettirmiş oluyordu. Bkz. Taberî, II, s. 180-181.

240 Morony, *Iraq*, s. 320. Baron'un, Sasânî yönetimini çok zor durumda bırakan bu isyandan sonra idareye hâkim olan Hüsrev Perviz'in, Yahudilere karşı ılımlı ve uzlaşmacı bir siyaset takip ettiği görüşü pek makul görünmemektedir. Bkz. Baron, III, s. 59.

241 Morony, *a.g.e.*, s. 320.

242 Grayzel, s. 223; Morony, *a.g.e.*, s. 314.

idaresi gibi bir rolü olmamıştır.[243] Re'sü'l-câlutluk makamının varlığının kaldırıldığı bu zaman zarfında Yahudiler akademi alimleri (gaon) tarafından yönlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak zaman zaman ivme kazanan tazyiklere rağmen, bilhassa Sasânîler'in, son zamanlarında iktidar kavgalarıyla uğraşmaları Yahudilere biraz daha rahat bir ortam sağlamıştı.[244]

V. asırdan itibaren Bizans İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin de hayat şartları Sasânîler'deki dindaşları gibi kötüleşmeye başladı. Zaman zaman Hristiyanlığı kabul etmeye zorlandılar. İmparator Justinyen (527-565) zamanında çıkarılan yeni yasalarla Yahudilerin durumu daha da kötüleşti. Daha önce kendilerine verilen birtakım haklardan mahrum edildiler.[245] İmparator Phokas (602-610) zamanında çok daha kanlı bir takibata uğradılar.[246] Phokas tarafından öldürülen İmparator Mavrikios'a bir vefa borcu olan Hüsrev Perviz, onun intikamını almak için Bizans İmparatorluğu'na savaş açtı.[247] 605 yılından itibaren Sasânîler Önasya topraklarında hızla ilerlediler. Kayseri'yi alarak Kadıköy'e kadar ulaştılar.[248]

Bu arada Bizans tahtında da bir değişiklik oldu. Phokas'ın tedhiş rejimine karşı isyan eden Kartaca Eyalet valisi Heraklius, Phokas'ı öldürerek imparatorluk makamına oturdu.[249] Heraklius, II. Hüsrev Perviz'e Phokas'ı öldürdüğünü ve Mavrikios'un intikamını aldığını ısrarla belirtmesine rağmen, onu inandıramadı. 614 yılında Kisrâ'nın komutanı Rûmizan Şam ve Ürdün bölgesini Bizans'tan aldı. Aynı yılın sonunda Kudüs'e yöneldi.[250] Yahudiler Bizans zulmünün sona ereceği

---

243 Morony, *Iraq*, s. 320.

244 Ganîme, s. 79; Morony, *a.g.e.*, s. 323. Yüzbeki ise, Yahudilerin re'sü'l-câlutlarını gizli olarak seçtiklerini belirtmektedir. Bkz. Yüzbeki, s. 40.

245 Sharon, s. 94.

246 Ostrogorsky, s. 77; Stefan Leder, "The Attitude of the Jews and Their Role Towards the Arab-Islamic Conquest of Bilad al-Şam", *Proceeding of the Second Symposium on the History of Bilad al-Sham during the Early Islamic Period up to 40 A.H./640 A.D.* içinde, Amman 1987, s. 175; Hamid Muhammed s. 41. Phokas Behram Çubin ayaklanmasının bastırılmasında Kisrâ Hüsrev Perviz'e yardım eden Bizans İmparatoru Mavrikios'a karşı ayaklanmış ve idareyi ele geçirmişti. Bkz. Taberî, II, s. 181; Bar Hebreaus, I, s. 165.

247 Taberî, II, s. 181; Ostrogorsky, s. 78.

248 Ostrogorsky, s. 78. Taberî'de bu istilânın üç koldan aynı anda yapıldığı kaydedilmektedir: Remîzan (veya Rûmizan, Bar Hebreaus, I, s.168) komutasındaki ordu Suriye-Filistin bölgesini; Şahin komutasındaki ordunun Mısır-İskenderiye ve Nûbe bölgesini; Fürrehan'ın ise doğrudan başkent Kontantiniye'yi hedef aldığı belirtilmektedir. Bkz. Taberî, II, s. 181-182.

249 Taberî, II, s. 182; Bar Hebreaus, I, s. 168; Ostrogorsky; s. 79.

250 Bar Hebreaus, I, s. 168.

umuduyla, Kudüs'ün alınmasında, Sasânîler'e yardım ettiler.[251] Bu karışıklık sırasında Yahudiler Hristiyanların bölgedeki bir çok kilisesini yakıp evlerini yağmalayarak Hristiyanları da katlettiler. Sonunda Kudüs düştü ve şehirde Bizans hâkimiyeti sona erdi.[252] İsa'nın çarmıha gerildiği Kutsal Haç Kisrâ'ya gönderildi.[253] Sasânîler bu sırada Yahudilere iyi muamele ettiler ve Kudüs'e girmelerine müsaade ettiler.[254] Yahudilerin sadece Kudüs değil, Akka ve çevresindeki bazı yerlerin alınmasında da çok gayretleri olmuştu.[255] Fakat Sasânîler bir süre sonra Kudüs'teki Hristiyanların desteğini almak için Yahudilere karşı tutumlarını değiştirdiler. Yahudilerin buna tepkisi isyan etmek olduysa da, isyanları sert bir şekilde bastırıldı ve isyancı liderler idam edildi.[256]

Diğer taraftan darbeyle idareyi ele geçiren Heraklius iç işlerinde idareyi tamamen kontrol altına aldıktan sonra atağa geçti. 627'de Sasânîleri kesin bir mağlubiyete uğrattı.[257] Bu arada Sasânî tahtında bir değişiklik oldu. Hüsrev Perviz tahttan indirilerek öldürüldü, yerine oğlu Kubad Şîreveyh (Kovrad-Şîrûye) geçti.[258] Şîreveyh Bizans İmparatoru ile derhal anlaşma yaptı. Anlaşma gereği Ermeniye, Roma Mezopotamyası, Suriye, Filistin ve Mısır Bizans İmparatorluğu'na iade edildi.[259] Kudüs Bizans'ın eline tekrar geçtiğinde Sasânîler'e

---

251 Stillman, s. 22-23; Leder, s. 175; Sharon, s. 94.

252 Bar Hebreaus, I, s. 168; Robert Hoyland, "Sebeos, the Jews and the Rise of Islam", *Medieval and Modern Perspectives on Muslim-Jewish Relations*, ed. Ronald L. Nettler, Luxemburg 1995, s. 195.

253 Taberî, II, s. 182; F. Buhl, "Kudüs", *İA*, VI, s. 955. Moshe Gil, Sasânîler'in Bizans'a karşı elde ettiği bu zaferden sonra Medine Yahudileri üzerinde etkisini daha da güçlendirdiğini belirtmektedir. Bkz. Gil, s. 204.

254 Sharon, s. 94; Leder, s. 175. Hristiyan kaynaklar Yahudilerin şehirdeki Hristiyanlara katliamda bulunduklarından bahsetmektedirler. Bkz. Leder, s. 175; Hamid Muhammed, s. 41.

255 Leder, s. 175.

256 Sharon, s. 94; Hoyland, s. 91.

257 Ostrogorsky, s. 96. Milâdî 611-619 yılları arasındaki Sasânîler, Bizans'ı birkaç kere mağlup etmiş ve bu savaşlar neticesinde Suriye, Tarsus, Filistin ile Kudüs'ü, İstanbul Boğazı'na kadar Anadolu ve Mısır'ı işgal etmişti. 622'den itibaren ise Heraklius birçok savaşta başarılı olarak Ninova'da Sasânîler'i kesin bir mağlubiyete uğrattı (Aralık 627). Hz. Peygamber bu mücadeleleri çok yakından takip etmiş, neticelerine göre bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Bizans'ın Sasânîler'e mağlup olması üzerine Mekkeli müşrikler ateşperest İranlılar safında yer alıp tıpkı Mecûsîlerin kitap ehli Bizans'a üstün geldiği gibi, müslümanlara üstün geleceklerini söylemeye başlamışlardı. Bunun üzerine Rum suresi nazil olmuş, Hz. Ebû Bekir de müşrik Übeyy b. Halef ile Bizans'ın Sasânîler'e karşı 10 yıl içerisinde galip geleceğine iddiaya girmişti. Taberî, II, s. 184. Olayın detaylı anlatımı için bkz. Fayda, *Halid b. Velid*, s. 146.

258 Taberî, II, s. 218; Ostrogorsky, s. 96. Bu olayların olduğu 610 yılında Hz. Peygamber Mekke'den Medine'ye yeni hicret etmişti. Bkz. Taberî, II, s. 218.

259 Ostrogorsky, s. 96.

yardımlarından dolayı Yahudiler şehirden çıkarıldılar.[260] Ermeni tarihçi Sebeos'un *Kronik*'indeki rivayetlere göre, Edessa (Urfa) vb. yerlerde de Yahudiler aynı muameleye maruz kaldılar.[261] Bir süre sonra 632 yılında Heraklius imparatorluk sınırları içinde yaşayan bütün Yahudilerin Hristiyanlığa döndürülmesini emreden bir emir çıkardı. Süryani tarihçi Micheal Syrus, bu emirden sonra Bizans İmparatorluğundaki çoğu Yahudinin önce Urfa'ya, burada da baskılar başlayınca Sasânî devletine sığındıklarını belirtir.[262] Yahudilerin yaşadıkları bu zulümler İslâm fetihlerine kadar devam etmiştir.

Samirîler de Bizans zulmünden nasiplerini aldılar. Zenon'un ilk imparatorluk döneminde (474-491) idareye karşı ayaklandılarsa da başarısız oldular.[263] Bizans yönetimi Samirîlerce kutsal sayılan Gerizim Dağı'nda bir Hristiyan kilisesi inşa etti. Justinyen (527-565) zamanı diğer Yahudiler gibi Samirîler için de çok zor bir dönemdi. Hatta adaleti dillere destan Sasânî Kisrâsı Anuşirvan'ın (531-579) Justinyen ile o sıralarda yapacağı bir anlaşmanın arifesinde Samirîler, Kisrâ'ya haber göndererek, onun imparator ile herhangi bir anlaşmaya oturmamasını, Bizans'a savaş açması durumunda kendisine 50.000 kişilik bir kuvvetle yardım edebileceklerini bildirmişlerdi.[264] Samirîler 578 yılında tekrar ayaklandılar. Erîha ve çevresindeki diğer Yahudiler de onlara yardım etti. Ancak yine başarısız oldular. Bu isyandan sonra Samirîler İslâm fetihlerine kadar artık herhangi bir isyana teşebbüs edemediler.[265]

Bu şartlar altında Yahudilerin müslüman fatihleri bir kurtarıcı olarak görmeleri ve bulundukları yerleşim birimlerinin fethedilmesine yardımcı olmaları yadırganmamalıdır.

Kaynaklarda Yahudilerin daha Hz. Peygamber döneminden itibaren İslâm fetihlerine karşı takındıkları tavrın müsbet -hatta büyük bir sevinç- olduğu hakkında bilgiler vardır.[266] Hamidullah, Mâknâ halkının refah ve saadetini kıs-

---

260 Leder, s. 175.

261 Leder, s. 175.

262 Hoyland, s. 90; Leder, s. 175.

263 Zenon ilk olarak 474-475 tarihinde imparator oldu. Ancak kısa süre sonra bir darbeye kurban gitti. 20 ay kadar bir aradan sonra tekrar imparatorluk tahtına oturdu ve iktidarı 15 yıl elinde tuttu (476-491). Bkz. Ostrogorsky, s. 57.

264 Baron, III, s. 57; Hamid Muhammed, s. 42.

265 Hamid Muhammed, s. 39, 42.

266 Kaynaklarda Yahudilerin İslam fetihlerine karşı olumsuz tavır takındıklarına dair yegâne olay Gazze'nin fethinde yaşanmıştır. Yahudi kaynakların verdiği bilgiye göre, Yahudiler şehri savunmak için Bizans ordusu ile beraber canla başla savaşmışlardı. Bkz. Baron, III, s. 87; Stillman, s. 24.

kanan Eyle halkının, hırs ve tamahla buraya göz diktiğini ve Heraklius'un emri ile Yahudiler aleyhine başlatılan işkence ve eziyetler sırasında buradan sürülüp çıkarıldığını; bu sebeple Maknâ Yahudilerinin Tebûk seferi sırasında Hz. Peygamber'e gelerek müşterek düşman Bizans'a karşı bir dostluk ve karşılıklı yardım anlaşması imzaladıklarını belirtir.[267]

Hz. Ömer zamanında Muaviye b. Ebû Süfyan tarafından fethedilen Kayseriye şehrinin fethi, Yusuf adlı bir Yahudinin yardımıyla gerçekleşmişti. Bir gece gizlice gelerek kendisine ve ailesine eman verilmesi karşılığında müslümanlara şehrin gizli bir girişini göstermiş; müslümanlar da oradan girerek şehrin kapılarını açmışlar ve fethi gerçekleştirmişlerdi.[268] Grek kaynaklarında da Belâzurî'nin bu rivayetini teyiden, Bizans generali Sergius müslümanlar tarafından mağlup edildiğinde, Kayseriye Yahudilerinin çeşitli eğlenceler tertip ederek sevindiklerinden bahsedilmektedir.[269] Yahudilerin İslâm fetihleri karşısındaki tavırlarını gösteren bir başka olay da Yermük Savaşı'ndan önce yaşanmıştı. Müslümanların Bizans topraklarında birbirini takip eden muvaffakiyetleri karşısında İmparator Heraklius büyük bir orduyla müslümanları bertaraf etmeye karar verdi.[270]

Müslümanlar bu ordunun Yermük Savaşı için üzerlerine geldiğini öğrendiklerinde, Humus halkından daha önce aldıkları cizyeyi, onları koruyamayacaklarını bildirerek iade ettiler. Ancak şehir halkı müslümanların idaresinin âdil olduğunu ve daha önceki zulüm dolu günlere tekrar dönmek istemediklerini söyleyerek, Bizans'a karşı müslümanlarla birlikte savaşacaklarını bildirdiler. Yahudilerin tavrı ise daha şiddetli idi. Onlar, "*Tevrat üzerine yemin ederiz ki, Herakl'in kumandanı bizi mağlup ve yok etmeden asla Humus'a giremeyeceklerdir*" diyerek şehrin kapısını kapatmışlar ve savunmaya geçmişlerdi.[271] Belâzurî'den Bizans'a karşı müslümanlar lehine takınılan bu tavrın sadece Humus'ta olmadığını, Yahudilerin meskun olduğu diğer şehirlerde de benzer durumlar yaşandığını okuyoruz.[272] Müslümanlar Yermük Savaşı'nı kazandıklarında davullu-zurnalı dernek tutarak cizyelerini kendi elleriyle ödemişlerdi.[273] Belâzurî'deki bu rivayeti Süryani kaynaklar da desteklemektedir.[274]

---

267 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 601.

268 Belâzurî, *Fütûh*, s. 193-trc.202; Graetz, III, s. 87.

269 *Didaskalie*, s. 86'dan naklen Leder, s. 176.

270 Fayda, *Halid b. Velid*, s. 416.

271 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 187-trc.196.

272 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 187-trc.196.

273 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 187-trc.196. Yermük Savaşı ile Bizans mukavemeti kırılmış ve Suriye'deki mücadelenin neticesi belli olmuştu (Taberî, III, s. 441). Hatta Antakya ve çevresindeki şehirler mücadele etmeden müslümanlara teslim oldu. Bkz. Ostrogorsky, s. 103.

274 Leder, s. 177.

Yahudi kaynaklarda Filistin'de el-Halîl (Hebron) kentinin fethinin (638 yılı) Yahudilerin yardımıyla gerçekleştiği belirtilmektedir. Rivayete göre, müslümanlar el-Halîl önüne geldiklerinde, şehrin muhkem surları dolayısıyla fethi bir türlü gerçekleştirememişlerdi. Kuşatma sırasında müslümanlara gelen bir grup Yahudi, kendilerine şehirde bir havra yapılması ve dinî özgürlüklerinin garanti edilmesi şartıyla, şehrin gizli girişini gösterebileceklerini söylemişlerdi. Neticede Yahudilerin yardımıyla fetih gerçekleşmişti.[275]

Mısır'ın fethinde de gayrimüslimler Bizanslılar'a karşı müslümanlara olanca gayretleriyle yardım etmişlerdi.[276]

92/710 yılında Velid b. Abdülmelik zamanında geçilen Endülüs'te[277] Hristiyan zulmü altında yaşayan Yahudiler de müslümanların gelişini kurtuluş olarak addettiler.[278] Endülüs tarihine ait anonim *Ahbâr Mecmua*'da Târık b. Ziyad'ın Kurtuba'yı (Cordova) fethettiğinde şehrin muhafızlığını Yahudilere verdiği belirtilmektedir. Aynı kaynakta Yahudilerin yaşadığı Granada, Elvira vb. tüm Endülüs şehirlerinde Yahudilerin garnizonlar kurarak müslümanlara yardım ettikleri bilgisi yer almaktadır.[279] Tuleytula'nın fethi de Yahudilerin yardımıyla gerçekleşmişti. Hristiyanlar, kutlama vesilesiyle şehir kilisesine toplandıkları bir sırada Yahudiler şehrin kapılarını müslümanlara açmışlardı.[280] Müslümanların bu tavrı Yahudilerin canla-başla onlarla beraber savaşmalarını sağlamış, Kral Egica'nın bütün baskılarına rağmen Yahudiler bu tavırlarını sürdürmüşlerdi.[281]

---

275 "Canonici Hebronensis Tractatus de inventione sanctorum patriarchum Abraham, Ysaac, et Jacob", in *Sefer ha-Yishuv*, vol. 2, p. 6'dan naklen Stillman, s. 152.

276 Kasım Abduh, *Ehlü'z-Zimme fî Mısr*, s. 31.

277 Taberî, VI, s. 468.

278 Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasî Tarihi*, trc. Yusuf Yazar, Ankara 1990, s. 39; Stillman, s. 23-24; Sharon, s. 108. Yahudiler İspanya Kralı Sisebut (612-621) döneminden itibaren çok zor günler yaşamaya başlamışlardı. Sisebut Yahudilerin Hristiyanlaştırılmasını aksi takdirde mallarının müsadere edilerek sürülmelerini emretti. Kralın bu emrinden sonra 90.000 Yahudi vaftiz edlildi (İmamüddin, 22). Kral Reccesvinth (649-672) ise sünneti, sebt günü ve Yahudi bayramlarının kutlanmasını yasaklamıştı. Kral Egica (687-712) Yahudilerin ülkede ticaret yapmasını yasakladı. Baskılara dayanamayan Yahudiler 696'da isyan ettilerse de isyanları sert bir şekilde bastırıldı ve bütün Yahudiler Hristiyanların kölesi ilân edildi. Ardından büyük bir katliama uğradılar. Bu sebeple pek çok Yahudi Kuzey Afrika'ya kaçtı (Graetz, III, s. 103 vd.; Muhammed İmamüddin, s. 23; Norman Roth, "The Jews and Muslim Conquest of Spain", *JSS* 38 (1976), s.149; Bu dönemde İspanya Yahudilerinin durumu için bkz. Graetz, III, s. 101-110.

279 *Ahbâr Mecmua*, ed. Emilio Lafuente y Alcantara, Madrid 1867, s. 12-14'ten naklen, Stillman, s. 156; Roth, 152-153.

280 Graetz, III, s. 109; Roth, s. 156.

281 Roth, s. 146; Henri Pirenne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, trc. M. Ali Kılıçbay, Ankara 1984, s. 190. İmamüddin, Endülüs'te Hristiyanlarla yapılan savaşlar sırasında Yahudilerin

Bir zamanların güçlü imparatorluklarının alt edilmesi, gayrimüslimler için bir umut ışığı olmuş, özellikle de Yahudi halkının mesihî restorasyonu için yeni umutlar doğurmuştu. Müslümanlar gerek kılıçla gerekse sulh yoluyla fethedilen memleketlerin sakinlerini, Kur'ân-ı Kerim'in "*Sizin dininiz size, Benîm ki bana*" (Kâfirûn, 109/6) emri gereğince Allah'ın yarattığı bir varlık olarak saygı ile karşılamış, vicdanlara ve imanlara müdahaleyi, kendi imanına müdahale olarak görmüş; dolayısıyla sevgi, adalet, merhamet ve insafı ibadet ölçüsünde aziz tutmuştur. Bu sebeple fetihlerin gerçekleştiği her yerde, özellikle de Filistin, Suriye ve İspanya'da, Yahudilerin müslüman fâtihlere destek vermeleri ve onlar tarafından da müttefik kabul edilmeleri şaşırtıcı gelmemelidir.[282]

İslâmî Irak'ta Yahudiler yine aynı bölgelerde varlıklarını devam ettirdiler. Müşrik İranlıların yerine tevhit ehli bir topluluğun efendileri olması, en azından tek tanrı inancı taşımaları itibariyle müşterek bir değere sahip olmaları demekti.[283] İslâm nazarında Yahudiler Sasânîler nazarında olduğu gibi, ne *dünyadaki pisliğin ve dejenerasyonun kaynağı* ne de *idam edilerek vahşi hayvanlara yem olması gereken unsurlar*[284] olarak görülüyordu. Müslümanların Yahudiliğe ve mensuplarına karşı tavırları ise, hem İranlılar'ın hem de Batı'daki kilisenin o ağır, hakir ve düşmanca tavrının tersine, çok makuldü. Kilise tarafından zulmedilen Yahudiler, özel statüye sahip tebaa konumuna yükseldiler.[285] Müslüman egemenliğinde yaşayan Yahudilerin (ve de Hristiyanların) baskı ile din değiştirme gibi bir sorunları olmamıştır. Bu sebeple Yahudilik'te şehitlik İslâm dünyasında vuku bulmamıştır.[286] Müslüman olmak veya cizye ödemek şartıyla eski dinlerinde kalmak hürriyetine; her iki durumda da İslâm Devleti'nin hâkimiyeti ve himayesi altında yaşama hakkına sahiptiler. Bu tutum, Hz. Peygamber'in Tevbe suresinin 29. ayetine istinaden Tebûk seferi esnasındaki tatbikatı örnek alınarak, ilk fetihlerden itibaren değişmeyen temel Kur'ânî prensip olmuştur.[287] Yahudilerin sünnet, kurban, törensel yıkanma (mikve) ve cenaze törenleri gibi

---

müslümanlara vermiş olduğu desteği, Endülüs'ün fethini kolaylaştıran sebepler arasında zikreder. Bkz. s. 39. Endülüs'ün fethini kolaylaştıran diğer sebepler için bkz. *a.g.e*, s. 38-39. Egica zamanında Yahudilere yapılan zulümler için bkz. Graetz, III, s. 107-109.

282 Fayda, *Halid b. Velid*, s. 305; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 92. İslâm fetihlerinin başarı sebepleri için bkz. Fayda, s. 291-310.

283 Ganîme, s. 101.

284 Morony, *Iraq*, s. 315.

285 Lassner, s. 57; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 91.

286 Lewis, s. 99; Lassner, 56; Kaufmann- Eisenberg, s. 107.

287 Fayda, *a.g.e.*, s. 297; Lassner, s. 58. Kur'ân-ı Kerim'de dinî özgürlüklere vurgu yapan ayetler için bkz. Bakara, 2/256; Yunus, 10/99; Kehf, 18/29.

Mecûsîler'in nefret edip engellemeye çalıştıkları dinî ve geleneksel davranışları İslâmî dönemde herhangi bir engellemeyle karşılaşmamıştır.[288] Diğer yönden müslümanlar Yahudiler için yeni bir hâkimdi. Yabancı hâkimiyetinde bulunmaları açısından değişen bir şey yoktu.[289] Ancak bu patronlar belli bir prensip ve gaye adına giriştikleri cihat sayesinde yeryüzüne sulh, adalet ve fazilet getiren âdil ve eşitlikçi yeni bir dünya düzeninin temsilcileri olmalarıyla alışageldikleri diğer patronlarından farklılık arzediyordu.

İlk İslâm fetihleri sırasında Sevad bölgesinde Yahudiler yoğun olarak Hîre ve Medâin arasında yaşamaktaydı. 640 yılı civarında Mata Mehasya ve Felluce'de Yahudiler vardı.[290] Streck, İslâm fetihleri sırasında Meysan'da Yahudilerin sayısının fazla olduğunu söyler.[291] Meysan'ın Yahudiler açısından bir başka önemi de, Babil sürgününden sonra manevi dirilişin mimarı olan Ezra'nın burada medfun olmasıdır.[292] Kesker'de İslâm fetihleri sırasında bir Yahudi ticaret kolonisi vardı.[293] Geç dönem İslâm coğrafyacılarından Kazvinî (682/1283) Kazvin şehrindeki Yahudi kabirlerinden bahsetmektedir.[294] Bu durumda en azından ilk İslâmî dönemde Kazvin'de Yahudilerin varlığı söz konusudur. Hâlid b. Velid Ayn'üt-Temr'i fethi sırasında oradaki bazı Yahudileri esir almıştı.[295] Humus'ta Yahudilerin oturduğu özel bir mahalle vardı. Müslümanların fetihten sonraki iyi idaresinden dolayı bu mahalle sakinleri, Yermük Savaşı öncesi şehri müslümanlarla beraber Bizans'a karşı savunacaklarına dair Tevrat üzerine yemin etmişlerdi.[296] Firuz-Şapur'un fethi sırasında da şehirde pek çok Yahudi bulunuyordu.[297] Kayseriye,[298] Trablus (Tripoli),[299] Sûr (Tyre),[300] İskenderiye[301]

---

288 Morony, *Iraq*, s. 315. *Mikve*, içine dalınıp çıkıldığında değişik nedenlerle temizliğini yitirmiş Yahudinin ruh ve bedenini temizlemesi amacıyla Yahudi dininin emrettiği bir arınma yöntemidir. Bkz. Alalu ve dğr., s. 250.

289 Baron, III, s. 121; Stillman, s. 27.

290 Morony, *a.g.e.*, s. 309.

291 M. Sterck, "Meysan", *İA*, VIII, s. 190; Morony, *Iraq*, s. 309.

292 Yâkût, *el-Büldân*, V, s. 280; Kazvînî, *Âsâr'ül-Bilad*, s. 464.

293 Ashtor, "Wasıt", *EJd*, XVI, s. 361. Bahşel'in *Vâsıt Tarihi*'indeki bazı rivayetlerinden, Kesker'de Yahudi varlığının çok eski zamanlara dayandığı anlaşılmaktadır. Söz konusu kaynakta yer alan rivayetlerden birinde Beyt'ül-Makdis'in Buhtunnasr tarafından tahrip edilmesine bütün yeryüzünün ağladığı, ancak Kesker'in çok daha fazla ağladığı bildirilmektedir. Bahşel, s. 31.

294 Kazvînî, *Âsâr*, s. 436.

295 Yâkûbî, *Târîh*, II, s. 133.

296 Belâzurî, *Fütûh*, s. 187-trc.196.

297 Sassoon, s. 7.

298 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 193-trc.202.

299 Ashtor, "Tripoli", *EJd*, XV, s. 1390.

şehirlerinde de Yahudiler vardı. Ürdün ve Filistin'in çeşitli yerleri ile,[302] kutsal olarak kabul edilen Nablus[303] ve Taberiye[304] gibi şehirler ise Samirîler'le meskun yerlerdi.

İslâm kaynaklarında Emeviler döneminde Yahudilerin bulunduğuna dair açık ifadelerin geçtiği yerler Merv[305] ve Hîre'dir. Haccac, Hâricîler'le mücadele etmeyi ağırdan alan Kûfeliler'e Hîre'ye gitmelerini, orada Yahudi ve Hristiyanlarla oturmalarını alaylı bir dille söylüyordu.[306] İslâm dışı kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla yine bu dönemde Lâzikiyye[307] ve Urfa'da (Edessa) da Yahudiler yaşamaktaydı. Rodos'un fethinden sonra adanın meşhur heykeli Urfa'lı bir Yahudiye satılmıştı.[308]

Yahudilerin yaşadığı Anbar,[309] Sûr[310] ve Nablus[311] Hz. Ebû Bekir döneminde; Taberiye,[312] Kayseriye,[313] Humus,[314] Haleb,[315] Urfa,[316] Musul,[317] İskenderiye,[318] Nihavend,[319] Sus,[320] Ceyy ve el-Yehûdiyye[321] Hz. Ömer zamanında; Trablus,[322] Nişabur[323] ve Merv[324] Hz. Osman zamanında; Meysan[325] ise Hz. Ali zamanında

---

300 Ashtor, "Tyre", *EJd*, XV, s. 1488.
301 İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 106.
302 Belâzurî, *Fütûh*, s. 216-trc.226.
303 Kalkaşandi, *Subh'ul-A'şâ*, IV, s. 103.
304 Mukaddesî, s. 179.
305 Taberî, VII, s. 173.
306 Taberî, VI, s. 266.
307 Theophanes, s. 93.
308 Theophanes, s. 44; Ostrogorsky, s. 108.
309 Belâzurî, *Fütûh*, s. 344-trc.353.
310 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 159-trc.168.
311 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 189-trc.197.
312 Yâkûbî, *el-Büldân*, s. 327.
313 Belâzurî, *Fütûh*, s. 193-trc.202.
314 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 187-trc.196.
315 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 201-trc.209.
316 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 240-trc.250.
317 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 465-trc.477.
318 İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 106.
319 Belâzurî, *Fütûh*, s. 428-trc.438.
320 Belâzurî, *a.g.e., s.* 533-trc.548.
321 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 437-trc.447.
322 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 174-trc.181.
323 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 569-trc.586.
324 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 570-trc.588; Yâkûbî, *el-Büldân*, s. 279.
325 Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 280.

fethedilmiştir. Emeviler döneminde ise Kazvin[326] ve Belh[327] Muaviye zamanında; Harezm[328] ve Buhara[329] ise oğlu Yezid zamanında fethedilmiştir.

Kaynaklarda Yahudilerin nüfusu hakkında da birtakım bilgiler vardır.

Neusner, III. asırda Irak'taki Yahudi nüfusunun 500.000 civarında olduğunu söyler.[330] Ancak daha sonraki dönemlerde baskı yüzünden veya Sincar vb. yerlerde Hristiyanlığa geçenlerde olduğu gibi din değiştirmeler ya da başka sebeplerle Yahudi nüfusunda azalmalar olmuştu.[331] Daha sonraki asırlarda İslâm dönemine gelinceye kadar Yahudi nüfusunun pek fazla artmadığı söylenebilir. Grayzel, Irak'taki Yahudi nüfusunun 2.000.000 civarında olduğunu söyler.[332] Morony, Grayzel'in bu tahmininin 500'lü yıllara tekabülünün kuvvetle muhtemel olduğunu belirtir.[333] Sassoon, İslâm fetihleri sırasında bütün Yahudi nüfusunu 1.000.000 civarında tahmin eder.[334] Yahudi kaynaklar, Hz. Ali'nin Firuz-Şapur'u fethinde Firuz-Şapur Akademisi gaonu Rabbi İzak ve şehrin ileri gelen Yahudilerinin halifeyi karşılamaya gitmeleriyle ilgili olarak verdikleri bilgide, İzak'ın 90.000 Yahudinin başkanlığını yaptığını tasrih ederler.[335]

Suriye'nin sahil kentlerinden Kayseriyye'nin fethi sırasında şehirde Bizans'a paralı askerlik yapan 30.000 Samirî, 200.000 Yahudi vardı.[336] Yâkût'ta ise bu sayı 80.000 Samirî, 100.000 Yahudi şeklindedir.[337] İslâm fethinden önce İskenderiye'de 70.000 Yahudi vardı. Fetih sırasında bu Yahudilerin yarıya yakını kaçmıştı. Nitekim Amr b. el-As, Medine'ye yazdığı mektubunda halifeye, fetihten sonra şehirde 40.000 Yahudi bulunduğunu haber vermişti.[338]

---

326 Belâzurî, *Fütûh*, s. 448-trc. 461.

327 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 573-trc.592. Ya'kûbî'de ise Abdurrahman b. Semure tarafından fethedildiği belirtilir. Bkz. *el-Büldân*, s. 287.

328 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 581-trc.600.

329 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 591-trc.612; Ya'kûbî, *el-Büldân*, 292. İlk fetih Muaviye zamanında olmuştur. Ancak Yezid zamanında tekrar fethedilmiştir. Velid b. Abdülmelik zamanında bir isyan olmuş, tekrar itaat altına alınmıştır. Bkz. Ya'kûbî, *a.g.e*, s. 293.

330 Neusner, *Talmudic Judaism*, s. 95'ten naklen Morony, *Iraq*, s. 308.

331 Morony, *a.g.e.*, s. 308.

332 Grayzel, s. 227.

333 Morony, *a.g.e.*, s. 308.

334 Sassoon, s. 7.

335 Graetz, III, s. 90; Sassoon, s. 7; Simha Assaf-Eli Davis, "Isaac", *EJd*, IX, s. 8.

336 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 193-trc. 202. Graetz, sehven 20.000 Yahudinin varlığından bahseder. Bkz. III, s. 87. Kaynak göstermemiştir; ancak verdiği diğer rakamlar Belâzurî'den naklettiğini göstermektedir.

337 Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 478.

338 İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 167; Kasım Abduh, *Ehlü'z-Zimme*, s. 31. İbn Abdilhakem şehrin fethinden önce İskenderiye'de 200.000 Rum'un bulunduğunu ve bunların çoğunun fethin

Emeviler döneminde Endülüs'te de Yahudilerin nüfusu azımsanmayacak bir durum arzediyordu. Bazı yerleşim birimlerinde Yahudi nüfusu toplam şehir nüfusunun % 5'i ile % 10'u arasında iken; büyük şehirlerde bu oran daha da yükseliyor, şehir nüfusunun % 15'i veya % 20'sini oluşturuyordu.[339]

gerçekleşeceğini anlayınca şehri terkettiklerini haber vermektedir. Bkz. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, göst. yer.

339 Lassner, s. 66.

BİRİNCİ BÖLÜM
YAHUDİLERİN HUKUKÎ ve SOSYAL HAYATI

A. EMEVİ İDARESİ ve GAYRİMÜSLİMLER

Hicret'ten sonra Medine'de hazırlanan Sahîfe gereği, Yahudiler şartları ihlâl etmediği müddetçe müslüman-Yahudi ilişkileri hep sulh içinde olmuştur. Hicretin II. yılında Hz. Ebû Bekir, tartıştığı Yahudi Finhas'a: "*Vallahi eğer aramızda bir sözleşme olmasaydı, boynunu vururdum*", sözleri[340] müslümanların bu sözleşmedeki şartlara riayetteki titizliğini göstermesi açısından önemlidir. Zaten Yahudiler hicretin ilk beş yılında Sahîfe'deki şartlara riayet etmedikleri için Medine'den çıkarılmışlar veya Benî Kureyzâ'da olduğu gibi öldürülmek suretiyle cezalandırılmışlardır. Hz. Peygamber zamanında bir nevi zimmî statüsünde olan Hayber Yahudileri bir keresinde Hz. Peygamber'e gelerek, bazı müslümanların bahçelere ve hurmalıklara girip hiçbir ödemede bulunmaksızın mahsülleri topladıklarını şikayet etmişler, Hz. Peygamber de mescidde topladığı müslümanlara Yahudilerin mallarına bu şekilde saldırmanın haram olduğunu belirtmiş, bu konuşmadan sonra müslümanlar da bu uyarıya harfiyyen riayet etmişlerdi.[341]

Cizye ayetinin inmesinden sonra gerek Hz. Peygamber gerekse daha sonraki dönemlerde Hulefâ-yi Raşidîn, gayrimüslim tebaanın (zimmî) haklarının korunmasına büyük önem vermişlerdir. Zimmîye bilerek zarar veren kimsenin mel'ûn olduğunu belirten Hz. Peygamber; zimmîye zulmeden, ona taşımaktan aciz kalacağı yükü yükleyen ve haklarında kısıtlamaya giden kimsenin hasmı olduğunu;[342] zimmîyi haksız yere öldüren kimsenin cennet kokusunu kırk yıllık

---

340 İbn Hişâm, I, s. 559.

341 Vâkıdî, II, s. 691; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 594-595.

342 Ebû Yusuf, s. 125.

mesafeden dahi alamayacağını beyan ile[343] zimmîlerin haklarının korunmasına dikkat çekmiştir.

Başta halifeler olmak üzere, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de zimmîler konusuna özel bir hassasiyetin olduğunu görüyoruz. Meselâ, Hz. Ömer bir gün yolda kör bir Yahudinin dilendiğini görünce ona, kendisini bu hale düşürenin ne olduğunu sormuş; Yahudi de yaşlandığı için çalışamadığını ve ihtiyaç içinde olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Hz. Ömer: "*Gençliğinde cizyesini aldığımız insanları ihtiyarlığında perişan bir vaziyette bırakmak bize yakışmaz*" diyerek, o Yahudiye yardım etmiş ve memurlarına bu durumda olan zimmîlerin araştırılarak onlara yardım yapılmasını emretmiştir. Ayrıca o, Kur'ân-ı Kerim'deki zekatın sarf yerlerinden biri olarak belirtilen "miskinler"in ehli kitabın "fakirleri" olduğuna hükmetmiş, zimmîlere bu fondan yardım edilmesini emretmiştir.[344] Yine Hz. Ömer'in Hîre gibi Yahudilerin yoğun olarak bulunduğu şehirlerde Sasânîler zamanında ödedikleri vergileri ağır bularak miktarında indirime gittiğini biliyoruz.[345] Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Mısırlı Kıptîler'in durumu Bizans'taki durumlarından çok daha iyiydi.[346] Devlet-zimmî ilişkisi belliydi: Zimmî zimmîlik şartlarını yerine getirecek, herhangi bir isyana teşebbüs etmediği ve kamu huzurunu bozmadığı müddetçe devlet de ona dinî özgürlüklerini sağlayacak ve onu her türlü saldırıya karşı koruyacaktı.[347]

Emeviler döneminde de gayrimüslimler sakin bir hayat yaşamışlar, gayrimüslim olmaları sebebiyle kayda değer herhangi bir baskıya maruz kalmamışlardır. İdare gayrimüslim tebaası arasında pek ayırıma gitmemiştir. Bu sebeple hem Mecûsîler hem de ehl-i kitab dediğimiz Yahudiler ve Hristiyanlar aynı kategoride değerlendirilmiştir. Emevi yönetimi, gayrimüslim tebaası vergilerini ödeyip herhangi bir siyâsî entrikaya bulaşmadıkları sürece onlara devamlı iyi muamelede bulunmuştur.[348] Bu politika en iyi, huzurunda kendisine karşı ileri geri konuşan birine müdahale etmeyen Muaviye'nin, "*Bizimle mülkümüz (iktidar) arasına girmedikçe insanların konuşmalarına engel olmam*" sözünde ken-

---

343 Buhari, Cizye, 5.

344 Ebû Yusuf, s. 126. Zekatın sarf yerleri için bkz. Tevbe, 60.

345 Ebû Yusuf, s. 38.

346 Kasım Abduh, *el-Yehûd fî Mısr*, s. 7.

347 İlk dönem fetihleri sırasında yapılan anlaşma metinlerinde bu husus sıkça dile getirilmiştir: "*...Sizler kanınız, malınız, kiliseleriniz hususunda güvenliktesiniz. Kiliseleriniz tahrip edilmeyecektir. Ancak isyan durumunuz müstesna...*" (Kudüs'ün anlaşma metni). Bkz. Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 146-147.

348 Yiğit, "Emeviler", *DİA*, XI, s. 101; Wellhausen, s. 235; Baron, III, s. 165; Lewis, s. 72.

disini gösterir.[349] Hatta kendilerinden olmayanlarla evlenmenin caiz olmadığını ve onların sorgusuz sualsiz öldürülebileceğini savunan Hâricîler[350] bile, müslümanlara takındıkları tavrı, gayrimüslimlere takınmamışlardır. İbnü'l-Esîr'in hicretin 41. olayları arasında Hâricî lider Sehm b. Gâlib hakkında anlattığı bir olay, Yahudilerin Emeviler dönemindeki durumlarını göstermesi açısından hakikaten dikkat çekicidir. Muaviye zamanında İbn Âmir'in Basra valiliği sırasında Sehm b. Gâlib liderliğinde isyan eden Hâricîler ilk etapta sindirilmişlerse de, Ziyâd b. Ebîhi zamanında tekrar faaliyete geçmişlerdi. Ziyâd zamanında Ahvaz'da topladıkları askerlerle Basra üzerine yürümeye karar veren bu isyancı zümre, yolda rastladığı bir gruba kim olduklarını sormuş, onların "*biz Yahudileriz*" cevabı üzerine kendilerini serbest bırakmışlardı.[351] Oysa aynı müsamaha Basra yakınlarında "*biz müslümanız*" diyen Ubâde b. Fürs ve arkadaşlarına karşı takınılmamış, o ve arkadaşları öldürülmüşlerdi.[352] Yahudilerin müslümanların fitne dönemlerinde bile rahat ve sakin bir hayat yaşamalarına bir başka örnek de Basra ve çevresinde sürekli huzursuzluk kaynağı olan Hâricîlere karşı daha sert bir önlem almak için Kûfe halkını kendisiyle beraber olmaya çağıran Haccac'ın, Kûfe mescidinde topladığı halka yaptığı bir konuşmasında görülür. Haccac Kûfe mescidinde: "*...Düşmanlarımızla mücadele etmek istemeyenler, gitsinler Hîre'de Yahudi ve Hristiyanlarla otursunlar*", şeklinde sert ve alaylı üslûpla bir konuşma yapmıştı.[353]

Ömer b. Abdülaziz halifeliği döneminde gayrimüslim halkın haklarının korunmasına azami gayret göstermiştir. Adiyy b. Ertâd'a yazdığı bir mektubunda ona gayrimüslim tebaaya iyi davranmasını ve yaşlanan fakirlerine nafaka bağlamasını emretmişti.[354]

Olağanüstü durumlarda da müslümanların gayrimüslimlere karşı tavrı sulh zamanlarındakinden farklı olmamıştır. Müslümanlar savaşta esir düşen tebaa arasında müslüman ve gayrimüslim ayırımı yapmamışlardır. Abdülmelik b. Mervan zamanında Trablus şehrinde ikamet etmesine müsaade edilen bir Rum Patriği, şehirde müslüman askerlerin olmadığı bir anda isyan etmiş, şehrin valisini öldürerek müslümanlarla beraber bazı Yahudileri de esir alarak Bizans'a

---

349 Taberî, V, s. 336.
350 Taberî, V, s. 568.
351 İbnü'l-Esîr, III, s. 417.
352 İbnü'l-Esîr, III, s. 418.
353 Taberî, IV, s. 266.
354 İbn Sa'd, V, s. 380.

sığınmıştı. Patrik daha sonra ele geçirilerek idam edildi.[355] Ancak bu rivayette Yahudi esirlerin akibeti hakkında herhangi bir bilgi yoksa da Ömer b. Abdülaziz'in bu konudaki hassasiyeti bilinmektedir. O hilafeti zamanında ordu komutanlarına gönderdiği yazılı talimatta kurtarma fidyesinin devlet hazinesinden ödenmesi şartıyla erkek-kadın, hür-köle, müslim-gayrimüslim şeklinde bir ayrım yapılmaksızın düşman eline düşen savaş esirlerinin kurtarılmasını emretmişti.[356]

Emeviler döneminde gayrimüslimlerin İslâm toplumundaki konumlarına kısaca işaret ettikten sonra dönemle ilgili çok tartışılan konulardan biri olan Ömer b. Abdülaziz zamanında gayrimüslimlerle ilgili yapılan bazı düzenlemelere değinmek istiyoruz.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ömer b. Abdülaziz'den önceki Emevi halifeleri kendi halklarıyla çatışma halinde iken gayrimüslimler çok rahat bir hayat sürüyorlardı.[357] Ömer b. Abdülaziz halifeliği döneminde müslümanların durumuyla ilgilendiği kadar, gayrimüslimlerin durumuyla da ilgilenmiş, İslâm hukukunun onlara tanıdığı bütün hakları vermeye çalışmıştır.[358] Bu bağlamda daha önceki dönemlerde Emevi idarecileri tarafından haksız yere konan vergiler kaldırılmış selefleri tarafından arttırılan vergiler eski haline veya onların ödeyebilecekleri bir orana çekilmiş, müslüman olanlardan cizye vergisinin alınması kesinlikle yasaklanmıştı. Bu halife döneminde ayrıca gayrimüslimlerin devlet dairelerindeki memuriyetlerine son verilmiş, kılık kıyafet ve binekleriyle ilgili yeni bazı düzenlemeler yapılmıştır.[359] Ömer b. Abdülaziz'in bu uygulamaları o dönemde yaşayan gayrimüslimler ve özellikle bu konuları araştıran şarkiyatçılar tarafından çok abartılmış, bu dönemi için "kara dönem", kendisi için de "zâlim" yakıştırması yapılmıştır.[360] Gayrimüslimlerin devlet dairelerindeki vazifelerindeki görevlerine son verilmesine Yahudilerin istihdamı meselesinde, vergi düzenlemeleriyle ilgili hususlara da "Ekonomik Hayatta Yahudiler" bölümünde ele alacağımız için, kılık kıyafetle ilgili düzenlemeleri biraz daha açmak istiyoruz.

---

355 Belâzurî, *Fütûh*, s. 172-trc.181-182.

356 Ebû Ubeyd, s. 160; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, s. 976. Yine biz onun 1 müslümana karşılık 10 Rum esirini serbest bırakmayı kabul ettiğini biliyoruz. Bkz. İbn Sa'd, V, s. 353-354.

357 Hitti, II, s. 367-368.

358 Ebû Ubeyd, s. 67; Yiğit, "Emeviler", *DİA*, IX, s. 93.

359 Ebû Ubeyd, s. 75; Öztürk, s. 242. Ömer b. Abdülaziz'in gayrimüslimler için yaptığı düzenlemeler için bkz. Ebû Ubeyd, s. 67-73; Belazurî, *a.g.e.*, s. 172-trc.178-179; Wellhausen, s. 144-145; Aycan, s. 78-79.

360 Aycan, s. 65.

Elbise ve kılık kıyafetle ilgili olarak halife, gayrimüslimlerin sarık sarmalarını yasaklamış, alınlarından sarkan zülüflerin kesilmesini ve Hıristiyanların zünnar takmalarını zorunlu hale getirmiştir.[361] Halifenin bu uygulamasının Yahudiler tarafından nasıl bir tepkiyle karşılandığı hakkında kaynaklara geçen herhangi bir bilgi yoktur. Ancak batılı araştırmacılar ne derse desin, böyle bir uygulamanın özellikle dindar Yahudiler tarafından memnuniyetle karşılandığı tahmin edilebilir. Zira, İslâmdan önceki dönemlerde Pers ve Sasânî kılık-kıyafetine uyan Yahudiler kendi din adamları tarafından çok sert bir dille eleştirilmişti. Milattan önce VII. asırda Peygamber Tısefanya ecnebi elbiseleri giyenlerin Rab tarafından cezalandırılacakları hususunda uyarmış;[362] Rabbi Papa (ö. 374) Yahudilerin dar Pers pantolonu giymelerini yasaklamıştı.[363] Talmud'un değişik yerlerinde de Yahudiler, tebaası oldukları imparatorluğun efendileri gibi giyinmemeleri, onlara muhalefet etmeleri emredilir.[364]

Zaten İslâm toplumunda uygulanan elbise ve kıyafet zorunluluğunun gayesi, onları muayyen bir kıyafete mecbur etmek değil, Ebû Yusuf'un da açıkça belirttiği gibi, onları müslüman tebaadan ayırt etmek içindir.[365] Kimliği ile gurur duymak insanlar için normal bir durumdur. Bu uygulama karşılıklı tanınmayı kolaylaştırmasının yanında gayrimüslimlerin İslâm toplumu içinde kendi varlık ve kültürlerini koruma gibi, yararlı bir amaca da hizmet etmiştir.[366] Bu sebeple bu uygulamaları gayrimüslimleri tahkir eden bir uygulama olarak görmek[367] önyargılı bir yaklaşım olmalıdır. Yukarıda değindiğimiz üzere, Ömer b. Abdülaziz'in gayrimüslimlerin haklarına riayet edilmesi için verdiği talimatları, onların yaşamlarını kolaylaştırıcı ve ekonomik açıdan rahatlatıcı, önemli ve Emevi tarihinde radikal tedbirler diyebileceğimiz vergi düzenlemelerini gözardı ederek, zamanın şartlarını göz önünde bulundurmadan, günümüzün değer yargılarıyla o dönemi eleştirmek haksızlık olacaktır.

B. YAHUDİLERİN İSKÂNI MESELESİ

Hz. Peygamber zamanında Benî Kaynuka ve Benî Nadîr Yahudilerinin Medine'den çıkarılmaları, resmî bir göç ettirme değil, Yahudilerin şehir devleti

---

361 Ebû Yusuf, s. 127; Ebû Ubeyd, s. 74-75.

362 Tsefanya 1/8: "*ve Rabbin kurban günü vaki olacak ki reisleri ve kral oğullarını, ve ecnebi esvabı giyenlerin hepsini yoklayacağım.*"

363 Morony, *Iraq*, s. 310.

364 Lewis, s. 47.

365 Ebû Yusuf, s. 127.

366 Fayda, *Ömer*, s. 176; Lewis, s. 47.

367 Hitti, II, s. 368; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 97-98.

anayasasındaki hükümlere uymamalarından dolayı çarptırıldıkları bir ceza idi. Nitekim bu iki kabileden Kaynukaoğullarına müslümanlar aleyhine düşmanla işbirliği yapmaları ve müslüman bir kadına tacizde bulunmaları sebebiyle; Nadîroğullarına ise Hz. Peygamber'e süikast düzenlemeleri sebebiyle şehirden çıkarılma cezası (sürgün) verilmişti. Her iki kararda da müslümanlar tamamen haklı ve masumdu.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde ise, Hz. Ömer zamanında Hayber ve çevresindeki Yahudilerin de sürgün cezasına çarptırıldıklarını görüyoruz. Hayber ve Fedek'te yaşayan Yahudiler Suriye taraflarına, Teymâ, Ezriatü'ş-Şâm ve Erîha'ya çıkarıldılar.[368] Yahudilerin sürülmesinin sebebi olarak, veba salgını, müslümanların toprakları işlemek için yeterli işgücüne sahip olmamaları[369] ve Yahudilerin Hayber'e uğrayan müslümanlara süikast düzenleyip öldürmek suretiyle[370] giderek tehlike teşkil etmeleri gibi sebeplerden bahsedilmektedir. Hayber Yahudilerinin sürülmesi, Arap yarımadasından gayrimüslimlerin çıkarılmasını beyan eden bazı hadislerle de irtibatlandırılmaktadır. Ancak o dönemin uzmanı olan Mustafa Fayda, Hayber Yahudilerinin çıkarılmasının hadislerle bir ilgisinin bulunmadığını çeşitli tarihi olaylardan hareketle ortaya koymaktadır.[371] Hz. Ömer'in bu uygulaması batılı yazarlar tarafından katı bir din bağnazlığı sebebiyle yapıldığı şeklinde değerlendirilse de[372] Hz. Peygamber zamanında Hayber

---

368 Vâkıdî, Hz. Ömer'in Hayber ve Fedek Yahudilerini sürdüğü halde, Teymâ ve Vâdilkurâ Yahudilerini sürmediğini belirtir (Vâkıdî, II, s. 711). Belâzurî ve Yâkût ise Teymâ Yahudilerinin de sürüldüğünü kaydeder (Belâzurî, *Fütûh*, s. 48-trc.49; Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 78). Ancak Yahudi kaynaklar Vâkıdî'yi teyit etmektedir. Söz konusu kaynaklardan Vâdilkurâ ve Teymâ Yahudilerinin sürülmediğini öğreniyoruz. Haçlı döneminde İslam dünyasını gezen Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin, Teymâ Yahudileri hakkında detaylı bilgiler verir. Bkz. *Tudelalı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çeviren Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 71. Vâdilkurâ Yahudilerinin X. asırda Bağdat'taki akademilere soru gönderdiğine dair bir geniza dokümanına sahibiz. Bkz. Israel Friedlander, "The Jews of Arabia and the Gaonate", *JQR*, n.s. 1 (1910-11), s. 249-252; Yemen'de oturan Yahudilere ise hal ve tavırları iyi olduğu için dokunulmamıştı. Bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 601. Sürgün olayı ve sebepleri hakkında değerlendirmeler için bkz. Fayda, *Ömer*, s. 184-187.

369 İbn Sa'd, II, s. 114.

370 Vâkıdî, II, s. 716; Belâzurî, *Fütûh*, s. 40-trc.39. Hayberli Yahudiler Abdullah b. Ömer'i uyurken damdan atmışlar, Muzahhir b. Râfi Yahudilerin kışkırtmasıyla köleleri tarafından öldürülmüş, Ensar'dan Abdullah b. Sehl de fâil-i meçhul bir cinayete kurban gitmişti. Bu üç olayın kaynakları için bkz. Fayda, *Ömer*, s. 185.

371 Söz konusu hadisler ve değerlendirmeleri için bkz. Fayda, *Ömer*, s. 191-194.

372 Graetz, III, s. 87; Lassner, s. 57; Lewis, s. 40.

Yahudileriyle istenildiği zaman çıkmaları şartıyla yapılan anlaşma[373] bir yana, halifenin Yahudileri sürmesinde tamamen haklı gerekçeleri vardı. Kabul edilmelidir ki, hiçbir devlet bünyesinde kendi halkı için her an tehlike olabilecek bir unsuru barındırmaz. Hayber'e uğrayan insanların fâil-i meçhul bir şekilde öldürülmeleri yapılan anlaşmanın ihlâli demekti. Kaldı ki, bu sürgünde Yahudilerin tamamının sürülmemesi, müslümanlara tehlike teşkil eden Yahudilerin sürüldüğünü akla getirmektedir. Zira Haçlılar döneminde (1165-1173) İslam dünyasını ziyaret eden Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin sayıları abartılı da olsa, o dönemde burada hâlâ Yahudilerin yaşadığını haber vermektedir.[374] Diğer yandan Hz. Ömer Yahudileri İslâm devleti hududu dışına atmamış, yalnız bir bölgeden başka bir bölgeye yerleştirmiş ve topraklarının ve hurmalıklarının kıymetini de tastamam ödemiştir.[375] Ancak Hz. Ömer'in bu uygulaması İslâm tarihinde örnek bir uygulama olarak kalmıştır. Çünkü yine onun zamanında fethedilen yerlerdeki diğer Yahudi topluluklarının aktif bir şekilde müslümanların iskân faaliyetlerine iştirak ettiğini görüyoruz.

Şimdi de Yahudilerin, Emeviler döneminin sonuna kadar, fethedilen ve müslümanlar tarafından kurulan şehirlere yerleşmesini ele alalım.

1. Fethedilen Şehirlere Yahudilerin Yerleşmesi

Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren Yahudilerin ve diğer gayrimüslim tebaanın hem resmî olarak gerçekleştirilen iskân faaliyetleri gereği, hem de normal yollarla, fethedilen bölgelerdeki terkedilmiş yerlere veya yeni kurulan şehirlere yerleştiğini görmekteyiz.

İlk İslâm fetihlerinden sonra Şam (Suriye) bölgesindeki yerli halkın bir kısmı buralardan ayrılıp gitmişti. Buradaki bazı metruk araziler müslümanlara iktâ' olarak verilmişti.[376] Sharon, Suriye'nin fethiyle yerli Hristiyan halkın bölgeyi terketmesinden sonra Suriye çevresindeki Yahudilerin büyük göçmen gruplar halinde o zamanlar kutsal toprakların parçası sayılan Sûr (Tyre) ve Haleb'e yerleştiklerini belirtmektedir.[377]

Roma tarafından Yahudilere konulmuş olan Kudüs'e girme yasağı da Kudüs'ün fethinden itibaren müslüman idare tarafından kaldırılmıştı. İslâm kaynaklarında yer alan bilgilere göre, Kudüs halkı Ebû Ubeyde'den Şam şehir-

---

373 Vâkıdî, II, s. 690.

374 *Tudelalı Benjamin*, s. 71.

375 Fayda, *a.g.e*, göst. yer.

376 Belâzurî, *Fütûh*, s. 207-trc.217.

377 Sharon, s. 104.

lerinde yaptıkları anlaşmalar gibi kendilerine eman verilmesini ve yapılacak sulhte bizzat halifenin olmasını da şart koşmuşlardı. Ebû Ubeyde durumu Hz. Ömer'e bildirmiş, o da Kudüs'e gelerek anlaşmayı bizzat yapmıştı.[378] Belâzurî'deki bu rivayet ile Ya'kûbî'deki rivayet birbirini destekler mahiyettedir.[379] Yahudi kaynaklar, Hz. Ömer'in başlangıçta Kudüs'e 200 Yahudi ailenin yerleşmesine müsaade ettiğini, ancak Hristiyan patriğin ısrarlı tavırları sonucu, şehre 70 ailenin oturmasına imkân tanıdığını kaydetmektedirler.[380] Ermeni tarihçi Sebeos, 661 yılına kadarki olayları anlattığı *Kronik*'inde, Yahudilerin, müslümanların himayesinde Kudüs'te oturmalarına, hatta Mabet'i onarmalarına izin verildiğini kaydeder.[381] Leder'in, bu ve ayrıca Süryani Patrik Mihail'in *Chronique*'inden naklen verdiği rivayetle, Theophanes'te Mabet'le ilgili olarak yer alan bir rivayet, Kudüs'e Yahudilerin resmen yerleştiklerini göstermektedir. Leder'in naklettiği rivayete göre müslümanlar Süleyman Mabeti'nin inşasını deruhte etmişler, ancak inşa sırasında bir kaza meydana gelmiş, bunun üzerine Yahudiler müslüman idareye çok yüksek olan duvarların daha fazla bir hasara sebep olmaması için köşelerden çapraz olarak yıkılmasını tavsiye etmişlerdi (Yıl 18/639).[382] Theophanes'teki rivayete göre ise, Hz. Ömer zamanında Kudüs'te inşa edilmek istenen bir caminin ayakta durmaması üzerine Yahudiler halifeye Zeytin Dağı'ndaki kilisede bulunan haç kaldırılmadığı müddetçe, bu işin mümkün olmayacağını söylemişlerdi. Cami ancak Haç kaldırıldıktan sonra yapılabilmiştir.[383] Bütün bu rivayetlerden Yahudilerin Kudüs'te oturmalarına müsaade edildiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca fetihler sırasında, müslümanlar tarafından Yahudilere sadece Kudüs için değil, diğer şehirler için de herhangi bir iskân engeli konmamıştı. Meselâ, İskenderiye'nin fethi ile ilgili rivayetlerde anlaşma maddesinde "*...İskenderiye'de Yahudilerin kalmasına müsaade edilecektir...*" şeklinde açık ifadeler yer almaktadır. Zaten fethi gerçekleştiren Amr b. el-As Hz. Ömer'e gönderdiği mektupda

---

378 Belâzurî, *Fütûh*, s. 189-trc.198. Ancak Taberî'de, Seyf b. Ömer tarafından nakledilen bir rivayette, Kudüs'ün teslim şartları arasında, "*İlîyâ'da (Kudüs) Hristiyanlarla birlikte herhangi bir Yahudi oturmayacaktır*" şeklinde, Yahudilerin Kudüs'e girmelerine müsaade edilmemesine dair bir madde zikredilmiştir. Bkz. Taberî, III, s. 609. Fayda, bu bilginin doğru olmadığını belirtir. Bkz. *Ömer*, s. 146.

379 Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 146-147.

380 Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 146; Baron, III, 101; Hirscberg, "Jerusalem", *EJd*, IX, s. 1409.

381 Sebeos'un *Kronik*'inin Ceatani tarafından yapılan tercümesinden naklen Leder, s. 178.

382 *Chronique*'ten naklen Leder, s. 178.

383 Theophanes, s. 42.

şehirdeki Yahudilere cizye koyduğunu belirtmişti.[384] Bir başka husus, yine Seyf tarafından rivayet edilen Beytü'l-Makdis'in yakınındaki Lud şehriyle alakalı anlaşma metninde, şartları Beytü'l-Makdis'in şartlarıyla hemen hemen aynı olmasına rağmen, şehirde Yahudilerin iskânını yasaklayan herhangi bir engellemeden bahsedilmemesidir.[385] Öyle ki Lud'daki Samirîler Emeviler döneminde Remle'ye tehcir edilinceye kadar burada oturmaya devam etmişlerdi.[386] Rivayetlerdeki detayları ve farklılıkları bir yana bırakırsak, hepsinden fetihten sonra Yahudilere Kudüs'te oturma müsaadesi verildiğini anlaşılmaktadır.

Hz. Osman döneminde fethedilen Trablus şehrine Muaviye tarafından askerî amaçlı olarak pek çok Yahudi yerleştirilmişti.[387]

Emeviler döneminde Yahudilerin Filistin ve Şam bölgesindeki bazı yerlerde olduğu gibi, Endülüs'te de askerî amaçlı olarak önemli şehirlerde iskân edildiğini görüyoruz. Fetihler sırasında Endülüs'teki Yahudilerin nüfusu azımsanmayacak bir seviyede idi. 92/710 yılında Velid b. Abdülmelik zamanında geçilen Endülüs'te[388] Hristiyan zulmü altında yaşayan Yahudiler müslümanların gelişini mesihî bir kurtuluş olarak algıladılar.[389] Târık b. Ziyad Kurtuba'yı (Cordova) fethettiğinde şehrin muhafızlığını Yahudilere vermişti.[390] Müslümanların bu tavrı Yahudilerin canla-başla onlarla beraber savaşmalarını sağlamış, Kral Egica'nın bütün baskılarına rağmen Yahudiler bu tavırlarını sürdürmüşler-

---

384 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 106. Değerlendirmeler için bkz. Seyyide İsmail Kaşif, *Târîhu Mısrı'l-İslâmiyye*, s. 30; Fayda, *Ömer*, s. 164.

385 Taberî, III, s. 609. Hz. Ebû Bekir zamanında Amr b. el-As tarafından fethedilen Lud (Belâzurî, *Fütûh*, s. 188-trc.197), Filistin bölgesinde Yahudilerin oturduğu en eski yerleşim birimlerinden biriydi (Sharon, s. 82). Remle'nin Velid b. Abdülmelik'in hilafeti sırasında, Süleyman b. Abdülmelik tarafından inşasından sonra Lud yıkılmış, ahalisi Remle'ye sürülmüştür (Belâzurî, *Fütûh*, s. 195-trc.204). Ya'kûbî zamanında Remle'de Arap ve Acem Müslümanların yanında şehirde Samirîler de vardı. Bkz. *el-Büldan*, s. 328. Kudüs'te Yahudilerin ikâmetiyle ilgili rivayetlerin tartışması için bkz. Fayda, *Ömer*, s. 147.

386 Ya'kûbî, *el-Büldan*, s. 328.

387 Belâzurî, *Fütûh*, s. 174-trc.181; Ashtor, "Tripoli", *EJd*, XV, s. 1396. Bizans saldırıları karşısında Akdeniz kıyısına sevkedilen askerî güçler sadece Arap kökenli askerlerden ibaret değildi. Yukarıda bahsettiğimiz Yahudilerden başka; İranlılar, Mısırlı Kıptîler, Hind bölgesinden Zutt, Sayâbice, Esâvire ve Bizans kökenli Hristiyanlardan da faydalanılmıştı. Bu bağlamda İranlılar Antakya, Ba'albek, Humus, Sûr, Akka, Sayda, Beyrut ve Cübeyl'e; gemicilik ve marangozlukta mahir Kıptîler Akka'ya; Zutt'lar Antakya'ya ve Suriye sahil şeridine; Suriyeli Hristiyan Araplar ise Bâlis'e yine askerî amaçlı olarak yerleştirilmişlerdi. Esâmine, s. 275.

388 Taberî, VI, s. 468.

389 Muhammed İmamüddin, s. 39; Sharon, s. 108.

390 Sharon, s. 108.

di.[391] Târık, Tuleytula'yı (Toledo) fethettikten sonra Hristiyanlar'dan boşalan yerlere yine Yahudileri yerleştirmişti.[392] Târık'ın bu politikası bölgeye daha sonra gelen Musa b. Nusayr tarafından da devam ettirilmiştir. İşbiliye'yi (Sevilla) fetheden Musa, Tuleytula'da olduğu gibi Hristiyanların tahliye ettiği yerlere Yahudileri yerleştirmiş,[393] yeterli sayıda Yahudinin bulunduğu diğer İspanya şehirlerinde de aynı politikayı izlemişti.[394] İzlenen bu politika gereği daha önceki baskı ve zulümler sebebiyle Kuzey Afrika'ya kaçan Yahudiler İspanya'ya tekrar dönmüşlerdi.[395] Muhammed İmamüddin Endülüs'te Hristiyanlarla yapılan savaşlar sırasında Yahudilerin müslümanlara vermiş olduğu desteği Endülüs'ün fethini kolaylaştıran sebepler arasında zikretmektedir.[396]

2. Müslümanların Kurduğu Şehirlere Yahudilerin Yerleşmesi

İlk İslâm fetihlerinden sonra sosyal ve iktisadî canlılığın yanında coğrafî bir hareketlilik de başladı. Bu hareketlilik sebebiyle Bizans ve Sasânî İmparatorlukları'nın terkedilmiş toprakları (savâfî) muhacir kabilelerin yerleşmesine yetmemişti. Diğer yandan, fethedilen bölgelerin devlet merkezine uzak olması ve düşman sınırlarına yakın yerlerde ordu bulundurulmasının zorunluluğu gibi askerî ihtiyaçlar, yeni ordugâh şehirlerinin kurulmasını kaçınılmaz hale getirmişti.[397] Ancak başlangıçta askerî amaçlarla kurulan bu şehirler, zamanla gelişerek ticarî, siyâsî ve kültürel ağırlıklı merkezler haline geldiler. Bu sebeple şehirler esnaf, tüccar, işçi, sanatçı ve zanaatkâr Yahudi ve diğer pek çok gayrimüslim tebaa için bir cazibe merkezi olmuş ve bu unsurların akınına uğramış, neticede bu şehirlerde büyük bir gayrimüslim nüfus oluşmuştu.[398]

İslâm hukuku açısından gayrimüslimlerin İslâm şehirlerinde oturmalarında hiçbir mahzur yoktur.[399] Dolayısıyla İslâm tarihinin hiçbir döneminde Yahudiler Avrupa'da olduğu gibi özel mahallelerde (getto) oturmaya da zorlanmamıştır. Ancak Yahudilerin, yasal bir zorunluluk olmadığı halde İslâm şehirlerinde kendilerine ait özel mahallelerinin olması, tabii ve toplumsal bir geliş-

391 Pirenne, s. 190.
392 İbnü'l-Esîr, IV, s. 564.
393 İbnü'l-Esîr, IV, s. 565.
394 Sharon, s. 108.
395 Lassner, s. 66.
396 İmamüddin, s. 39. Endülüs'ün fethini kolaylaştıran diğer sebepler için bkz. *a.g.e*, s. 38-39.
397 Esâmine, s. 271; Cengiz Kallek, *Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997, s. 111.
398 Lassner, s. 61; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 99.
399 Ebû Yusuf, s. 127.

meydi.[400] Farklı cemaatlerin veya Arapların karakteristiği olan kabilecilik esasında olduğu gibi kabilelerin, şehirlerin değişik ve kendilerine özgü mahallelerinde yaşamaları Orta Çağda yaygın bir âdetti.[401] Yahudilerin özel bir mahallesinin bulunduğu Humus şehri[402] buna güzel bir misaldir. Emeviler dönemindeki iskân faaliyetlerinde şehirlere yerleştirilen Araplar'ın aynı kabileden olmasına özen gösterilmesi de[403] bu anlayışın Araplara has belirtisidir. Zaten Yahudiler tarih boyunca kendilerini başka kültürlerin etkisinden korumak için ayrı mahallelerde yaşamayı her zaman tercih etmişlerdir.[404]

Hulefâ-yi Râşidin döneminde Yahudilerin Kûfe'ye, şehrin kurulmasından hemen sonra yerleştiklerini tahmin etmekteyiz. Nitekim *İ.A*'daki "Sa'd b. Ebî Vakkas" maddesini yazan Zettersteen, Sa'd'ın 20/641 yılında şehirde yerleşik olan İranlı, Arap, Yahudi ve Hristiyan unsurlardan oluşmuş bir topluluk tarafından gelen şikayetler üzerine görevden alındığını belirtmektedir.[405] Yahudiler yine Hz. Ömer döneminde kurulan Mısır'ın Fustat şehrine, şehir kurulur-kurulmaz yerleşmişlerdi.[406]

Emeviler döneminde Yahudiler İslâm şehirlerine yerleşmeye devam etmişlerdir. Ashtor, Yahudilerin Basra ve Übülle'ye bu dönemde yerleştiğini söyler.[407] Emeviler döneminde 78/697 tarihinde kurulan Vâsıt şehrine Haccac, müslümanlar dışında diğer unsurların yerleşmesine müsaade etmemişti.[408] Ancak Haccac'tan sonra bu yasak kırılmışa benzemektedir. Çünkü Emeviler döneminin sonlarında 131/749 yılı taûnunda vefat eden Vâsıt'lı âlim Mansur b. Zâzan'ın cenazesine başta Yahudiler olmak üzere pek çok gayrimüslim iştirak etmişti.[409] Velid b. Abdülmelik zamanında Filistin bölgesi valisi Süleyman b. Abdülmelik tarafından kurulmaya başlanan ancak Süleyman'ın kendi hilafeti

---

400 Lewis, s. 40; Sharon, s. 104; Yüzbeki, s. 374.

401 Sharon, s. 136.

402 Belâzurî, *Fütûh*, s. 187-trc.196.

403 Esâmine, s. 272.

404 Sharon, s. 136.

405 Zettersteen, "Sa'd b. Ebî Vakkas", *İA*, X, s. 19.

406 Ashtor, "Cairo", *EJd*, V, s. 25; Baron, III, s. 106. Fustat'ın kuruluşu için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 296-trc.304.

407 Ashtor, "Basra", *EJd*, IV, s. 311. Basra'nın kuruluşu için bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 487-trc.497.

408 Bahşel, s. 38.

409 Bahşel, s. 82; İbnü'l-Esîr, V, s. 311. İbnü'l-Esîr'de ve Bahşel'deki bir başka rivayette ise Mansur'un 128/746 yılında vefat ettiği kaydedilir. Vâsıt'ın kuruluşu için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 406-trc.415-416; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 322; Mukaddesî, s. 118.

döneminde tamamlanan (98/716) Remle şehrine ise kuruluşundan itibaren Yahudi, Samirî ve diğer gayrimüslim tebaa yerleşmiş ve daha sonra dönemlerde de bu unsurların yerleşmeleri için herhangi bir engel getirilmemiştir.[410]

Kaynaklara geçmese de Yahudilerin herhangi bir engelle karşılaşmaksızın İslamî dönemde inşa edilen diğer İslâm şehirlerine de yerleştiklerini rahatlıkla söyleyebiliriz.

C. YAHUDİLERİN ÇEŞİTLİ İŞLERDE İSTİHDAMI

Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'e hizmet eden Yahudi bir çocuk vardı. Çocuk hastalanınca Hz. Peygamber onu ziyarete gitmiş, çocuk müslüman olmuş ve daha sonra da vefat etmişti.[411] Hayber'in fethi sırasında esir alınan 30 kadar Yahudi demircilik ve kuyumculuk mesleklerini müslümanlara öğretmeleri şartıyla serbest bırakılmışlardı.[412] Hz. Ömer zamanında Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları Kayseriye şehrinden alınan belki aralarında Yahudilerin de bulunduğu 4.000 kadar gayrimüslim esir, Muaviye tarafından halifeye gönderilmiş, o da bir kısmını Ensar'ın yetimlerine dağıttıktan sonra, kalanlarını yazı ve diğer bazı işlerde istihdam etmişti.[413] Ancak aynı Halife, mahallî işlerin yönetimini zimmî halka bırakmış ise de, kâtiplik gibi müslümanlar açısından stratejik öneme sahip bazı idarî işlerin onlara bırakılmasını hoş karşılamamıştı. Nitekim onun bu hususta Hristiyan kâtip edinen Ebû Musa el-Eş'arî'yi uyardığını biliyoruz.[414]

Fetihlerle beraber İslâm topraklarının muazzam şekilde genişlemesiyle, nüfus açısından azınlık konumunda olan müslümanlar, gıda temini, güvenlik, malî ve idarî sahalarda gayrimüslim unsurları istihdam etmek zorunda kalmışlardır.[415] Gayrimüslimlerin, özellikle de Hrıstiyanların devlet kademelerinde görevlendirilmeleri yoğun olarak Emeviler döneminde ve Muaviye zamanında başlamıştır.[416] Ancak bu dönemde Yahudiler devlet vazifelerinde istihdamda çok geri planda kalmışlardır. İslâm fetihlerinin Sasânî ve Bizans gibi önemli ve teşkilâtlı devletlerin topraklarında gerçekleşmesi nedeniyle, fethedilen yerlerde bürokratik işlerden

---

410 Baron, III, s. 102; Michael Avi-Yonah, "Ramleh", *EJd*, XIII, s. 1540. Yahudiler Remle'yi *Gat*, *Gat-Rimmon* veya *Ramatayim-Zofim* olarak isimlendirmişlerdi. Bkz. Avi-Yonah, *a.g.m*, aynı yer. Remle'nin kuruluşu için bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 195-trc. 204.

411 Buhari, Cenâiz, 80.

412 el-Kettânî, *Teratib*, II, s. 300.

413 Belâzurî, *Fütûh*, s. 193-trc.202; Baron, III, s. 150.

414 Hammâş, *el-İdare*, s. 184; Fayda, *Ömer*, s. 176.

415 Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 97.

416 Yiğit, "Emeviler", *DİA*, XI, s. 101; Öztürk, s. 382.

anlayan elemanların idare tarafından istihdamı tabiidir. Bu sebeple Emeviler, Sasânîler'den alınan yerlerde daha çok Mecusileri; Şam, Filistin ve Mısır gibi Bizans'tan fethedilen yerlerde de Hristiyanları istihdam etmişlerdi.[417] Meselâ Muaviye'nin özel kâtibi Sercûn er-Rûmî bir Hristiyandı.[418] Sercûn Yezid, Mervan b. el-Hakem ve Abdülmelik b. Mervan'ın da kâtipliğini yapmıştı.[419] İbn Batrîk adındaki bir başka Hristiyan da Süleyman b. Abdülmelik'in katipliğini yapmıştı. Süleyman Remle şehrinin imarında işlerin takibi için onu görevlendirdiği gibi, idarî işlerde bazı yeniliklerin yapılmasını da ona tevdî etmişti.[420] Abdülmelik zamanında hristiyan Athanasi (Athanasius) Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan'ın haraç divanıyla ilgili işlerini yürütüyordu. Maddi açıdan çok zenginleşmesinin yanında, bazı Hristiyan kiliselerinin yapımına da ön ayak olmuştu.[421] Zadan Ferrûh, Ziyad b. Ebîhi'nin,[422] Stefanus da Abdurrahman b. Ziyad'ın katipliğini yapmıştı.[423]

İstihdam meselesinde Hristiyanların tersine Yahudilerin çok geri planda kaldıklarından bahsetmiştik. Bunun bir yönüyle Yahudilerden de kaynaklandığını söyleyebiliriz. Şöyle ki, Bizans ve Sasânî devletlerinde vazifeler Yahudiler için kapalıydı, istihdam edilmeleri yasaktı.[424] Yahudiler daha çok ticaret, ziraat veya bazı zanaat dallarında ön plana çıkmışlardı. Bu sebeple Yahudilerin bu dönemde istihdamlarının nerdeyse yok denecek kadar az olmasının tecrübesizliklerinin yanında, yüzyıllardır yaşanan sürgün hayatının kazandırdığı, tabilerine karşı temkinli olma ve ilişkilerini belli mesafede tutma tecrübesinden kaynaklandığını tahmin edebiliriz. Bu durum Emeviler dönemi boyunca da devam

---

417 Baron, III, s. 120. Ayrıca bkz. Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 100; Cahen, s. 42.

418 Taberî, V, s. 356. Taberî'den anlaşıldığı kadarıyla Sercûn halifeleri iyi tanıyor ve onların olaylar karşısında takınacakları tavrı da önceden kestirebiliyordu. Meselâ, Hz. Hüseyin tarafından Kûfe'ye gönderilen Müslim b. Akîl'in halk tarafından benimsenip Hz. Hüseyin adına ona biat edilmesi neticesinde afallayıp ne yapacağını şaşıran Yezid b. Muaviye'ye Sercûn, "*Şu anda baban Muaviye sağ olsaydı dediğini yapar mıydın*" diye sormuş, evet cevabını aldıktan sonra ona, "*O halde Kufe'ye Ubeydullah b. Ziyad'ı tayin et!*" demişti. Taberî, *göst. yer.*

419 Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 281, 285, 286.

420 Belâzurî, *Fütûh*, s. 195-trc.204; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 291; el-Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, nşr. Mustafa Sakka ve dğr., Kahire 1980, s. 48. Remle'nin kuruluşu için bkz. Belâzurî, *a.g.e*, s. 195-trc.204; Ya'kûbî, *el-Büldan*, s. 328; E.Hongman, `Remle", *İA*, s. 687-689.

421 el-Cehşiyârî, s. 34; Bar Hebreaus, I, s. 189. Athanasi'nin serveti için bkz. Bar Hebreaus, *aynı yer.* Athanasi'nin el-Cehşiyârî'de ismi Yenas b. Hamâyâ olarak geçmektedir.

422 el-Cehşiyârî, s. 34.

423 el-Cehşiyârî, s. 29.

424 Sharon, s. 105; Yüzbeki, s. 40; Hamid Muhammed, s. 40.

etmişe benzemektedir. Çünkü Yahudilerin devletin üst kademelerinde istihdamları en erken, Abbasîler döneminde başlamaktadır.[425]

Ancak üst düzeyde olmasa da orta ve alt düzeyde istihdamları da yok değildir. Emeviler döneminde Yahudilerin devlet bürokrasisinin belki de orta düzeyinde istihdamı ile ilgili yegâne örnek, Sümeyr adlı bir Yahudinin para basımında görevlendirilmesidir. Makrizî, Abdülmelik tarafından bastırılan gümüş paraları ilk defa kestirenin, bu Teymâ'lı Yahudi olduğunu söyler.[426] Bu sebeple onun bastırdığı gümüş paralara adına nispetle *Sümeyriye* adı verilmişti.[427] İbnü'l-Esîr ise, kendisinden başkasının para bastırmasını yasaklamasına rağmen Yahudi Sümeyr'in idareden habersiz dirhem bastırdığını öğrenen Haccac'ın onu öldürülmek üzere tutukladığını, ancak Sümeyr'in halkın alışverişlerinde birbirini kandırmasını önlemek için bir terazi hazırladığını, o zamana kadar terazisi olmayan ve bu sebeple paraları birbiriyle tartan halkın, teraziyi hazırlamasından sonra birbirini aldatma ihtimalinin ortadan kalktığını belirtir.[428]

İlmî Hayat bölümünde de bahsedeceğimiz gibi, Yahudi tabip Mâserceveyh Mervan b. el-Hakem zamanında tıpla ilgili bir eserin tercümesiyle görevlendirilmişti.[429] Furat b. Şehnâse adlı bir başka Yahudi tabip de gençliğinde Haccac'ın tabipliğini yapmıştı.[430] Halife Abdülmelik (65-86/685-705) Kubbetü's-Sahra'ya 300 zenci hizmetçinin yanında, 10 Hristiyanı sarnıçların ve yolların temizliği için, 20 Yahudiyi de lambaların bakımı ve temizliği için görevlendirmişti.[431] Ayrıca Abdülmelik, bazı Yahudi aileleri Mescid-i Aksâ'nın muhafızlığına tayin etmişti.[432]

Emeviler döneminde gayrimüslimlerin istihdamıyla ilgili çok tartışılan konulardan biri de Ömer b. Abdülaziz zamanındaki uygulamalardır. Ömer b. Abdülaziz halifeliği döneminde zimmîlerin resmî dairelerde görevli olmalarını istememiş, valilerine yazdığı bir mektubunda, onların başlangıçta istihdam edilmelerinin makul bir uygulama olduğunu, ancak artık buna gerek kalmadığını

---

425 Hammâş, s. 356.

426 Makrizî, *en-Nukûdü'l-Kadîmetü'l-İslâmiyye*, trc. İbrahim Hakkı Konyalı, İstanbul 1946, s. 36.

427 Belâzurî, *Fütûh*, s. 656-trc. 686.

428 İbnü'l-Esîr, IV, s. 417; Baron, III, s. 150. Henri Pirenne o dönemde Avrupa'da da para basan Yahudilerden bahsetmektedir. Bkz. Pirenne, s. 137.

429 İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hukemâ*, nşr. Fuad Seyyid, Beyrut 1985, s. 61; İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ*, nşr. Rıza Nizar, Beyrut [ty], s. 232.

430 İbn Ebî Usaybia, s. 230; İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, nşr. Julies Lippert, Leipzig 1903, s. 105.

431 Mukaddesî, s. 171.

432 Hirschberg, "Jerusalem", *EJd*, IX, s. 1410.

belirterek, emirlerinde bulunan gayrimüslimlerin azledilmesini emretmişti.[433] Hitti, herhangi somut bir örnek vermeksizin bu emir üzerine Yahudilerin de hükümet işlerinden uzaklaştırıldığını belirtir.[434] Seyyide İsmail, Ömer b. Abdülaziz'in bu kararının, sadece üst seviyedeki görevlilerin azli şeklinde anlaşılması gerektiğini, değilse böyle bir kararın idarî yapıyı tümüyle felç edeceğini söyler.[435] Halife bu icraatı sebebiyle o dönemde yaşayan gayrimüslimler ve özellikle o dönemlerle ilgili araştırmalar yapan şarkiyatçılar tarafından "zalim", dönemi ise "kara dönem" olarak adlandırılmıştır.[436] Halbuki Ömer b. Abdülaziz'in bu faaliyeti devletin ilerlemesi ve millîleştirilmesi için bazı hamleler yapan Abdülmelik'in siyasetinin bir devamı olması yanında, halkın büyük tasvibine de mazhar olmuştu.[437] Bu uygulamada gayrimüslimlerle yapılan anlaşmalar çerçevesinde aleyhte bir durum da söz konusu değildi. Çünkü onlarla yapılan anlaşmalarda hiçbir zaman onların devlet dairelerinde çalıştırılması söz konusu edilmemişti.[438] Ömer b. Abdülaziz'in bürokrasi sahasındaki bu uygulamasının tamamen, halkın çoktan beri eleştirilerine sebep olan bir konunun, halkın iradesi doğrultusunda bir çözüm olarak anlaşılması yerinde olacaktır.

Ömer b. Abdülaziz'in bu hamlesi vefatından sonra devam ettirilmemiştir. Pragmatik nedenlerle gayrimüslimlerin bürokratik işlerde çalıştırılmasına devam edilmiş, daha sonraki Emevi idarecileri bu uygulamayı kuramsal olarak temellendirmeyi gerekli bile görmemişlerdir.[439]

D. EMEVİ İDARESİNDE YAHUDİLERİN TEMSİLİ: RE'SÜ'L-CÂLÛTLUK

Yüzyıllardır sürgün hayatına ve azınlık psikolojisine alışık olan Yahudiler yabancı bir idare altında nasıl yaşamaları gerektiğini çoktan öğrenmişlerdi.[440] Nitekim Sasânîler zamanında taşra teşkilâtları, okulları, mabetleri ve akademileriyle düzenli ve örgütlü bir topluluk haline gelmişlerdi.[441] Ancak iyi organize olmuş bir topluluk özelliği taşımalarına rağmen, yukarıda bahsettiğimiz gibi Yahudiler, Sasânîler'in son zamanlarında dinî ve siyâsî sebeplerle pek çok baskıyla karşılaşmış, 589 yılından itibaren İslâm fetihlerine kadar siyâsî ve ilmî

433 İbnü'l-Esîr, V, s. 66; Hammâş, s. 354.
434 Hitti, II, s. 369.
435 Seyyide İsmail, s. 141.
436 İrfan Aycan, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayrimüslimler", *Dinî Araştırmalar* 3 (1999), s. 65.
437 Seyyide İsmail, s. 142; Aycan, s. 74.
438 Aycan, s. 73.
439 Hammâş, s. 355; Hitti, II, s. 368; Lewis, s. 42.
440 Lewis, s. 28; Lassner, s. 58.
441 Morony, "Religious Communities", s. 114.

faaliyetleri resmen durdurulmuştu. Kisrâ IV. Hürmüz zamanında idam edilen re'sü'l-câlût Haninay'dan (581-589) sonra bu makama başkasının geçmesine müsaade edilmemişti.[442] Baskılar yüzünden düzenli ve örgütlü bir cemaat özelliğini kaybetmişler, bu sebeple bu baskı döneminde akademilerdeki din adamları tarafından yönlendirilmeye çalışılmıştır.

İslâm fetihlerinden sonra Irak'taki ilk re'sü'l-câlût Bostanay ben Haninay'dır (618-670).[443] Menkıbeye göre, Sasânîler'in son dönemlerinde Kisrâ II. Hüsrev Perviz ülkedeki bütün Yahudilerin sürülmesini emreder. Ancak Kisrâ o gece rüyasında kendisini bir bahçede (bostan) bütün meyve ağaçlarını keserken görür. Tam son ağacı keseceği sırada pîr-i fâni biri aniden onun önüne çıkar ve alnının ortasına vurur. Heyecanla uyanan Kisrâ müşavirlerinden gördüğü rüyanın tabir edilmesini ister. Ancak onlardan hiçbiri rüyayı tabir edemez. Bunun üzerine iyi bir rüya tabircisi bulunur. O da Bostanay'ın anne tarafından dedesi Haninay'ın kayınpederidir. Tabirci rüyadaki pîr-i fâninin Kral Davud (Davud Peygamber) olduğunu, alnına çocuklarının sürülmesine razı olmadığını belirtmek için vurduğunu söyler. Bunun üzerine Kisrâ Yahudileri sürme kararından vazgeçer. Haninay'ın hamile olan dul eşini çağırarak ikrama boğar. Kadın da çocuğunu doğurunca Kisrâ'nın rüyasının anısına adını Bostanay koyar. Zamanla büyüyen Bostanay, bir keresinde Kisrâ'nın huzurunda gösterdiği pratik zekası sebebiyle onun beğenisini kazanır. Daha sonra Kisrâ onu Yahudilerin resmi temsilcisi (*re'sü'l-câlût*) olarak tayin eder.[444] Bostanay'a ayrıca imzaladığı dokümanları resmîleştirmek için bir mühür-yüzük (guşpanga) takma imtiyazı da verilmişti.[445]

İslâm kaynaklarında Bostanay'ın Hz. Peygamber'le görüştüğüne dair ilginç bir bilgi yer almaktadır. İbn Kesîr'in naklettiği rivayete göre, el-Büstâne isimli Yahudi, Yusuf suresinde Yusuf Peygamber'e secde ettiği belirtilen yıldızların adlarını sorar. Hz. Peygamber herhangi bir cevap vermez ve bir müddet sonra Cebrâil (a.s.) gelerek Hz. Peygamber'e bu yıldızların isimlerini öğretir. Daha sonra Hz. Peygamber el-Büstâne'yi çağırarak ona, yıldızların isimlerini söylerse kendisine iman edip etmeyeceğini sorar; o da cevap doğruysa iman edeceğini belirtir. Bunun üzerine Hz. Peygamber Hz. Yusuf'a (a.s.) secde eden yıldızların isimlerini şöyle sıralar: "*Cereyân, Târık, Zeyyâl, Zü'l-kenefât, Kâbis, Vessâb, 'Amûdân, Feylek, Misbâh, Darûh, Zü'l-Ferağ, Dıyâ' ve Nûr*". el-

442 Morony, *Iraq*, s. 320.

443 Baron, III, s. 89; Eliezer Bashan, "Exilarch", *EJd*, VI, s. 1028.

444 Simha Assaf, "Bostanai ben Haninai", *EJd*, IV, s. 1537.

445 Graetz, III, s. 89.

Büstâne, "*Allah'a yemin olsun ki, bu saydıkların onların isimleridir*", der.[446] İbn Kesîr'in naklettiği rivayette el-Büstâne'nin iman edip etmediğine dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak söz konusu şahsiyet, Bostanay ve de Irak'taki Yahudilerin re'sü'l-câlûtu olduğu için iman etmediğini tahmin etmek zor değildir. Meselenin bir diğer ilginç noktası da Yahudilerin Hz. Muhammed'in (s.a.) peygamberliğine karşı tavrıdır. Bilindiği üzere Yusuf süresi Mekke'de nazil olmuştur (Mekkî).[447] Yeni bir peygamberin çıktığını duyan Irak Yahudileri, muhtemelen bu peygamberin gerçek bir peygamber olup olmadığı öğrenmek istemişler ve bunu da en üst makamdaki idarecilerini yeni dinin doğduğu Mekke'ye bizzat göndererek soruşturmak istemişlerdir. Bir diğer ihtimal de Bostanay'ın söz konusu tartışma için Medine'ye gelmiş olabileceğidir. Medine Yahudileri Irak Yahudilerinin çizgisinde, Talmud kaidelerine bağlı ve Irak'taki otoritelerle irtibatı olan Yahudilerdir. Bostanay'ın Medine'deki dindaşlarından bu yeni Peygamber'i duyması ve de soruşturma için Medine'ye gelmesi de mümkündür. Hz. Peygamber ile nerede görüşürse görüşsün, kesin olan husus Hz. Ömer zamanında İslâm devletinin tebaası olacak bu re'sü'l-câlûtun Hz. Peygamber'le görüştüğüdür.

Yahudi kaynaklara göre Hz. Ömer, İslâm fetihlerinin ardından Bostanay'ı Sasânîler döneminden beri sürdürdüğü re'sü'l-câlutluk görevinde bıraktı. Hatta ona Kisrâ Hüsrev Perviz'in İzdundad adlı kızını vermiş, kendisi de bir diğer kızıyla evlenerek onunla bacanak olmuştu. Halife Bostanay'a İzdundad'ı vermekle onu Kisrâ'nın halefi olarak tanıdığını (kabul ettiğini) göstermek istemiştir.[448] Göreve atanan Bostanay'a Sûra ve Pumbedita Akademileri'nin başkanlarını (gaon) ve hâkimleri (dayyan) tayin yetkisi de verilmişti.[449] Hulefâ-yi Râşidîn döneminde re'sü'l-câlûtlar akademilerin idaresi yanında akademiler için sürgün Yahudilerinin verdiği aidatları toplamaya devam ettiler.[450]

---

446 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut 1991, II, s. 513. İbn Kesîr söz konusu rivayeti Yusuf süresi 4. ayetin tefsirinde vermektedir.

447 Elmalılı, IV, s. 2841.

448 Graetz, III, s. 89-90; Assaf, "Bostanai", s. 1537; Bashan, "Exilarch", s. 1028. Abraham ben Daud'un *Sefer ha-Kabala* adlı eserinde olay aynı olmakla beraber kahramanlar farklıdır. Eserde halife Hz. Ali, kız ise III. Yezdicerd'in kızıdır. Bkz. Assaf, *a.g.m*, göst. yer. Halifenin Hz. Ali olduğunu belirten Baron, İzdundad'ın Hz. Ali tarafından 52.000 dirhem karşılığında Bostanay'a satıldığını kaydetmektedir (Baron, III, s. 89). İslâm kaynaklarında ise böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.

449 Morony, "Religious Communities", s. 120; Baron, III, s. 89.

450 Bashan, "Exilarch", s. 1028.

Teoride re'sü'l-câlûtun Hz. Davud'un (Kral David) soyundan olması gerektiği şeklinde bir anlayış vardı. Re'sü'l-câlûtun Davud neslinden olması, müslüman idareciler tarafından da saygı görmesini sağlıyordu.[451] Yahudilerde böyle bir anlayışın olması doğaldı. Çünkü Yahudi tarihinde Hz. Davud ideal bir kral olarak kabul edilir. Bunun yanında peygamberlikle hükümdarlık ilk defa Hz. Davud'un şahsında birleşmişti.[452] Yahudiler nazarında Hz. Davud'un krallık yönü peygamberlik yönünü gölgede bırakmıştır. Çünkü onun Yahudilerin o zamana kadar görmediği birtakım zaferler kazanması, çevre devletlere kendini kabul ettirmesi ve millî birliği sağlaması, Yahudiler arasında ideal bir hükümdar ve kahraman olarak kabul edilmesine sebep olmuştu.[453] İşte Yahudiler sürgün yıllarında Hz. Davud'un neslinden olduğu kabul edilen aristokratik aileler tarafından yönetilegelmişlerdir.[454] Hz. Davud hakkında Kur'ân-ı Kerim'de de bahsedilmesi sebebiyle, re'sü'l-câlûtlar Davud peygambere saygıdan dolayı müslüman idareciler tarafından saygı görmüşlerdir.

Sasânîler döneminde re'sü'l-câlûtluk görevi verâset yoluyla (babadan oğula) geçtiği halde atanması ve onayı Kisrâ tarafından yapılırdı.[455] Bu durum İslâmî dönemde de bu şekilde devam etmiştir. Ancak Emeviler döneminde cemaat işlerinin veraset yoluyla belli ellerde toplanması bazı ölçüsüz ve keyfi davranışlara yol açmış, bu da cemaat arasında bazı münakaşalara sebep olmuştu. Cemaatin önderleri olarak kabul edilen re'sü'l-câlûtlarla gaonlar arasında yaşanan, aşağıda ayrı bir başlık altında ele alacağımız münakaşalar, veraset anlayışını kısmî de olsa bir seçim anlayışı lehine daraltmıştır.

Yahudi cemaatinin devlet nezdinde siyasî temsilcisi olan re'sü'l-câlûtun şu görevleri de vardı:

1. Devlet tarafından Yahudilere konan vergileri toplamak,[456]

2. Sûra ve Pumbedita Akademileri'ne gaon,[457] Yahudilerle meskun olan yerlere yargıçlar (rabbi/dayyan) tayin etmek.[458] Bunun yanında re'sü'l-câlûtun bizâtihi kendisi Yahudi cemaati üzerinde en üst karar mercii idi.[459]

---

451 Lassner, s. 58; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 156-157.

452 Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, II, s. 185. Kur'ân-ı Kerim'de Davud'a hem hükümdarlık hem de hikmet (Nübüvvet) verildiği belirtilmektedir. Bkz. Bakara, 2/251.

453 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 320.

454 Grayzel, s. 224; Kaufmann-Eisenberg, s. 98.

455 Morony, *Iraq*, s. 317.

456 Ganîme, s. 102; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 156.

457 Morony, "Religious Communities", s. 120; Baron, III, s. 89.

458 Lassner, s. 58.

3. Cemaatten herhangi birini aforoz yetkisine sahip olmak.[460]

Cemaatten herhangi birini aforoz etmeye *herem* adı verilir. Herem akademilerin ortaya çıkardıkları en etkili yönetim ve baskı aracıydı. Bu ceza Yahudilikte, sürgün dolayısıyla icrâ edemedikleri idam cezasının yerine konulmuştu. Gerçekte herem sosyal idamdan başka bir şey değildi. Bu cezaya çarptırılan kimse organize bir Yahudi cemaatinin içinde yaşayamazdı. Bu nedenle ceza nadiren uygulanırdı. Cezanın ağırlığının farkında olan Yahudiler bu cezaya çarptırılmamak için dinî kuralları ihlâlden sakınırlardı. Bu şekliyle herem ahlâk sisteminin korunmasında etkili bir araç olmuştur.[461]

4. Cemaatin dâhilî emniyetinden sorumlu olmak.[462]

5. Ekonomik ve sosyal alanla ilgili bazı hususlarda yetki sahibi olmak. Bu bağlamda cemaat mensuplarının;

a. Ticarî işleri için ruhsat verme,

b. Pazarlardaki tartı ve ölçü aletlerini kontrol etme,

c. Genel ahlâkı koruma ve bunun için önlemler almak, yani, Lassner'ın ifadesiyle "*İslâm toplumunda muhtesibin yapmakla yükümlü olduğu görevleri yerine getirmek*".[463] Re'sü'l-câlût bu görevlerini yerine getirirken para cezası,[464] ve ta'zir[465] gibi cezaları verme yetkisine sahipti. Lassner re'sü'l-câlûtun hapis yetkisine de sahip olduğunu belirtmektedir.[466] Biz Lassner'ın bu ifadesinin tasrihe muhtaç olduğunu ve re'sü'l-câlûtların bu cezayı verme yetkilerinin olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü İslâm hukukunda zimmîlere adlî ve dinî özerklik verilmişken cezâî özerklik verilmemiştir. Cezâî özerkliğin verilmesi devletin âsâyiş ve emniyetini sarstığı gibi, siyâsî bakımdan da karmaşa yaratabilir.[467]

Re'sü'l-câlûtlar, Yahudilerin bulunduğu şehirlerde bu işlemleri dayyanlar vasıtasıyla yapıyorlardı.[468]

---

459 Baron, V, s. 15; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 156.

460 Yüzbeki, s. 270

461 Sharon, s. 106.

462 Lassner, s. 58.

463 Lassner, s. 58. İslâm toplumunda muhtesibin görevleri için bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 143-144.

464 Yüzbeki, s. 270.

465 Lassner, s. 58.

466 Lassner, s. 58.

467 Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Fahrettin Atar, *İslâm Adlîye Teşkilatı*, Ankara 1991, s. 229.

468 Baron, VI, s. 9; Morony, *Iraq*, s. 318.

Encyclopedia Judaica'nın "Exilarch" maddesinde İlk İslâm fetihlerinden Emeviler döneminin sonuna kadar görev yapan re'sü'l-câlûtların kronolojik olarak isimleri ve görev tarihleri şu şekilde verilmektedir:

1. Bustanay ben Haninay (618-670)
2. I. Hisday b. Bustanay (670-?)
3. Bar Aday b. Bustanay
4. II. Hisday b. Bar Aday
5. Solomon b. II. Hisday (733-759).[469]

E. İSLÂM ŞEHİRLERİNDEKİ YAHUDİLERİN İDARESİ

Yahudilerin çoğunlukta ve örgütlü olarak bulundukları merkezlerde cemaat bir başkan ve iki üyeden oluşan üç kişilik bir konsül (Bet din) tarafından idare edilirdi.[470] Konsül başkanına *roş bet din*, üyelerine ise *dayyan* adı verilirdi.[471] Başkan re'sü'l-câlût tarafından tayin edilir, o da kendisine iki yardımcı rabbi (dayyan) seçerdi. Bunlar akademideki alimler tarafından takdis edilmeleriyle görevlerine başlarlardı.[472] Grayzel, ortaçağlarda her Yahudi yerleşim biriminde sinagogdan ayrı olarak idarî bir binanın bulunduğunu belirtir.[473]

Yerel idare görevli bulunduğu bölgede yardımların toplanması ve dağıtılması, eğitim-öğretim ve cemaatin diğer işlerinden sorumlu idi.[474] Ayrıca idare günümüz noterlerine benzer bir vazife de yapmaktaydı. Meselâ, mal devirteslimindeki işlemlerin, tapu senetlerinin, satış ve bağış belgelerinin yerel idarenin, bu işler için görevlendirilmiş kâtibi tarafından onaylanması gerekirdi.[475]

Rabbanî hayat tarzının bütün gereklerinin Yahudi cemaatine etkili bir şekilde uygulaması sebebiyle bu idarenin Yahudi tarihinde çok büyük bir öneme sahip olduğu kabul edilmektedir.[476]

---

469 Bashan, "Exilarch", s. 1026.
470 Morony, *Iraq*, s. 318.
471 Uriel Rappaport-Isaac Levitats, "Dayyan", *EJd*, V, s. 1390.
472 Morony, *a.g.e.*, s. 318.
473 Grayzel, s. 226.
474 Baron, VI , s. 9.
475 Morony, *a.g.e.*, s. 325.
476 Morony, *a.g.e.*, s. 322.

Hulefâ-yi Râşidin döneminde kaynaklara geçen herhangi bir dayyan tespit edemedik. Ancak araştırma konumuz olan Emeviler döneminde, Merv şehrindeki Yahudi temsilcisinin adını, Belh ve Maveraünnehr'e yaptığı gazadan dönen Nasr b. Seyyar'ın gerçekleştirdiği vergi reformu nedeniyle Merv mescidinde yaptığı konuşmasından tespit ettik. Nasr bu konuşmasında, Mecûsi temsilcinin Behramsîs, Hristiyan temsilcinin İşbedâd b. Cureycûr, Yahudi temsilcisinin (*mânihu'l-yehûd*) ise, *Akîba el-Yehudî* olduğunu söylemişti.[477] Yine bu dönemin sonlarında (750 yılları civarı) Fustat'taki Yahudi cemaatinin reisi de Ebû Ali Hasen adlı bir Yahudi din adamı idi.[478] Gerek Akîba'nın gerekse Ebû Ali Hasen'in re'sü'l-câlût tarafından tayin edilen bir roş bet din veya dayyan olduğunu tahmin ediyoruz.

F. CEMAAT ÜZERİNDE NÜFUZ MÜCADELESİ: RE'SÜ'L-CÂLÛT-GAON REKABETİ

Re'sü'l-câlûtlar İslâmî dönemde ve özellikle Emevi yönetiminin ilk yıllarında cemaat üzerinde kendi otoritelerini kurmaya çalışmışlardı.[479] Ancak bütün gayretlerine rağmen, Sasânî döneminin tersine İslâmî dönemde toplumun dinî liderleri konumunda olan gaonların cemaat üzerindeki nüfuzları bariz bir şekilde artmaya devam etmiştir. Gaonların bir güç olarak bu şekilde yükselmeleri, Talmud'un tamamlanmasındaki rolleriyle, Sasânî baskısından dolayı re'sü'l-câlûtsuz kalan cemaati gizliden gizliye yönetmelerinde yatmaktadır.[480] Bunun yanında re'sü'l-câlûtun otoritesinin, Sasânîler döneminin tersine, bu dönemde devlet tarafından yeteri kadar destek alamaması da en önemli etkenlerden biri olarak kabul edilmektedir.[481] Yukarıda da belirttiğimiz gibi, re'sü'l-câlûtlar -teoride de olsa- Hz. Davud'un neslinden olmalarını, buna karşılık gaonlar da dinî konulardaki şerh ve yorum haklarının silsile yoluyla Hz. Musa'ya dayandığını her fırsatta dile getiriyorlardı.[482] Her iki tarafın da meşruiyet iddiasındaki kozlarını anlamak mümkündür. Zira tarih boyunca iktidarda bulunanlar ya da iktidar mücadelesi verenler, amaçlarını gerçekleştirmek ve konumlarına meşruiyet kazandırmak için, iktidarının dayandığı kuramsal yapının ne kadar eskiye dayandığını göstermeye çalışmışlardır.[483]

---

477 Taberî, VII, s. 173.

478 Sassoon, s. 7.

479 Baron, VI, s. 9.

480 Morony, "Religious Communities", s. 122.

481 Morony, *Iraq*, s. 324.

482 Lassner, s. 59; Morony, *a.g.e.*, s. 322.

483 Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, İstanbul 1997, s. 1.

İki makam arasındaki nüfuz mücadelesi Emeviler döneminde patlak vermiştir. Mücadele ilk re'sü'l-câlût Bostanay'ın ölümünden sonra (50/670 Muaviye dönemi) Yahudi hanımından olan oğulları Hasday ve Haninay'ın -ki bunlar 70/689 yılı Abdülmelik zamanına kadar re'sü'l-câlûtluk yapmışlardır- babalarının Sasânî hanımı İzdundad'tan olan baba-bir kardeşlerini mirastan mahrum etme gayretine girmeleriyle başlamıştır.[484] Re'sü'l-câlûtların asıl maksatları otorite ve dinî kanunlardaki yetkiyi ellerinde tutmak iken onlar, Sasânî hanımın azad edilip-edilmediğini, Bostanay'ın bu hanımla çocukların doğumundan evvel evlenip-evlenmediği gibi zihinleri bulandıran birtakım soruları gündeme getirerek, onları toplum nazarında küçük düşürerek, asıl maksatları olan onların re'sü'l-câlûtluk iddiasına kalkışmalarını önlemek istiyorlardı.[485]

Re'sü'l-câlûtların bu dışlayıcı tutumları karşısında akademi gaonları, üyeleri ve İzdundad'ın devlet nezdindeki resmi temsilcisi olan akrabaları, İzdundad'ın çocuklarından yana tavır koydular. Bunun üzerine re'sü'l-câlûtlar başta akademi gaonları olmak üzere, İzdundad'ın çocuklarından yana tavır koyan kimselere baskı ve şiddet uygulamaya başladılar.[486] Kendilerine muhalif gaonları görevden alarak yerlerine kendi yakınlarını veya taraftarlarını atadılar.[487] Bu durum iki makam arasında çok sert tartışmalara sebep oldu. Durum re'sü'l-câlût-gaon kavgasına dönüştü. Ancak çok geçmeden Emevi yönetimi duruma müdahale etti. Re'sü'l-câlûtların gaonları tayin ve terfi yetkilerine bazı sınırlamalar getirdi.[488]

İlk etapta yatışmış gibi görünen çekişme, Re'sü'l-câlût Hisday ile Rav Yenuka'nın Pumbedita Akademisi gaonluğu sırasında (719-730) yeni bir boyut kazandı. Rav Yenuka, belki de kayınpederinin etkisiyle, Bostanay ailesine muhalif olan akademi mensuplarına baskı yapmaya başladı.[489] Bu durum akademiler arasındaki ilişkilerin de bozulmasına sebep oldu. Neticede baskıya dayanamayan ilim adamları ve

---

484 Morony, *Iraq*, s. 321; Bashan, "Exilarch", s. 1028.

485 David, "Hasdai ben Bostanai", *EJd*, VII, s. 1365; Morony, *a.g.e.*, s. 320. Daha sonraki yıllarda, dışlanan bu aileden re'sü'l-câlûtluk yapanlar olmuştur. Ancak Bostanay'ın İranlı hanımından olan çocukları Yahudi tarihinde hep tartışılagelmiştir. 12. asra ait bir geniza dokümanında bunların ne idüğü belirsiz bir aile olduğu, Yahudiler tarafından hiç sevilmeyen bu aileden kurtuluşun ancak Mesihle mümkün olabileceği belirtilmektedir. Margoliouth'un neşrettiği bu geniza dokümanı için bkz. G(eorge). Margoliouth, "Some British Museum Genizah Texts", *JQR* o.s. XIV (1908), s. 303-320.

486 Assaf, "Bustanai", s. 1537; Eliezer, "Exilarch", s. 1028; David, "Hasdai", s. 1365.

487 Morony, "Religious Communities", s. 122.

488 Morony, *a.g.m.*, s. 122.

489 Baron,V, s. 15.

öğrenciler, Sûra Akademisi'ne kaçtılar.[490] Artık bundan sonra bu makamları işgâl edenler karşılıklı olarak birbirlerini, bazı imtiyazlar için Emevi yönetimine rüşvet vermekle suçlamaya başlayacaklardır.[491] Bu ikinci baskı dönemi 111/730 yılına kadar devam etmiştir. 111/730 yılı ise (Hişâm b. Abdülmelik zamanı) gaonlar lehine, re'sü'l-câlûtlar aleyhine önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira bu yıldan itibaren cemaat yönetiminde "kuvvetler ayrılığı" ortaya çıkmıştır. Re'sü'l-câlûtlarla gaonlar arasında biri cemaatin siyasî-seküler lideri, diğerleri ise cemaatin dinî liderleri olarak yeni bir görev dağılımı (*dual rual*) yapılmış o güne kadar bütün yetkileri elinde tutan re'sü'l-câlût bazı yetkilerinden feragat etmek zorunda kalmıştı.[492]

Buna göre:

a. Yargıçlar (dayyan) re'sü'l-câlûtla gaonların müşterek onayıyla atanacaklar,

b. Gaonlar re'sü'l-câlûtun verdiği kararı gözden geçirme yetkisine sahip olacaklar, kararlar bu kurumların müşterek onayıyla yürürlüğe girecektir.[493]

Bu kararlarla re'sü'l-câlûtların yetkileri ciddî manada sınırlandırılmıştı. Re'sü'l-câlûtluğa tayin meselelerindeki bazı törensel icraatlar kalmakla birlikte, gelirleri devletin belirlediği bazı bölge ve kasabalarla sınırlanmış, dinî meselelerdeki otoritesini gaonlarla paylaşmak zorunda kalmıştı.[494]

Yine bu dönemden itibaren (VIII. asır) re'sü'l-câlûtların veraset yoluyla iş başına gelmeleri, kısmî de olsa, bir seçim fikriyle yıkılmıştır. Artık gaonlar, yaşça en büyük olan birinden ziyade, re'sü'l-câlût ailesinden bu işi üstlenebilecek bilgi ve birikime sahip birinin re'sü'l-câlût olarak iş başına gelmesinde çok etkin bir rol oynamaya başlamışlardır.[495] Daha sonraki dönemlerde (Abbasîler dönemi) re'sü'l-câlûtların seçiminde gaonlardan başka, cemaatin ileri gelenleri ve zengin tüccarlar da söz sahibi olacaklardır.[496]

---

490 Meir Havazelet, "Natronai bar Nehemiah", *EJd*, XII, s. 887. Bu durum Natronay'ın ölümüne kadar devam etmiştir. Akademi mensupları eski akademilerine ancak onun ölümünden sonra dönebilmişlerdir. Bkz. Havazelet, s. 887.

491 Lassner, s. 58.

492 Morony, *Iraq*, s. 321.

493 Morony, "Religious Communities", s. 124.

494 Morony, *a.g.e.*, s. 321. Gelirlerden maksat, Yahudilerin İslâm devletine verdikleri cizye ve haraç dışında, ayrıca cemaat içinde toplanan bazı âidatlardır. Meselâ, Akademilerin cemaatten mutat olarak topladıkları belli bir aidatları vardı. Tespit edebildiklerimizi İlmî Hayat Bölümü'nde zikredeceğiz.

495 Graetz, III, s. 94; Morony, *a.g.e.*, s. 321; Bashan, "Exilarch", s. 1028.

496 Bashan, "Exilarch", 1028. Yahudi cemaatı X. asırda Netira, Aharon ben Amram gibi sarayda etkinlikleri olan zengin sayrafî aileler tarafından yönlendirilmişlerdir. Bu aileler için bkz.

Meselenin bu şekilde gaonlar lehine neticelenmesi tabii idi. Zira, onlar bizzat kendileri ve akademilerde yetiştirdikleri talebeleri (rabbi) vasıtasıyla, Yahudi cemaati üzerinde re'sü'l-câlûtlardan daha etkili olmuşlardı. İki makam arasındaki toplumsal liderlik mücadelesinin kazanılmasında rabbiler önemli bir potansiyel teşkil ediyordu.[497] Bu yüzden mücadeleyi gaonların kazanması sürpriz olarak kabul edilmemelidir. Talmud'un tamamlanmasından sonra, her konuda kendilerine müracaat etme alışkanlığı kazanmış bir cemaat,[498] gaonlar ve talebelerinden yana tavır koymuştur.

Emeviler döneminde cemaatten küçük çaplı da olsa meydana gelen bir başka kopuş da Rabbi Ahay Sebha'nın tarafından gerçekleştirilmiştir. 748 yılında Pumbedita Akademisi gaonunun ölmesiyle boşalan makama geleneğe göre Ahay'ın atanması gerekiyordu. Ancak Emeviler döneminde sıkça rastlanan, re'sü'lcâlûtların bu şekilde başına buyruk davranışlarından biri daha sergilendi; boşalan gaonluğa Ahay değil, onun bir öğrencisi, Natronay Kahana ben Emuna tayin edildi. Halbuki Ahay cemaat arasında ılımlı tavırlarıyla tanınıyordu. Re'sü'l-câlûtlukla gaonlar arasında yaşanan mücadele ve polemiklere hiçbir zaman iştirak etmemişti. Ahay kendisi dururken, bir öğrencisinin atanmasını hazmedemedi ve Irak'ı terkederek Filistin'e yerleşti (750). Ahay'ın bu tavrı çoğu arkadaşını da etkiledi ve ona pek çok iştirak eden oldu. Katılımlar daha sonra da devam etmiştir.[499]

G. YAHUDİLERİN ADLÎ MESELELERİ

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde buradaki Yahudilerin adliye ve öğretim işlerinin yürütüldüğü *Beytülmidrâs* adında bir kurumları vardı. Buradaki Yahudi âlimler (*ahbar*) cemaat arasında çıkan adlî ve hukukî meselelere bakar ve görüşlerini beyan eder ve ihtilaflı konuları karara bağlarlardı.[500] Hicret'ten sonra Medine'de hazırlanan Sahîfe'de medenî bir toplum halinde yaşamanın ölçüleri belirlenmiş, kan diyeti gibi bazı hukukî konuların tespit edilmesi yanında, Medine'de vuku bulacak herhangi hukukî bir ihtilafta Hz. Peygamber'in

---

Sassoon, s. 28-41; Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*, London 1968, s. 1-44.

497 Morony, *Iraq*, s. 318.

498 Kaufmann-Eisenberg, s. 108.

499 Simha Assaf- Yehoshua Horowitz, "Aha of Shabha", *EJd*, II, s. 449.

500 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, s. 1072; Tuğ, s. 39. Ayrıca bkz. Şakir Gözütok, "Resulullah Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", *Dinî Araştırmalar* 2 (1998), s. 167-168.

hakem olarak kabul edilmesi hükme bağlanmış, Yahudilerin kendi hukukî nizamlarını muhafaza etmelerine de izin verilmişti.[501]

Kur'ân'da İslâm idaresinde yaşayan dinî toplulukların hukukî meselelerini müslüman mercilere getirdiklerinde, müslümanların onların davalarına bakıp-bakmamakta serbest olduğu; ancak hüküm verildiği takdirde adaletle hüküm verilmesi emredilir; aralarındaki meseleler için kendi kitaplarına (hukuk kurallarına) müracaat edilmesi de tasrih edilir.[502] Ancak zimmîlerle müslümanlar arasındaki ihtilâflarda müslüman merciler sorumlu olduğu gibi, mahkemelerde de İslâm kanunları tatbik edilir.[503]

Asr-ı Saadet'te Yahudilerin kendi aralarında çıkan ihtilâfları çözmek için Hz. Peygamber'e müracaat ettiklerine dair örnekler vardır. Hz. Peygamber bu müracaatlarında onlara kendi kanunlarını tatbik etmiştir.[504] Yahudiler bir keresinde her iki tarafta Yahudi olan zina olayında hüküm vermek için Hz. Peygamber'e müracaat etmişlerdi. Hz. Peygamber onlara zina cezasının Tevrat'taki hükmünü sordu. Onlar cezanın suçluların suratlarının kara boya ile boyanıp sokaklarda teşhir edilmek olduğunu söylediler. Peygamberimiz onlara inanmadı, Tevrat'ı getirterek ilgili bölümü okuttu ve suçlulara oradaki recm cezasını uyguladı.[505] Hendek Savaşı'nda ihânet eden Kureyzâoğulları kendileri hakkında Sa'd b. Muâz'ın hakemliğini kabul ederek teslim olmuşlardı. Neticede Sa'd eli silah tutan erkeklerin öldürülmesi, kadınların ve çocukların esir alınarak mallarının taksim edilmesine karar vermişti.[506] Hamidullah, Sa'd'ın bu cezayı tamamen Yahudi kutsal kitabındaki bir hükme (Tesniye 20/10-14) istinaden verdiğini belirtmektedir.[507]

Hz. Peygamber zamanında bir Yahudi, Ensar'dan bir cariyenin başını iki taş arasına koyarak ezmişti. Olayın anlaşılması üzerine suçlu Yahudiye kısas tatbik

---

501 Tuğ, s. 45.

502 Nisâ, 4/105; Mâide, 5/42-43.

503 Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Kemal Kuşcu, Ankara 1979, s. 489.

504 Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 614; Atar, s. 230.

505 Buhari, Menâkıb, 26. Tevrat'ta zina suçlularına verilen ceza için bkz. Levililer 20/10.

506 Vâkıdî, II, s. 513-514; İbn Sa'd, II, s. 77; Taberî, II, s. 588-589.

507 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 587. Tesniye, 20/10-14'teki ifade şöyledir: "*..Bir şehre cenketmek için ona yaklaştığın zaman, onu barışıklığa çağıracaksın. Ve vaki olacak ki, içinde bulunan bütün kavm sana angaryacı olacaklar, ve sana kulluk edecekler. Ve eğer seninle musalaha etmeyip cenketmek isterse, o zaman onu muhasara edeceksin; ve Allah'ın Rab onu senin eline verdiği zaman her erkeğini kılıçtan geçireceksin; ancak kadın, çocuk, hayvan ve bütün malları kendin için çapul edeceksin...*"

edildi.[508] Kısasla ilgili bir başka olay daha vardır. Hayber'in fethinden sonra Hz. Peygamber'e zehirli et sunan Yahudi kadına, yine aynı zehirden ölen Bişr b. Berâ'nın ailesinin kısas istemesi üzerine bir rivayete göre kısas uygulanmıştı.[509] Eş'as b. Kays'ın bir Yahudi ile arasında arazi ihtilâfı vardı. Yahudi arazinin ortak olduğunu inkâr etmişti. Eş'as durumu Hz. Peygamber'e götürdü. Hz. Peygamber Eş'as'a bir şahidinin olup olmadığını sormuş, o da olmadığını söylemişti. Peygamberimiz Eş'as'a Yahudiye yemin verdirmesini söylemiş, o da Yahudinin bunu çekinmeden yapabileceğini belirtmişti. Bu durumda Hz. Peygamber Eş'as'a ancak yalan yere yeminin manevi sorumluluğunun çok ağır olduğunu hatırlatmakla yetinmişti.[510] Hz. Peygamber döneminde Yahudilerle müslümanlar arasında yaşanan bir başka mahkemelik olay da şudur. Ensar'dan Zufroğulları'ndan Tu'me b. Übeyrik, komşusu Katâde b. Nu'man'ın zırhını çalmış, zırhı bir un torbasına koyup Yahudi arkadaşı İbn Semîn'in evine götürmüştü. Zırh Tu'me'nin yanında bulunamadı. Yolda zırhın deldiği torbadan dökülen un takip edilerek Yahudinin evine gelindi. Tu'me bu sefer olayı inkâr ederek, zırhı Yahudinin çaldığını iddia etti. Olay Hz. Peygamber'e intikal etti. Yahudi zırhın aslını bilmediğini ve Tu'me'nin kendisine getirip bıraktığını söyledi. Tu'me'nin arkadaşları da Yahudi aleyhine şahitlik yaptı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, kendisine anlatılanlar doğrultusunda hükmetmek istedi. Ancak bu olay üzerine Nisâ suresinin 105. ayeti nâzil oldu[511] ve Yahudinin suçsuzluğu vahiyle bildirildi.[512] Tu'me bu olay üzerine Mekke'ye kaçmış ve dinini değiştirmiştir.

Şartlar gereği bazı maddelerinin kendiliğinden yürürlükten kalktığı şehir devleti anayasasının, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde uygulanmaya devam eden "*Yahudilerin dinî kendilerine, müslümanların dinleri de kendilerinedir*" (Madde 25) maddesi gereğince, hayatlarının bütün safhalarında dinî esaslarını tatbik etmekte serbestlik tanınmıştı; ancak adaletin icrasına da engel olunmayacaktı.[513] Hukukî durum bu olmasına rağmen, bu dönemle ilgili elimizde Yahudilerin adlî vakalarına dair somut örnekler çok azdır.

---

508 Buhari, Husûmât, 1.

509 Vâkıdî, II, s. 678; İbn Sa'd, II, s. 201-202. Yahudi kadının affedildiğine dair rivayetler de vardır.

510 Buhari, Husumât, 4. Bu olaydan sonra Âl-i İmran suresinin 77. ayeti nazil olmuş, olayın manevi sorumluluğunun büyük olduğu belirtilerek uhrevî cezası hatırlatılmıştır.

511 Söz konusu ayetin meali şöyledir: "*Doğrusu Biz sana kitabı hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği gibi hüküm veresin. Hainlerden taraf olma*" (Nisâ, 4/105).

512 Olay hakkında bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, s. 207. Hz. Peygamber, nihayet kendisinin de bir beşer olduğunu ve şahitlerin görüşleri doğrultusunda hüküm verdiğini belirtmiş, yalan beyan ve şahitliğin ahiretteki cezasının çok büyük olduğunu söylemiştir. İbn Kesîr, *a.g.e*, s. 206.

513 Fayda, *Ömer*, s. 117.

Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Kinâne kabilesinden Eş'as b. Kays, hanımı hakkında söylediği şiir sebebiyle bir Yahudi şairi öldürmüştü.[514] Eş'as'a kısas uygulanmamıştı. Çünkü onun Hz. Ali zamanında Azerbeycan valiliği yaptığını biliyoruz.[515] Bunun yanında Hz. Ömer'in Hîreli bir zimmîyi öldüren müslümana kısas uyguladığı belirtilir.[516] Yine onun Şam'da müslüman bir kadınla zina yapan bir Yahudiyi öldürttüğü bilinmektedir.[517] Mes'ûdî de geçen bir rivayette Hz. Osman'ın Kûfe valisi Velid b. Ukbe, Kûfe mescidinde gösteri yapan bir Yahudi sihirbazı öldüren Cündüb b. Ka'b el-Ezdî'yi yakalamış, cezalandırmak istemişse de Ezdîler'in baskısından dolayı bunu gerçekleştirememiş ve onu hapse atmıştı. Velid onu her şeye rağmen cezalandırmak istiyordu. Ancak buna imkân bulamadı. Çünkü Cündüb, hapishanedeki diğer mahkumların yardımıyla kaçmıştı.[518]

Emeviler döneminde Yahudilerin, dinî esaslarını tatbik etmedeki adlî özerklikleri devam etmiştir. Yahudiler adlî işlerinde özgürdüler. Kendi meselelerini kendi mahkemelerinde hallederlerdi.[519] Mahkemeler şehirlerdeki üç kişilik Rabbinik idare (Bet-din) tarafından yapılır ve takip edilirdi.[520] Yukarıda da söylediğimiz gibi yargıçlar (dayyan) re'sü'l-câlûtluk tarafından tayin edilir, görevlerine gaonlar tarafından kutsandıkları bir törenden sonra başlar, ancak bu törenden sonra rabbi ünvanını taşıma ve duruşmaları yönetme hakkına sahip olurdu.[521] Ancak Emeviler döneminde, Hişâm b. Abdülmelik'in hilafetinden itibaren Yahudilerin adlî işlerinde dayyanların re'sü'l-câlûtlarla gaonların müşterek onayıyla atanmaları ve gaonların, dayyanların verdiği kararı yeniden gözden geçirme (temyiz) hakkına sahip olmaları gibi birtakım yeni uygulamalar başlamıştır. Biz bu husûsları yukarıda ele aldığımız için burada tekrar etmek istemiyoruz.

Emeviler döneminde sadece Yahudilerin değil, diğer zimmîlerin de adlî vakaları ile ilgili bilgilerimiz çok sınırlıdır. Muaviye siyasî sebeplerle Hristiyan tabip İbn Âsâl'a Hâlid b. Velid'in oğlu Abdurrahman'ı zehirletmiş, Abdurrahman'ın oğlu

---

514 Belâzurî, *Fütûh*, s. 460-trc.473. Yahudi şiirinde şöyle diyordu: *İslâmîyet Eş'as b. Kays'ı benden kandırıp aldı /Ben bütün gece onun karısıyla beraberdim.* Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, göst. yer.

515 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 460-trc.473.

516 Öztürk, s. 190.

517 Atar, s. 230.

518 Mes'ûdî, *Mürûc*, II, s. 348.

519 Atar, s. 84; Lewis, s. 124.

520 Morony, *Iraq*, s. 318.

521 Morony, *a.g.e.*, s. 318.

Hâlid de İbn Âsâl'i öldürmüştü. Muaviye İbn Âsâl'in diyetini almıştı.[522] Muaviye dönemine kadar ilk dönem uygulamalarında zimmînin diyeti müslümanın diyeti ile aynı idi. Ancak Muaviye diyetin yarısını beytü'l-mâle alır, diğer yarısını öldürülenin yakınına verirdi. Bu durum Ömer b. Abdülaziz'in hilafetine kadar devam etmiş, onun zamanında bu uygulama kaldırılmıştır.[523]

Ömer b. Abdülaziz'in Adiyy b. Ertâd'a, "*zimmîler sana gelirse aralarında hükmet*" dediği rivayet edilir.[524] Ömer b. Abdülaziz döneminde Mısır kadısı İbn Hüceyre (77-78/697-698) Yahudilerin davalarını kabul edip bakıyordu. Hatta Yahudiler onun müsadere ettiği bir malla ilgili tasarrufuna itiraz etmişler, Ömer b. Abdülaziz de Yahudilerin itirazını haklı bulmuş, kendilerine mallarını iade etmiş ve İbn Hüceyre'yi uyarmıştı.[525] Bu konuda kendi kararları esas olmakla beraber, Yahudilerin kimi zaman aralarındaki anlaşmazlık sebebiyle İslâmî mahkemelere gittikleri de olmuştur.[526] Lassner, bu dönemde cemaat işlerinin veraset yoluyla el değiştirerek belli çevrelerde toplanmasının bazı tartışmalara ve ölçüsüz davranışlara yol açtığını; tartışmaların daha çok yargıçların atanması ve mahkemelerde yapılan süistimaller dolayısıyla yaşandığını belirtir ve Yahudilerin davalarını kendi dindaşlarınca idare edilen mahkemelerden ziyade İslâm mahkemelerine götürmelerinin sebebini de buna bağlar. Lassner ayrıca bu dönemle ilgili olarak rabbilerin mücadeleleri, rüşvet ve hileleriyle ilgili dökümanların bulunduğunu belirtir.[527]

Başlangıçta İslâm adliye sistemi içerisinde adliye binası olarak kullanılan özel bir mekân yoktu. Hâkimlerin oturduğu ev aynı zamanda mahkeme salonu olarak kullanılıyordu. Gerçi, Hz. Peygamber döneminde cami bu vazifeyi yerine getiriyordu ama, kadıların tayini ile birlikte kadıya ait ev aynı zamanda adliye binası olarak da vazife görmeye başladı. Fakat durum daha sonra camilere intikal etti.[528] Kindî, Mısır kadılarının gayrimüslimler için haftada birgün kendi evlerinde mahkeme kurduklarını haber verir.[529] Bundan ayrı olarak Kindî, Emeviler dönemi Mısır kadılarından Hayr b. Nuaym'ın (120-128/738/745)

---

522 Taberî, V, s. 227. Muaviye Halid b. Velid'in oğlu Abdurrahman'ı Suriyeliler üzerindeki nüfuzundan çekindiği için bu doktora öldürtmüştü. Bkz. İbn Ebî Usaybia, s. 172; Wellhausen, s. 65.

523 Öztürk, s. 190.

524 Atar, s. 229; Öztürk, s. 187.

525 Kindî, *Tarihu Vülâti Mısr*, Beyrut 1987, s. 250.

526 Lewis, s. 124.

527 Lassner, s. 58.

528 Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 114.

529 Kindî, *Vülât*, s. 294.

hergün mescitte, ikindiye kadar müslümanların davalarına, ikindiden sonra da mescidin giriş basamaklarına oturarak gayrimüslimlerin davalarına baktığını; Hristiyanları ve Yahudileri kendi kanunlarına göre yargıladığını belirtir.[530] Mısır'da adlî vakalar için İslâm mahkemelerine müracaat eden gayrimüslimler, Emeviler dönemi boyunca mescide alınmamışlardır. Yine Kindî'nin verdiği bilgilere göre zimmîler davaları için, Abbasîler dönemi kadılarından Muhammed b. Mesrûk el-Kindî'nin (177-184/793-800) kadılığı döneminden itibaren mescide girerek duruşmalara katılmaya başlamışlardı.[531]

İslâm adliye teşkilâtının doğuşu ve gelişimi hakkında çeşitli tesirlerden bahsedilmektedir. Tyan ve Gaudefroy-Demombynes gibi Doğu bilimcileri, İslâm adliye teşkilâtının İran-Sasânî tesiri altında kaldığını söylerken; Schacht gibi şarkiyatçılar da Bizans adliye teşkilâtının İslâm adliye teşkilâtına model olduğunu iddia etmişlerdir.[532] Bu arada İslâm adliye teşkilâtının Yahudilerden etkilendiği görüşü de ortaya atılmıştır. Meselâ, Yahudi müellif Salo Baron İslâm kadılık teşkilâtının Emeviler döneminde geliştirilmesini Yahudiliğin tesirine bağlamaktadır.[533] Hz. Peygamber'den itibaren İslâmî hükümler çerçevesinde serpilen, daha sonraki halifelerin ve diğer müslüman idarecilerin gayretleriyle ve gelişen olaylarla şekillenen İslâm adliye teşkilâtının, kendine özgü bir teşkilât olduğu belirtilmelidir.[534] Ancak yeni kültür ve dinler arasında birtakım etkileşimlerin olması da normaldir.

H. EMEVİLER DÖNEMİNDE MESİHÎ HAREKETLER

Yukarıda belirttiğimiz gibi gayrimüslimlere karşı çok müsamahalı olan Emevi yönetimi, dinî hayatlarını yaşamaları yönüyle onlara karşı tamamen hoşgörülü olmasına rağmen,[535] gayrimüslimlerin Emevi idaresine karşı bazı isyanları olmuştur. Bu dönemdeki Hırıstiyan isyanlarının hemen hemen hiçbiri dinî bir sebebe dayanmamaktadır.[536] İsyanlar daha çok, Ömer b. Abdülaziz dönemi hariç, gelirlerini artırmak için İslâmî prensiplerin tatbikatından ziyade devlet hazinesinin doldurulmasını esas alan geleneksel Emevi politikasına karşı bir

---

530 Kindî, *Vülât*, s. 264.

531 Kindî, *a.g.e.*, s. 294.

532 Tesirler ve tartışmalar için bkz. Atar, s. 86-98.

533 Baron, VI, s. 9.

534 Atar, s. 98. İslâm adliye teşkilatının doğuşu ve gelişimi için bkz. el-Kettânî, II, s. 16 vd.; Kazıcı, s. 110-114.

535 Cahen, s. 50; Yiğit, "Emeviler", *DİA*, XI, s. 101.

536 Cahen, s. 51.

sebepten dolayı çıkmıştır.[537] Ancak biz, haraç miktarlarının artırılması sebebiyle patlak veren gayrimüslim isyanlarını, bu dönemdeki Yahudi isyanlarına teşmil edemeyiz. Biraz sonra aşağıda da zikredeceğimiz gibi, Yahudi isyanları daha çok dinî, daha doğrusu mesihî bir temele oturtulmaya çalışılmıştır. Meselâ Yahudi kaynaklarda Hz. Osman'ın hilafeti dönemine rastlayan yıllarda yukarıda bahsedilen Hristiyan isyanları gibi, Morony'nin ekonomik bir sebebe dayandığını söylediği bir Yahudi isyanından bahsedilmektedir. İlginçtir, ekonomik sebebe bağlansa da isyanı başlatan Yahudi de kendisini mesih olarak ilân ederek işe başlamıştır.

İslâm fetihlerinden sonra kayıtlara geçen ilk Yahudi isyanı, milâdî 644 ile 647 arasındaki yıllardan birinde (*Hicrî 24-27 yıllarından birine tekabül eden bu yıllar Hz. Osman'ın halifelik yıllarına rastlamaktadır*) Sevâd'ın Felluce beldesinin Beth Aramaye adlı bir köyünde vuku buldu. Köydeki Yahudilerden biri mesihliğini ilân etti. Mesihe çoğunluğunu dokumacıların oluşturduğu 400 kadar Yahudi iştirak etti. İsyancı grup yerel idareciyi öldürerek köydeki üç kiliseyi de yaktılar. İsyan haberinin duyulması üzerine Kûfe'den bir ordu gelerek isyanı bastırdı. İsyancıların lideri çarmıha gerilerek kendisine iştirak edenler de idam edildiler.[538] Morony, fetih sonrası artırılan vergilerin bu Yahudileri doğrudan etkilediğini söyleyerek Felûce'deki bu isyanın ekonomik bir sebebe dayanma ihtimali üzerinde durur.[539]

Emeviler dönemindeki Yahudi mesihî hareketlerinin çıkışı hususunda ise araştırmacılar değişik sebepler zikretmektedirler. Grayzel, mesihî hareketleri Yahudilerin, Hz. Peygamberin şahsiyetinden etkilenmelerine bağlamaktadır. Küçük yaşta ailesini kaybeden dünyevî imkânlardan yoksun, sıradan (!) bir kimsenin tek başına başlattığı mücadele kısa zamanda çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Bundan dolayı büyük ve kitlesel hareketlerin başlangıçta büyük bir

---

537 Meselâ Hişâm b. Abdülmelik zamanında (105-125/724-743) Mısırdaki Kıptîler haraç âmili Ubeydullah b. Habhab tarafından artırılan vergi miktarlarını ağır bularak isyan ettiler. İsyan şiddetle bastırıldı. İsyandan sonra Emevi idaresi Kaysilere öncelik vererek Arap nüfusu arttırmaya gayret etmiştir (Makrizî, *Hıtat*, I, s. 79; İskân faaliyetleri için bkz. Esâmine, s. 276; İbrahim Harekât, s. 250). Bu ilk isyandan sonra Kıptîlerin yine ekonomik sebeplerden dolayı birkaç isyan teşebbüsü olmuşsa da başarılı olamamışlardır (Makrizî, *Hıtat*, I, s. 79; Kasım Abduh, *Ehlü'z-Zimme*, s. 44).

538 Morony, *Iraq*, s. 327; Baron, V, s. 184. Newman ve Hasson milâdî 645 yılı olarak vermektedirler. Bkz. Newman-Hasson, "Severus", *EJd*, XIV, s. 231.

539 Morony, *a.g.e.*, s. 327. İslâm kaynaklarında konuyla ilgili olarak doğrudan veya dolaylı herhangi bir bilgiye rastlamadık.

kalabalığa ihtiyacı yoktu. Bu durum kurtuluş gününün ve bir kurtarıcının çıkma zamanının geldiğini gösteriyordu..[540]

Kutluay, Yüzbeki, Salo Baron, A.Harkavy, Aryeh Newman, Shlomo Hasson ve Morony gibi pek çok araştırmacı ise, Emeviler dönemindeki mesihî hareketlerin çıkışını İslâm fetihlerinden etkilenmeleriyle izah etmektedir. Buna göre yeni ve dinamik İslâm dini mensuplarının az olmalarına rağmen kalabalık kuvvetler karşısında büyük zaferler kazanmaları, fetihlerin İspanya'ya oradan Fransa'nın güney sınırlarına kadar dayanması ve İstanbul (Kostantinopol) gibi Batı'nın son kalesini de tehdit etmesi gibi başarılar, doğu bölgelerinde yaşayan ve sayıları bir hayli fazla olan Yahudilere bağımsızlığa kavuşma ve arz-ı mev'ûda dönme ümidi vermiş ve hareketlenmelerine sebep olmuştu.[541] Özetle bu dönemdeki Yahudi isyanlarını din kisvesine bürünmüş, siyasal bağımsızlık hareketleri olarak tanımlayabiliriz.

Emeviler döneminde Yahudilerde oluşan bu umutları gerçeğe dönüştürmek için mesih olarak ortaya çıkan kimseler, Severus ile Ebû İsa el-İsfahânî idi. Ancak bu mesihlerden bahsetmeden önce, Yahudilikteki mesih inancına kısaca değinmek gerekir.

1. Yahudilikte Mesih İnancı

Yahudiler Babil sürgününden sonra, ülkeler fethedecek muzaffer bir kralın çıkıp kendilerini İsrail topraklarına götürerek eski şereflerini iade edecek bir kurtarıcıyı beklemeye başlamışlardır.[542] Mesih'in Hz. Davud'un neslinden biri olması şeklinde bir inanış vardı. Zira Hz. Davud, İsrail'in I. millî kralı olması, çevre milletlere kendi hâkimiyetini kabul ettirmesi sebebiyle Yahudiler tarafından çok ideal bir hükümdar olarak görülmüştü. Bu yüzden Yahudiler sürgünden sonraki ızdırap ve sefalet günlerinde hep Davud'un neslinden çıkacak birinin kendilerini kurtaracağına inanagelmişlerdir.[543]

Roma idaresinin, Yahudilere karşı baskı ve şiddetini artırmasından sonra, Yahudiler arasında Mesih'in gelmek üzere olduğu söylentileri de artmıştı.[544] Hatta Mesih'in Davud'un neslinden çıkacağı endişesiyle Roma idarecileri Yahudilerdeki bu inancı söndürmek için, bütün Yahuda'yı dolaşarak Davud Hanedanından

---

540 Grayzel, s. 266.

541 Kutluay, s. 201; Yüzbeki, s. 308; Morony, *Iraq*, s. 331; Baron, V, s. 193; Aryeh Newman-Shlomo Hasson, "Severus", *EJd*, XIV, s. 231.

542 Kaufmann-Eisenberg, s. 97; Çelebi, s. 214.

543 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 320.

544 Sharon, s. 74; Kaufmann-Eisenberg, s. 97.

bulabildiklerini ortadan kaldırmışlardı.[545] Daha sonra, başta Filistin olmak üzere Yahudilerle meskun Mısır vb. yerlerde Yahudiler, çıkan sahte mesihlerin peşine düşerek hep kurtuluş umuduyla nafile gayretlere girişmişlerdir.

Sasânîler döneminden beri mesihin gönderilmesiyle ilgili konular üzerinde Yahudiler arasında bazı kehanetlerde bulunulmuşsa da Behram Çubin ayaklanmasından sonra, Kisrâ II. Hüsrev Perviz'in Yahudilere karşı baskıcı, sert tavrı sebebiyle, Babil Yahudileri arasında mesih beklentileri de artmıştı.[546] Tarih içerisinde geçirdikleri acı tecrübelerden dolayı Kurtarıcı Mesih siyâsî ve dinî istiklâl getiren bir mesih olmalıydı.[547] Bu sebeple Yahudi inancındaki Mesih, içlerinde ancak takva sahiplerinin üstün sayılacağı bir cemiyet kurmaktan çok, bütün yeryüzüne Yahudilerin hâkimiyetini sağlamak için beklenmekteydi.[548]

İslâm'ın doğduğu sıralarda özellikle Medine Yahudileri arasında da hararetli bir mesih beklentisi vardı. Araplarla girdikleri her mücadelede onları yakında çıkacak bir mesihin gelmesiyle tehdit ediyorlar ve beklenen mesihin gelmesinden sonra onlarla hesaplaşacaklarını söylüyorlardı. Hamidullah, kendilerine has bir dinî ve mukaddes bir kitapları olan Yahudilerin İslâm'a girmekte isteksiz olmalarını, kendilerinden olmayan (goy) bir peygamberin çıkması sebebiyle olduğu belirtir.[549]

Yahudi cemaatinin tarih boyunca maruz kaldığı toplu cezalar, onları bu konuda temkinli davranmaya mecbur bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden Mesihliğini ilân eden kimselere farklı tavırlar geliştirmişlerdir.

Sürgün yıllarında Yahudi alimler, belki de cemaatin tarih boyunca geçirdiği kanlı tecrübelerden veya meselenin istismarından dolayı, Mesih'ten ziyade mesihî bir toplumun teşkiline gayret etmişlerdi. Çünkü onlara göre mesihî toplum, en ideal toplumdu. Bu ideal toplumun inşası için Yahudi kanununa uymak, günahların keffaretini vermek, ibadet, oruç sayısını ve dualarını artırmak gerekti.[550]

Bu görüşte olmayan ve bu tavrı bir pasifize hareketi olarak değerlendiren Yahudiler ise, arz-ı mev'ûda dönmek ve eski ihtişamlı yönetimlerini tekrar kurmak için daha radikal bir yöntemi, yani doğrudan silahlı mücadeleyi savu-

---

545 Sharon, s. 80.

546 Baron, III, s. 59; V, s. 360; Morony, *Iraq*, s. 326.

547 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 985.

548 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 572.

549 Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 572. Yahudi inancındaki beklenen peygamber için bkz. Bakara, 2/89; Tesniye 18/15-18; Yeremya 23/5-7.

550 Kaufmann-Eisenberg, s. 97; Kutluay, s. 201; Morony, *Iraq*, s. 322.

nuyorlardı.[551] Bu sebepten dolayı da kurtarıcı mesih, siyâsî ve dinî istiklal getiren bir mesih olmalıydı. Yahudi toplumuna peygamber olarak gönderilen Hz. İsa'ya Yahudiler inanmadılar. Zira onlar, gelecek mesihin kendilerini dünyaya hâkim kılacağına inanıyorlardı. Oysa Hz. İsa, bir peygamber olarak insanları doğruluğa, kardeşliğe, sevgiye ve fedakârlığa davet ediyordu. Bu ise Yahudilerin işine gelmiyordu.[552]

2. Severus Hareketi

M. 720 yılları civarında Suriye Yahudileri arasında Severus adlı biri mesihliğini ilân etti. Kaynaklarda adı Serene, Şeria, Zonorya veya Serenus olarak da geçen Severus'un mesihliğini Irak'ta ilân ettiği bazı araştırmacılar tarafından iddia edilse de[553] Severus'un çıkışından sonra Yahudilerin Pumbedita Akademisi gaonu Natronay'a mektupla ne yapmaları gerektiği hakkında soru sormalarından hareketle, onun Suriye bölgesinde ortaya çıkmış olması daha isabetli gibi görünmektedir.

Severus'un çıkış sebebi hakkında değişik görüşler vardır. Graetz, Ömer b. Abdülaziz'in Yahudilere baskı yapıp haklarını daraltması olarak gösterir.[554] Baron, Newmann ve Hasson gibi çoğu Yahudi yazarlar ise, m. VII. asırdaki İslâm fetihlerinin koskoca Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopol'u (İstanbul) bile tehdit edebilecek şekildeki muazzam sıçrayışının, Severus'a böyle bir ilham verdiği üzerinde dururlar.[555] Her mesih gibi Severus'un amacı da sürgün Yahudileri yabancıların (gentiles/müslümanlar) hâkimiyetinden kurtarıp kutsal topraklara götürerek bağımsız bir Yahudi devleti kurmaktı.[556] Kısa sürede ünü İspanya'ya kadar yayıldı. Kendisine pek çok Yahudi ve bazı Hristiyanlar iştirak etti. Ancak yaptığı faaliyetler öğrenilince Emevi yönetimi tarafından derhal gözaltına alındı.[557]

Anlaşıldığı kadarıyla Severus'un ortaya çıktığı bölgedeki Yahudiler, o dönemin dinî otoritelerine onun durumu ve olay karşısındaki tavırlarının ne olacağını sormuşlar, Pumbedita gaonu Natronay onlara Talmud kaidelerini reddin, Tevrat kaidelerini red manasına geleceğini; bu sebeple Severus ve ona

---

551 Kutluay, s. 201.

552 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 385; Tümer-Küçük, s. 232.

553 Graetz, III, s. 120; Kutluay, s. 204; Newman-Hasson, "Severus", s. 231.

554 Graetz, s. 121.

555 Baron, V, s. 183, 195; Newmann-Hasson, "Severus", s. 231.

556 Grayzel, s. 267.

557 Graetz, III, s. 121; Newmann-Hasson, "Severus", s. 231; Grayzel, s. 267; Baron, V, s. 184.

bağlı olanların müslümanlıktan çıkmış olduğu fetvasını vermişti.[558] Natronay'ın bu fetvası Severus'un bağlıları üzerinde çok etkili olmuşa benzemektedir. Zira o, Emevi halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in huzurunda, kendisine bu şekilde düşünmeyi Yahudilerin öğrettiğini sırf Yahudilerle alay etmek için böyle bir harekete giriştiğini söylemişti.[559]

Severus, Hişâm zamanında idam edildi.[560] Severus'un idamından sonra ona bağlı olanlar pişman olarak eski fikirlerine tekrar dönmüşlerdi. Pişmanların akibetini soran cemaate Natronay Gaon (719-730) şunları yazmıştır:

- "*Talmud'a göre onların tekrar (geleneksel) Yahudiliğe girmelerinde herhangi bir mahzur yoktur. Ancak, onlar sinagoga gelip pişmanlıklarını itiraf etmeli ve istikbaldeki yaşamlarında da bu çizgi üzere olacaklarını beyan etmelidirler. Ayrıca bu cürümlerinden dolayı onlara kırbaç cezası uygulayın!*"[561]

Bazı Yahudi yazarlar III. Leo'nun Bizans Yahudilerine zulmetme sebepleri arasında Severus'un Bizans Yahudilerine yukarıda zikredilen benzer etkisini de zikrederler.[562]

Severus hareketinin bir özelliği de, Yahudilikte bir reformizm hareketi olmasıdır. Hareketin özelliği Talmud otoritesini reddetmesidir. Severus geleneksel Yahudiliğe (Rabbinik) karşı çıktı. Yasak kılınan yiyecekleri mubah kıldı. Şarap içme yasağını kaldırdı. Bundan başka Talmud'un evlenme, boşanma ve yakın akrabalar arası evlilik ile ilgili konularda ortaya koyduğu prensiplerini kaldırdığını ilân etti. Ancak Severus'un karşı çıktığı prensipler Tevrat'tan ziyade Talmud'un prensipleriydi.[563]

3. Ebû İsa el-İsfahânî Hareketi-İsyanı

Emeviler döneminde ortaya çıkan ancak Abbasîler dönemine kadar devam eden bir diğer mesih hareketi ise, Ebû İsâ el-İsfahânî'nin liderliğinde gerçekleşmiştir. Nisbesinden de anlaşılacağı gibi Ebû İsa, İsfahân'da ortaya çıkmıştı.

---

558 Baron, V, s. 194.

559 Bar Hebreaus, I, s. 195.

560 Newmann-Hasson, "Severus", s. 231. Graetz ise onun Hişâm zamanında değil de, II. Yezid zamanında ortaya çıktığını ve II Yezid'in onu cezalandırmaları için kendi cemaatine teslim ettiğini belirtmektedir (Graetz, III, s. 122). Cemaatin onu nasıl cezalandırdığı hususunda bilgi yoktur.

561 Graetz, III, s. 122.

562 Newmann-Hasson, "Severus", s. 231; Baron, V, s. 194.

563 Baron, V, s. 193-194; Kutluay, s. 204.

Tarihi çok eski çağlara kadar uzanan İsfahân m.ö. 2000'li yıllarda Elam Devleti'nin en önemli şehirlerindendi. Elam'dan sonra Anzan Devleti'nin merkezi olan Gâba şehri, İsfahân'ın yerindeydi. Ahamenişler'den sonra şehrin adı Gâbyân olarak değiştirilmiş, ancak Ceyy ismi zamanla Gâba şehrine tahavvül etmiş, Sasânîler'den müslümanlara da bu adla intikal etmişti.[564]

İslâm kaynaklarına göre Yahudiler İsfahân'a Buhtunnasr zamanında gelmişlerdi. Buhtunnasr Kudüs'ü işgal ederek Yahuda Krallığı'nı ortadan kaldırıp Yahudileri sürgün ettiğinde, Yahudiler İsfahân'ın iklim şartları Kudüs'e benzediği için burada oturmayı tercih etmişlerdi.[565] Şehirdeki Yahudi nüfusun artmasındaki bir başka etken de, Roma imparatorluğunun çöküş sürecine girdiği dönemlerde İmparatorluğun Ermeniye (Armenia) eyaletinden Sasânî topraklarına gelen yoğun göçlerdi. Kisrâ II. Şapur zamanına rastlayan bu yıllarda, Roma İmparatorluğu'nun çöküş süresine girmesi bu eyaletteki Yahudileri de zor durumda bırakmış[566] ve göçmen Yahudilerin sinaî ve ticarî tecrübe ve kabiliyetlerinden faydalanmayı planlayan Sasânî idaresi pek çok Yahudiyi kabul etmiş ve bunları başta İsfahân olmak üzere diğer bazı şehirlere yerleştirmişti.[567]

İsfahân Hz. Ömer zamanında Ebû Musa el-Eş'arî tarafından fethedilmiştir.[568] İslâm fetihleri sırasında İsfahân'ın sahip olduğu dört kapısından birinin adı Darvâza-i Cuhûdan (Yahudiler Kapısı) idi. Bu civardaki mahallenin adı da *Yehûdiyye* idi.[569] İsfahân İslâmî dönemde de önemli bir Yahudi merkezi olmaya devam etmiştir.[570]

---

564 Mirza Bala, "İsfahân", *İA*, V/II, s. 1069.

565 Mukaddesî, s. 388.

566 Baron, II, s. 204.

567 Baron, II, s. 204; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 157. Aynı göç sonucu, Yahudilerin iskân edildiği bir başka şehir ise Sus'tu. Ermeni kaynaklar göç eden Yahudilerin sayısını 86.000 aile olarak vermektedirler. Faustus, *Geschichte Armeniens*, s. 137'den ve *Moses of Khorene Chronicle*, III, s. 35'den naklen Baron, II, s. 404, dipnot 36.

568 Belâzurî, *Fütûh*, s. 438-trc.449.

569 Mirza Bala, "İsfahân", s. 1069.

570 Baron, II, s. 204. X. asır İslâm coğrafyacılarından Mukaddesî (380/990) burada Yahudilerin Hristiyanlardan daha çok olduğunu belirtir (Mukaddesî, s. 396). Aslında İsfahân, çeşitli dinlerin bulunduğu bir merkez konumundaydı. İsfahân'ın Ceyy (veya Ceyyan) adlı bölgesinden olan meşhur sahabî Selman-ı Fârisî'nin müslüman olmadan önce buradaki Hristiyan kilisesinde icrâ edilen âyine bir münasebetle şâhit olduğunu ve etkilenip Hristiyanlığa ilgi duyduğunu biliyoruz (İbn İshak, 67). İsfahân Mecûsiler için de önemli bir merkezdi. Mecûsilerin Marîs isimli dağın eteklerinde, büyük bir ateşgedeleri vardı (Mes'ûdî, *Mürûc*, II, s. 238).

Ebû İsa'nın adı, İshak b. Ya'kub el-İsfahânî idi.[571] İbn Hazm ise adının Muhammed b. İsa olduğunu kaydeder.[572] Şehristânî onun İbrânîce adının Abîdullah (Allah'ın Hizmetkârı) manasına gelen Ofîd Elahim olduğunu belirtir.[573]

Ebû İsa'nın ne zaman harekete geçtiği ihtilaflıdır. X. asır Karaî âlimlerinden Kirkisânî'yi esas alan Yahudi kaynaklar, onun Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705) zamanında yaşadığını ve Kûfe'de Muhtar es-Sekafî hareketinden hemen sonra veya ona eş bir zamanda harekete geçtiğini bildirirler.[574] İslâmî kaynaklar ise onun son Emevi Halifesi el-Hımar (Eşek) lakaplı II. Mervan b. Muhammed (127-132/744-750) zamanında yaşadığını belirtirler[575] ki bu durum, Emevi devletinin doğu vilayetlerinde bilhassa İran'da meydana gelen karışıklıklar ve birbirini takip eden Şiî isyanlarının, Yahudilere esaret boyunduruğunu kırıp bağımsızlığa kavuşma ilhamı vermesi yönüyle de makul ve tutarlı görünmektedir.[576]

Ebû İsa, kendisini önce "*Beklenen Mesih'in Habercisi* " olduğunu iddia etti. Ancak daha sonra bizzat mesihliğini ilân etti.[577] Severus'un tersine Ebû İsa, Rabbânî Yahudileri karşısına almamak için ince bir siyasetle onları da hoş tutmaya çalışmış, Rabbilerin Yahudi peygamberleriyle mertebe bakımından aynı olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple kendisine bağlı olanlar Rabbânî Yahudiler tarafından saygı görmüş ve bu iki grup arasında evlilikler vuku bulmuştur.[578]

Mesihliğini ilânından sonra İsfahân'da başta fakirler olmak üzere pek çok Yahudi ona inanmış, kendilerini esaret boyunduruğundan kurtararak arz-ı mev'ûda götüreceği umuduyla kendisine destek vermişlerdi.[579] Ebû İsa kendisine tâbi olanlarla durumunu güçlendirdikten sonra isyan etti. II. Mervan (127-132/744-750) zamanında başlayan hareket İslâm dünyasını meşgul eden çalkantılar ve hanedan değişikliği sebebiyle bir müddet devam etti. Abbasî devletinin kurucusu Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın devletin kuruluş yıllarında karşılaştığı müşkiller sebebiyle isyanla meşgul olamadı. İsyanla ancak Halife Mansur (137-

---

571 Şehristânî, I, s. 215.

572 İbn Hazm, *el-Fasl*, I, s. 99.

573 Şehristânî, I, s. 215. İbrânîce söylenişi *Oved Elohim*'dir.

574 Morony, *Iraq*, s. 328; Grayzel, s. 266; Baron, V, s. 182; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 209; Zvi Avneri, "Abu Isa, Isaac ben Jacop al-Isfahan", *EJd*, II, s. 183.

575 Şehristânî, I, s. 215.

576 Kutluay, s. 185; Zvi Avneri, "Abu Isa", s. 183.

577 Morony, *Iraq*, s. 328; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 209.

578 Morony, *a.g.e.*, s. 329; Kutluay, s. 186.

579 Şehristânî, I, s. 215-216; Grayzel, s. 266-67.

159/754-775) saltanatını güçlendirdikten sonra ilgilenebildi.[580] Tarafların ordusu Rey şehri yakınlarında karşı karşıya geldi.[581] Ebû İsa askerlerinin bulunduğu bölgenin etrafına bir çizgi çizerek, İslâm askerlerinin, efsunladığı bu çizgiyi asla aşamayacaklarını söyledi. Ancak onun kendinden menkul bu mucizesi (!) kendisi ve askerlerini kurtarmaktan âciz kaldı. Neticede kendisi de dahil pek çok Yahudi öldürüldü.[582] Ebû İsa'nın mağlup olacağını aklı kesince intihar ettiği de söylenir.[583]

Bununla beraber, kendisine bağlı olanlar onun ölmediğini dağdaki bir mağaralardan birine çekilerek yeniden rücu edeceğini kabul etmektedirler.[584]

Ölümünden sonra hareket mezhepleşmiş ve mensupları varlıklarını M. X. asra kadar devam ettirmişlerdir. Bu asırda İsfahân ve Şam civarında sayılarının bir hayli fazla olduğu belirtilmektedir.[585]

Ebû İsa'nın ölümünden sonra hareket, faaliyetlerini daha çok Yahudi düşüncesi üzerine teksif etmiştir.[586] Mezhepler tarihi kitaplarında hareket Ebû İsa'ya nisbetle *İseviye* veya çıktığı coğrafyaya nispetle *İsfahâniye* olarak isimlendirilmektedir.[587] Ebû İsa, Hz. İsa'yı ve Hz. Muhammed'i peygamber olarak tanıdığını; Hz. İsa'nın İncil'de belirtildiği üzere İsrailoğullarına, Hz. Muhammed'in de İsmâiloğullarına peygamber olarak gönderildiğini kabul ediyordu.[588] Her iki peygamber de kendi ümmetlerine gönderildiği için, Yahudilerin onları kabul etmelerinde dinen bir sakınca olmadığı gibi, Kur'ân-ı Kerim ve İncil'in okunmasında da herhangi bir sakınca yoktu.[589] Mektep medrese görmemiş cahil bir terzi olmasına rağmen kendisine pek çok mucize atfedilen Ebû İsa'nın bazı

---

580 Çelebi, s. 219; Zvi Avner, "Abu Isa", s. 183.

581 Şehristânî, I, s. 216. Yahudi kaynaklar ise savaşın Kumm yakınlarında olduğunu belirtirler. Bkz. Baron, V, s. 193.

582 Şehristânî, I, s. 216; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 209; Zvi Avner, "Abu Isa", s. 183.

583 Grayzel. s. 267.

584 Morony, *Iraq*, s. 328. Kutluay, Ebû İsa'nın temsil ettiği mesihle Yahudi inancındaki Mesih'in farklı olduğunu, Yahudilikteki Hz. Davud'un neslinden bir eşek yavrusuna binmiş olarak gelecek Mesih'in tersine, bu Mesih'in hemen hemen bütün Şii fırkalarında görülen "Mehdî"ye çok benzediğini belirtmektedir. Her iki anlayış da ölümler zahir olup istikbalde tekrar dönerek zulmeti kaldıracaklar ve dünyayı adaletle dolduracaklardır. Kutluay, s. 187. Çelebi de bu benzerliğe dikkat çekmektedir. Bkz. s. 219.

585 Baron, V, s. 193; Zvi Avner, "Abu Isa", 184; Walter J. Fischel, "İsfahân", *EJd*, IX, s. 77.

586 Baron, V, s. 193.

587 Zvi Avner, "Abu Isa", s. 184.

588 İbn Hazm, *el-Fasl*, I, s. 99; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 209; Morony, *Iraq*, s. 328.

589 Morony, *Iraq*, s. 328.

eserler telif ettiği belirtilmektedir; ancak eserlerinin hiçbiri bilinmemektedir. Taraftarları onun bu durumunu (ümmîliğini) peygamberliğinin bir belirtisi olarak kabul etmişlerdir.[590]

İddialara göre kendisi semaya geri dönerek Allah'a kavuşmuştur. Hz. Muhammed (s.a.) gibi peygamberlerle bu miracı esnasında görüşmüştü.[591] Ebû İsa sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez okunan Şema duasını[592] devam ettirmiş, ancak günde 3 vakit olan ibadeti 7'ye çıkarmıştır. Bu yeni uygulamayı Tevrat'taki "*Senin adaletli hükümlerin için sana günde yedi kere hamdeylerim*" (Mezmurlar 119/164) ayetine dayandırmıştır.[593] Şehristânî ise bu hususta ayrıntı vermeksizin onun günlük ibadet sayısını ona çıkardığını bildirir.[594] Ebû İsa boşanmaya asla cevaz vermemiş, Rehâbîler'in adetlerine (Yeremya, 25/2-10) veya Rabbânî geleneğe (Baba Bathra, 60b) uyarak kendisine bağlı olanlara sürgünde bulundukları, yani Kudüs'ten ayrı kalındığı müddetçe hayvan eti yemelerini ve şarap içmelerini yasaklamıştı.[595]

Ebû İsa'dan sonra bağlılarından Yudğân adlı bir Yahudi daha mesih ve peygamberliğini ilân etti. Metodu da akıbeti de hemen hemen aynen Ebû İsa gibi olmuştur. Ölümünden sonra hareketi de mezhepleşmiştir (*Yudğâniye*).[596]

---

590 Şehristânî, I, s. 215; Morony, *Iraq*, s. 328.

591 Makrizî, *Hutat*, II, s. 478-79.

592 Şema duası için bkz. Tesniye, 6/4-9; 11/13-21; Sayılar, 15/37-41.

593 Baron, VII, s. 64; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 210; Süreyya Şahin, "İsfahânî, Ebû İsa", *DİA*, XXII, s. 507.

594 Şehristânî, I, s. 216.

595 Morony, *Iraq*, s. 328; Şahin, s. 507.

596 Yudğâniye hakkında bilgi için bkz. Şehristânî, I, s. 216-218; Kutluay, s. 187-189; Morony, *Iraq*, s. 328; Grayzel, s. 267.

İKİNCİ BÖLÜM
EKONOMİK HAYATTA YAHUDİLER

A. MESLEKLER ve KAZANÇ YOLLARI

1. Ticaret

Yahudilerde ticarî gelenek Hz. Süleyman'la başlamıştır. Hz. Süleyman'a kadar ziraat ve ticaret pek gelişmemiş, sanayi ise çömlekçilik ve demircilikten ibaret kalmıştı. Bu zanaatlar dışında Yahudiler daha çok hayvancılık yapıyor, ziraî faaliyetler ise sadece incir ve zeytin yetiştiriciliği ile sınırlıydı. Ancak ürün fazlasıyla elde edilen tasarruflar zamanla ticareti meydana getirdi. Sebat ve maharetleri sayesinde Yahudi tüccarlar yavaş yavaş Şam, Sûr ve Sayda gibi şehirlere dağıldılar.[597] Babasından devraldığı sistemi idârî, iktisadî ve diplomasi alanında güçlendirmeye çalışan Hz. Süleymen, ekonomiye çok ağırlık verdi. Ticareti geliştirmek için Akdeniz ve Kızıldeniz'de limanlar inşa etti.[598] Ülkeden geçen ticarî yolların yanı sıra, ticaret ağını genişletmek için komşu memleketlere yollar açtı ve bu yolların geçtiği yerlere ambarlar kurdu.[599] Meselâ Tedmur şehri Hz. Süleyman tarafından sırf bu amaçla kurulmuştu.[600] Hz. Süleyman

---

597 Durant, s. 66.

598 Sharon, s. 20.

599 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 326.

600 I. Krallar 9/18. Kitâb-ı Mukaddes'te, Tamar olarak geçen Tedmur'un, İslâm kaynaklarında da Süleyman (a.s.) tarafından kurulduğu belirtilir. Meselâ bkz. Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 324. F. Buhl'un, "*Tedmur'un Süleyman tarafından inşası, onun burayı cinlere yaptırdığı şeklinde birtakım efsane haberlerle tezyin edilerek Araplar arasında da yayılmıştı*" şeklindeki ifadesinde, "hayal unsuru" (Bkz. Fr. Buhl, "Tedmur", *İA*, XII/I, s. 112) açıkça belirtilmelidir. Çünkü Kur'ân'da Hz. Süleyman'ın cinleri yapı işlerinde kullandığına dair bilgiler vardır. Bkz. Sâd, 38/37. Tedmur doğuyu batıya bilhassa Fırat bölgesini Şam'a bağlayan kervan yolları üzerinde olması sebebiyle mühim bir kavşak noktası haline gelmiş (Buhl, *a.g.m*, s. 112),

komşu ülkelerle ticarî anlaşmalar da yapmıştı. Bazı Yahudi araştırmacılar Süleyman Peygamber ile Sebe Melikesi'nin görüşmesini, İsrail ticaret filosunun Sebe kervanlarına verdiği zarardan dolayı olduğunu kabul etmektedirler.[601]

Goitein, Yahudilerin ticaret sanatını sürgünlerinden sonra Babil'de öğrendiklerini belirtir.[602] Yahudiler Babil'de ticaretin ince ayrıntılarına vâkıf olmalıdırlar. Taberî, ticaret sayesinde Babil'in pek çok fakirine yardım edecek kadar zenginleşen bir Yahudiden bahseder.[603] Bunun yanında belli ticaret hacmine sahip olan şehirler de Yahudi tüccarlardan nasibini alıyordu. Meselâ, Sauvaget, Bizans döneminde, Haleb şehrinde canlı bir iktisadî faaliyetin olmasını, şehirdeki pek çok Yahudi tüccarın varlığına bağlamaktadır.[604] Kisrâ II. Şapur zamanında Bizans'tan İran'a iltica eden Yahudilerin, Sasânîlerin ekonomik hayatının canlanmasında önemli rolleri olmuştu.[605] Hatta IV. asırdan itibaren orta imkânlı İran Yahudileri için ticaret, tarımdan daha iyi bir gelir kaynağı teşkil etmekteydi.[606] Bizans ve Sasânî devletleri arasında vuku bulan savaşlara rağmen Yahudiler, Hind ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi görüyor, Hind bölgesinden aldıkları malları Filistin'e ve Bizans'ın diğer şehirlerine nakletmek suretiyle uluslar arası ticarette etkin olmaya başlamışlardı.[607]

Tarih boyunca İslâm'ın doğduğu Arap Yarımadası'nda yaşayan insanların iktisadî hayatının bel kemiğini de ticaret teşkil etmiştir.[608] İslâm öncesi dönemde Yarımada'nın kara ve deniz ticaretinin yapıldığı hemen her şehrinde Yahudileri bulmak mümkündü.[609] Cahiliye döneminde Hicaz'ın şarap ve hurma ticaretinde Yahudilerin önemli etkinlikleri vardı. Hicaz'ın şarap ihtiyacı, Şam, Irak ve Yemen'den getiren Yahudi tüccarlar tarafından karşılanıyordu. Cahiliye döneminin meşhur

---

daha sonraki zamanlarda Bizans-İran arasındaki ticarî faaliyetlerde bu önemini korumuştur (Duri, *İlk Dönem*, s. 67).

601 Horovitz, s. 165, Sharon, 21. Sebe Kraliçesi ile Süleyman (a.s) arasında geçen olaylar için bkz. Neml, 27/15-44. Ayrıca bkz. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, II, s. 217-218.

602 Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 141.

603 Taberî, I, s. 545.

604 Sauvaget, "Haleb", *İA*, VI/I, s. 117.

605 Baron, II, s. 204.

606 Morony, *Iraq*, s. 311.

607 Ganîme, s. 80.

608 Duri, *İlk Dönem*, s. 64.

609 Cevad Ali, VI, s. 549.

şairlerinden İmruu'l-Kays bir şiirinde sevgilisinin dudaklarını, yahudi tüccarların getirdiği şarabın dudaklarda bıraktığı kızıllığa benzetmektedir.[610]

Goitein, Mekke'nin büyük bir ticaret merkezi olarak ortaya çıkışının, Arabistan'daki Yahudi ticaretinin gerilemesine yol açtığını belirtir.[611] Goitein'in bu tezi, Kur'ân'da Kureyş hakkında verilen bilgiler ışığında değerlendirildiğinde doğru gözükmektedir.[612] Ancak gerek Yusuf peygamberin Mısır'a götürülüp satılması,[613] gerekse Hezekiel'deki atıflardan[614] Araplardaki ticaret geleneğinin çok eski zamanlara dayandığını belirtmek gerekir. Bu erken tarihlerde de Arap tüccarları Mısır'a ve Akdeniz'in diğer limanlarına mallar sevkeden kimseler olarak görüyoruz.

İslâm'ın doğduğu asırda Araplar Arabistan ticaretine hakim durumdaydılar.

Bu durum Yahudilerin ticarî sahadan tamamen el çektikleri manasında algılanmamalıdır. Yahudilerin cahiliye döneminde ve daha sonraki dönemlerde ticarî amaçlı olarak Mekke'de bulunduklarını görüyoruz. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in Mekke'de ticaret yapan Yahudi bir komşusu vardı. Bu Yahudi, Mekkeliler tarafından öldürülmüştü.[615] Yine Mekke'de ticaret yapan bir başka Yahudi, Hz. Peygamber'in doğduğunu o gece Mekkeliler'e haber vermişti.[616] Ancak Yahudiler, hiçbir zaman ticarî amaçlar dışında Mekke'de kalıcı olmamışlardır.[617]

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde şehrin ticaretine Yahudiler hâkimdi. Şehirde bir de pazarları vardı (*Sûku Beni Kaynuka*). Hicretin ilk ayların-

---

610 Ilse Lichtenstadter, "Some References to Jews in pre-Islamic Arabic Literature", *PAAJR* 10 (1940), s. 188; Horovitz, s. 187; Cevad Ali, I, s. 207; VI, s. 535. İmru'ul-Kays'ın hayatı için bkz. A. Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul 1996, s. 74-77.

611 Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 74.

612 Kureyş suresinde de (106/1-5) bahsi geçen bilgiye göre, Yarımada'da yaptıkları anlaşmalar sayesinde Kureyşli Araplar, kışın Yemen ve Habeşistan'a, yazın da Suriye ve hatta Anadolu'ya ticarî seferler düzenlerlerdi. Daha fazla bilgi için bkz. Hamidullah, "el-îlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri", trc. İsmail Cerrahoğlu, *AÜİFD*, 9 (1961), s. 213-222.

613 Tekvin, 37/25, 28; Yusuf, 12/19-20.

614 Hezekiel, 27/17-22.

615 İbnü'l-Esîr, II, s. 15.

616 İbn Sad, I, s. 162; İbn Asâkir, III, s. 417. Eskiden beri, Mekke'de Yahudi ticaret kolonilerinin olduğu bilinmektedir. Bkz. Torrey, s. 13-14; Horovitz, 185.

617 Horovitz, s. 185. Horovitz'in bu bilgisi, İslâm öncesi dönemde Mekke'de yahudi varlığına dair kısa bir monografi kaleme alan Lammens'e dayanmaktadır: "Les Juives de la Mecque a la veille de l'Hegire", *Recherches de science religiause*, vol. VIII.

da özellikle Mekkeli müslümanlar bu pazarı kullanmışlardı.[618] Hatta Yahudi tüccarlar ile ticarî ortaklıklar bile kurulmuştu. Meselâ, Hz. Ali'nin nişanlı olduğu sırada, evlilik masrafını temin etmek için Yahudi bir kuyumcu ile ortaklığı vardı.[619] Ancak Hz. Peygamber'in teşvik, gayret ve aldığı birtakım önlemlerle müslümanlar kısa sürede Medine ticaretine ağırlıklarını koymuşlardı.[620] Medine şehir-devleti sözleşmesine uymayan Yahudilerin şehirden sürülmesinden sonra Medine'de kalan Yahudiler ticaretle uğraşmaya devam ettiler. Hicretin 10. yılında Medine'de birtakım zengin Yahudi tüccarlar vardı. Hz. Abbas, Peygamberimiz'in kendisine hediye olarak verdiği bir elbiseyi Yahudi bir tüccara 8.000 dirheme satmıştı.[621] Hz. Peygamber vefat ettiğinde zırhı Medine'de ticaretle meşgul olan Ebû Şehm adlı bir Yahudi tüccarda borcuna mukabil rehin durumdaydı.[622]

İslâm'ın ortaya çıktığı senelerde Hayber şehri de zengin bir ticaret merkeziydi. Meselâ Mekkeliler düğün merasimleri için büyük ziyafet tencerelerini, kadınların süs eşyalarını ve mücevherlerini Hayber Yahudilerinden kiralardı. Hamidullah'ın bildirdiğine göre, bir defasında bu mücevherlerden biri kaybolduğunda Mekkeliler Yahudilere 10.000 dinar ödemek zorunda kalmışlardı.[623] Teymâ Yahudileri şehrin önemli bir ticaret yolu üzerinde olması sebebiyle hayli refah ve varlık içinde yaşıyorlardı.[624] Kızıldeniz sahilinde ve Akabe körfezinde bulunan Eyle, Roma devrinden beri deniz ticaretine dayalı önemli bir merkezdi.[625] Şehir Yahudileri, şehrin Mısır'dan Orta Arabistan'a, Filistin'den Güney Arabistan'a giden kervan yollarının kesişme noktasında olmasından dolayı zengin bir durumdaydı.[626] Vâdilkurâ Yahudilerinden de ticaretle uğraşanlar vardı. Hz. Peygamber onları itaat altına aldığında pek çok ticaret malını da ganimet olarak almıştı.[627] Uman'daki Yahudiler geçimlerini deniz ticaretinden sağlıyordu.[628] Yesrib ve Yemen'den, Tâif'e sürülen Yahudiler ticaretle uğraşmaya devam ettiler.[629]

---

618 Buhari, Büyû, 1, 49; İbn Abdilhakem, s. 391; Cevad Ali, VII, s. 309.
619 Müslim, Eşribe, 2.
620 Kallek, s. 143, s. 191.
621 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 589.
622 İbn Sa'd, I, s. 488.
623 Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 591.
624 Cevad Ali, VI, s. 528.
625 Fayda, *Ömer*, s. 18.
626 A. Musıl, "Eyle", *İA*, IV, s. 420.
627 Belâzurî, *Fütûh*, s. 47- trc.48.
628 Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 613.
629 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 75-trc.80.

Hamidullah, Yahudilerin Tâif şehrinin iktisadî hayatında önemli etkileri olduğunu; şehrin fethi sırasında Tâiflilerle yapılan anlaşmadaki alışverişlerinde faizli muamele yapmamaları şeklindeki şartın daha çok Yahudileri ilgilendiren bir madde olduğunu belirtir.[630] Yemen Yahudilerinden Vehb. b. Münebbih'in kardeşi Şam'a ticarî seferler düzenlerdi.[631] Kesker şehrinin müslümanlar tarafından fethi sırasında şehirde bir Yahudi ticaret kolonisi vardı.[632]

Hz. Peygamber şehirler arası ticaretin emniyeti için önemli tedbirler almıştı. Eyle Yahudileriyle yaptığı anlaşmada ticaret yapan ve ticarî amaçla Şam ve Yemen'den gelen tüccarların Allah ve Resûlünün güvencesinde (zimme) olduğunu ve istedikleri ticaret güzergâhını kullanmakta serbest olduklarını garanti altına almıştı.[633] Cerbâ ve Ezruh Yahudilerinin de Eyle şartlarını haiz olduklarından hareketle[634] onlara da bu şartın koşulduğunu anlayabiliriz.

Ticaretin gelişmesi için en önemli şart olan emniyete yönelik tedbirler, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de artarak devam etmiştir. Yukarıda bahsedilene benzer bir güvence Ebû Ubeyd tarafından Baalbek gayrimüslimlerine de tanınmıştı.[635] Ayrıca, fethedilen bölgelerin halklarına nehirler üzerine köprüler yapmaları, var olan köprüleri onarmaları, yolunu kaybedenlere yol göstermeleri ve yolların güvenliğinden sorumlu tutulmaları gibi koşulan birtakım şartlar,[636] ticaretin güvence altına alınmasına ve rahat bir ortamda yapılmasına yönelik şartlardı.

İslâm fetihleriyle beraber batıyla ticareti sağlayan Suriye ve Mısır gibi önemli ticaret merkezleriyle, Bizans ve Sasânî mücadelesi sebebiyle zaman zaman kesintiye uğrayan, ticaret trafiği daha çok kendi topraklarıyla sınırlı ama Hind ve Uzak Doğu ile de ticarî ilişkiler içerisinde olan Sasânî topraklarındaki önemli pazarlar müslümanların eline geçmişti.[637] Meselâ İslâm fethi gerçekleştiğinde Yahudilerin çoğunlukta bulunduğu Kayseriye'de hepsi de faal 300 pazar vardı.[638] İbn Abdilhakem İslâm fetihlerinden önce, Bizans'ın başkentinden sonra

---

630 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 612.

631 Cevad Ali, VI, s. 565.

632 Ashtor, "Wasıt", *E.Jd.*, XVI, s. 361.

633 İbn Hişâm, II, s. 525-26; İbn Sa'd, I, s. 289.

634 İbn Sa'd, I, s. 289.

635 Belâzurî, *Fütûh*, s. 177- trc.185.

636 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 240-trc.250; Ebû Yusuf, s. 138; Fayda, *Ömer*, s. 162.

637 Pirenne, s. 202; Salih Ahmet, s. 164, s. 229.

638 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 192-trc.201.

en zengin ve iktisadî açıdan en önemli şehri olan İskenderiye'de[639] sadece 12.000 manavın varlığından bahseder.[640] İskenderiye batıya açılan bir sahil kenti olması sebebiyle pek çok Yahudi tüccarı kendine çekmişti.[641] İslâm fetihleri sırasında Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı Anbar şehrinde büyük bir pazar vardı.[642] Bu pazarların faaliyetleri herhangi bir kesintiye uğramadı. Bunun yanında, fetihlerle beraber ticaret için yeni ufuklar açılmış, bu geniş topraklarda güvenliğin sağlanması müslüman ve gayrimüslim tüccarlara cesaret vermişti.[643]

Emeviler döneminde de başta Yahudiler olmak üzere diğer gayrimüslimler ticarî faaliyetlerine rahatça devam ettiler. Emevi idareciler ülkede ticaretin gelişmesi için önemli çalışmalar yaptılar. Fethedilen yerlerdeki pazarlara ilaveten yeni pazarlar kurdular. Amr b. el-As'ın azadlısı Verdan'ın kendi adıyla anılan bir pazarı Mısır'da;[644] Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Kûfe'de;[645] Yusuf b. Ömer es-Sekafî'nin Hîre'de[646] kurdukları pazarlar bunlardan bazılarıdır. Daha ilk dönemden itibaren kurulan pazarlar ticaretin toplum hayatında ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir.[647] Bunun yanında, iç ticareti geliştirmek için de tedbirler alındı. Velid ülkenin dört bir yanındaki görevlilerine, yolların düzeltilmesi ve kuyuların kazılmasını emretti.[648] Yine bu hususta Ömer b. Abdülaziz'in Horasan yolu üzerinde hanlar yapılmasını emreden bir mektubunu biliyoruz.[649]

Emeviler dönemindeki ticarî hayatla ilgili bir diğer yeni gelişme de meslek gruplarının özel çarşılarda toplanmaya başlamasıdır. Meselâ Haccac Vâsıt şehrini kurduğunda her meslek grubuna ayrı yerler tahsis etmişti.[650]

Bu dönemde canlı bir ticarî hareketlilik gözlenir. Basra ve Kûfe, doğu eyaletlerinden Hicaz'a transit yol vazifesi görmekteydi. Basra Körfezi'ndeki Suhar Limanı Afrika ve Hind bölgesine açılan önemli bir kapıydı.[651] Ebû Yusuf'tan öğrendiğimiz kadarıyla Übülle, o dönemde önemli bir liman şehriydi ve

---

639 Ostrogorsky, s. 108.
640 İbn Abdilhakem, s. 166.
641 Kavsi, s. 37.
642 Belâzurî, *Fütûh*, s. 345-trc.353.
643 Yüzbeki, s. 438.
644 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 304- trc.311.
645 Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 311.
646 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 384-trc.403.
647 Duri, *İlk Dönem*, s. 140.
648 Taberî, VI, s. 437; Salih Ahmet, s. 208.
649 İbn Sa'd, V, s. 345.
650 Bahşel, s. 39. Ayrıca bkz. Duri, *a.g.e.*, s. 149.
651 Salih Ahmed, s. 224, 231.

burada bir gümrük müdürlüğü vardı.[652] Übülle'ye Yahudilerin Emeviler döneminde yerleşmelerinin[653] şehirdeki ticarî hareketlilikten ileri geldiğini tahmin etmekteyiz. Buhara da önemli ticaret merkezleri arasındaydı. Burada yetiştirilen meyveler Harezm ve Merv gibi uzak yerlere gönderiliyordu.[654] Azerbeycan'ın nahiyelerinden Berzea'da haftalık kurulan bir pazar vardı. Pazar günleri kurulan bu pazara, Irak'ın muhtelif yerlerinden pek çok tüccar iştirak ederdi.[655] Kızıldeniz'e kıyısı olan Külzüm limanından Yemen, Mısır ve Hicaz'a gıda maddeleri ihracatı yapılırdı.[656] Mısır'ın Tinnîs limanından başta dokumalar olmak üzere bölgenin diğer ürünleri başka bölgelere sevkedilirdi.[657] Meysan, Ehvaz ve Fâris gibi şehirler de dönemin önemli ticaret merkezleriydi.[658] Uman ticarî gemilerin uğrak yeri olan önemli bir liman şehriydi.[659] Ayrıca Hazar Denizi gibi kapalı denizlerde, denize kıyısı olan Türkler ve Hazarlar'la ticaret yapılmaktaydı.[660]

Yüzyıllardır ticarî geleneğe sahip olan Yahudiler için böyle rahat bir ortamın bulunması elbetteki önemli bir husustu. Basra Körfezi'nde (el-Halîcü'l-Fârisî) ticarî gemileriyle Hindistan'a seferler düzenleyen İbn Yâmin adında bir Yahudi vardı.[661] Müslümanlar Rodos'u fethettiklerinde Rodos'taki büyük heykeli yıkmışlar, heykelden alınan 3.000 yük tunç Urfa'lı (Edessa) bir Yahudiye satılmıştı. Milâttan önce 225 yılında bir yer sarsıntısı neticesinde yıkılmış olmasına rağmen, dünyanın yedi harikasından biri kabul edilen bu meşhur heykeli Yahudi tüccar 900 deve yüklü olarak alıp götürmüştü.[662] Emeviler döneminin sonlarına doğru, ticaretten nerdeyse bir devlet bütçesine denk bir bütçeye sahip olacak kadar zenginleşen Yahudi tüccarlar vardı. Ganîme'nin verdiği bir örneğe göre, Hz. Ali'nin torunlarından Abdullah b. Hasan b. Hasan (145/762) Abbasî Devleti'nin kurucusu Ebul-Abbâs es-Seffâh'tan büyük ilgi görmüştü. Abdullah bir keresinde es-Seffâh'ı Kûfe'de ziyaret etmiş, es-Seffâh da ona kendisinden

652 Ebû Yusuf, s. 137.

653 Ashtor, "Basra", *EJd*, IV, s. 310.

654 İbrahim Harekât, s. 265.

655 Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 452.

656 İbrahim Harekât, s. 266.

657 İbrahim Harekât, s. 266.

658 Salih Ahmed, s. 288.

659 İbnü'l-Esîr, IV, s. 203.

660 İbrahim Harekât, s. 266.

661 Salih Ahmed, s. 247.

662 Bar Hebreaus, I, s. 181; Theophanes, s. 44; Ostrogorsky, 108; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 136. Rodos, hicretin 52. yılında Cünâde b. Ümeyye el-Ezdî tarafından fethedilmiştir. Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 330-trc.338.

bir arzusunun olup olmadığını sormuştu. Abdullah ona şimdiye kadar kendisine izzet ve ikramda bulunduğunu, bundan dolayı kendisine müteşekkir olduğunu, ancak ömründe bir defa olsun 1.000.000 dirhemi birarada görmediğini söyleyerek ondan kendisine bunu temin etmesini rica etmişti. Bunun üzerine es-Seffâh Abdullah'a beytülmalde istediği miktarın olmadığını, ancak arzusunu yerine getireceğini söyledi. Ardından, adamlarından birini göndererek Kûfe'deki zengin bir Yahudi tüccardan bu büyük meblağı temin etmiş ve Abdullah b. Hasan'a ihsan etmişti.[663]

Sûr (Tyre) şehri Yahudileri daha çok Mısır ve Mağrib'le ticarî ilişkiler içerisindeydi. Ticaret, şehir Yahudilerini ekonomik ve kültürel açıdan seviyelerini hayli yükseltmişti.[664] Burada üretilen başta züccaciye olmak üzere keten ve baharatın[665] İskenderiye yoluyla batıya açıldığını tahmin edebiliriz. Remle şehri Dimaşk-Kudüs-Mısır ticaret güzergâhında olması sebebiyle, Emeviler döneminden itibaren Haçlı seferlerine kadar varlıklı ve refah içinde bir şehir olma özelliğini korumuştur.[666] Şehrin bu konumundan olsa gerek Remle'de bazı Yahudilerin ticarî temsilcilikleri vardı.[667] Muaviye zamanında Tâif'te ticaretle uğraşan Yahudiler vardı. Muaviye bunların bir kısmından topraklarını satın almıştı.[668] Eyle Yahudileri de balık ticaretinde önde idiler.[669] Yahudilerin önemli akademilerinden birinin bulunduğu Sûra da önemli bir ticaret merkezi durumundaydı.[670] Goitein İslâm'ın ilk asırlarında Yahudi tüccarların ezici çoğunluğunun Hindistan'dan ve Avrupa'dan İslâm dünyasına köle ticareti yaptıklarını haber vermektedir ki, onun bu ifadesini Henri Pirenne de batı kaynaklarından doğrulamaktadır.[671]

İslâm hukukunda ticaret konusunda zimmîlerle müslümanlar arasında herhangi bir fark yoktur. Onlar müslüman pazarlarına gelebilir ve rahatça ticaretlerini yapabilirler. Ancak domuz ve şarap gibi İslâm hukukunca yasak olan

---

663 Ganîme, 103. Abdullah b. Hasan b. Hasan daha sonra Abbasî idaresine karşı bir tehlike teşkil edeceği endişesi ile Haşimiyye'de hapse atılmış, 145/762'de hapishanede ölmüştür. Bkz. Fayda, "Abdullah b. Hasan b. Hasan", *DİA*, I, s. 106. es-Seffâh-Abdullah b. Hasan görüşmesi için bkz. Gülgûn Uyar, *Ehl-i Beyt, İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı*, İstanbul 2004, s. 146, 440.

664 Ashtor, "Tyre", *EJd*, XV, s. 1489.

665 Ashtor, s. 1489.

666 Michael Avi-Yonah, "Ramleh", *EJd*, XIII, s. 1540.

667 Hamid Muhammed, s. 127.

668 Belâzurî, *Fütûh*, s. 75-trc.80.

669 Hamid Muhammed, s. 127.

670 Baron, II, s. 207. Şehir bu özelliğini III. asırdan itibaren kazanmaya başlamıştı.

671 Goitein, "The Cairo Geniza as a Source for the Muslim Civilisation", *SI* 3 (1955), s. 82. Pirenne, s. 97.

malların ticaretini yapamazlar.[672] İslâm hukukundaki bu yasağa rağmen, Morony 670'lerde (*Muaviye dönemi*) Sûra yakınlarındaki Mata Mehasya kasabasında şarap ticareti yapan Yahudilerden bahsetmektedir.[673] Şarap ticaretinin diğer gayrimüslim tebaa tarafından da yapıldığı ve bu durumun Ömer b. Abdülaziz dönemine gelinceye kadar daha da yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Zira, Ömer b. Abdülaziz hilafeti döneminde çıkardığı bir emirle zimmîlerin şarap ticareti yapmalarını yasaklamıştı.[674] O, şarap ticareti yapan bir zimmînin tesbit edilmesi halinde şarabının sirke haline getirilmesini emretmişti.[675] Halife'nin bu yasağından 6210 yılı olayları arasında Theophanes de bahsetmektedir.[676]

Emeviler dönemi ticarî hayatının dikkat çeken bir başka yönü de Abdülmelik b. Mervan döneminden itibaren Batı ile olan ticaretin kesilmesidir. İslâm tarihi açısından önemli olan bu duruma kısaca değinerek, Yahudilerin bu olaylar sırasındaki konumlarına işaret etmek istiyoruz.

İslâm fetihlerinden sonra Batı ile olan ticarî ilişkiler kesilmedi. Doğudan giden baharat, papirüs ve diğer mallar ihraç edildi ve batılı tüccarlar vergilerini (öşür) verdikleri müddetçe rahat bir şekilde bu ticaretlerini sürdürmeye devam ettiler.[677] Abdülmelik b. Mervan'ın Arapça'yı resmî dil ilân etmesi, ilk İslâm parasını bastırması gibi devletin ilerlemesine yönelik aldığı kararları hayata geçirmesinden sonra, Bizans döneminden beri, özellikle Mısır'da üretilen papirüs ve Arap dünyasında tıraz diye bilinen kumaşlardaki o güne kadar süregelen geleneksel işaret ve yazıların Arapçalaştırılması, Bizans tarafından tepkiyle karşılandı.[678] Abdülmelik bu malların sadece İslâm ülkelerinde kullanılmadığı şeklindeki Bizans protestolarına kulak asmadı.[679] Bunun üzerine Bizans Devleti, Abdülmelik'in bu tavrından vazgeçmemesi durumunda, kendilerinin de dinarlar üzerine Hz. Peygamber hakkında kötü şeyler yazacakları tehdidinde bulundu. Abdülmelik Bizans'ın bu tehdidine karşılık, Hâlid b. Yezid'in tavsiyesiyle İslâm dünyasında Rum dinarlarıyla alışveriş yapılmasını yasaklayarak papi-

---

672 Ebû Yusuf, s. 127; Yurdaydın, s. 101.

673 Morony, *Iraq*, s. 314.

674 Ebû Ubeyd, s. 131.

675 Ebû Ubeyd, s. 131. Aynı ticareti yapan bir müslümanın şarabı ise sorgusuz sualsiz dökülmüştür. Bkz. *a.g.e*, s. 132.

676 Theophanes, s. 91. Theophanes'in bu bilgisinde Ömer b. Abdulaziz'in şarabın kullanımını mı yoksa ticaretini mi yasakladığı hususu belirgin değildir.

677 Belâzurî, *Fütûh*, s. 334-trc.343; Pirenne, s. 202.

678 Belâzurî, *a.g.e*, göst. yer; Cahen, s. 42.

679 Cahen, s. 42.

rüslerin ihracatını da durdurmuştu.[680] Mesele ticarî ilişkilerin kesilmesiyle kalmamış, İmparator II. Iustinianos'un, Kıbrıs haracının, üzerinde Kur'ân-ı Kerim ayetleri bulunan Arap sikkeleri ile ödenmesini kabul etmemesi üzerine 73/692'de savaşa dönüşmüştü.[681] Mısır papirüslerinden öğrenildiği kadarıyla Abdülmelik'in bu ticarî ambargosu ilk anda pek etkisini göstermemişti.[682] Bunun eldeki stoklar nedeniyle olduğunu tahmin edebiliriz. Zira Henri Pirenne, 716'lardan itibaren (*Süleyman b. Abdülmelik dönemi*) Batı'da papirüs, karabiber, zencefil gibi baharat çeşitleri ve hurma gibi doğu dünyasından gelen ticarî ürünlerin arşiv metinlerinde adının dahi geçmediğini bildirmektedir.[683] Ticarî ilişkilerin kesilmesi batıdaki bazı meslekten tüccarların ortadan kalkmasına ve yeni ticaret yollarının aranmasına sebep olmuştu.[684] Kaynaklarımızda Akdeniz'de ticaret yaptığı belirtilen müslüman tüccarların[685] sahil yollarını kullanarak müslümanların idaresinde bulunan şehirlerde ticaret yapan tüccarlar olması gerekir. Çünkü, Afrika'nın fethinden itibaren müslümanlarla Hristiyanlar arasında ticaret olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur.[686]

Böyle gergin bir siyasî atmosfer içerisinde müslüman tacirlerin can güvenliği yoktu. Batı dünyası doğu mallarına ilgi gösteriyordu. Müslümanlarla Hristiyanların birbirine olan hasmane tavırlarına rağmen, hem müslüman hem de Hristiyanlarla ilişkide olduklarından Yahudiler, doğu ile batı arasında yegane ekonomik bağ haline gelmişlerdi.[687] Dünyanın bu iki büyük bloğunda dağınık vaziyette yaşayan Yahudilerin her şeyden önce ortak bir dilleri vardı.[688] Avrupa gümrüklerinde kendi dindaşlarından memurların olması, bu kıtadaki diğer pek çok Yahudinin de ticaret ve tefecilikle uğraşması ve gittikleri her yerde kendi dindaşlarından biriyle karşılaşması, onların ticarî alanda rahatlıkla at oynatmalarına zemin hazırlamasının yanında tarih boyunca birbirleriyle haberleşmelerinde de önemli rol oynamıştır.[689]

Yahudilerin büyük servetlere sahip olmalarının bir başka sebebi de ticarî işlemlerindeki faiz ve tefecilik uygulamalarıydı. Bu onların yerleştikleri tüm

---

680 Belâzurî, *Fütûh*, s. 33- trc.343; İbnü'l-Esîr, IV, s. 417; Makrizî, *en-Nukûd*, s. 36.

681 Theophanes, s. 63.

682 Cahen, s. 42.

683 Pirenne, s. 210-211.

684 Pirenne, s. 202, 214.

685 el-Kettânî, *Teratib*, II, s. 315; Kallek, s. 272, 273.

686 Pirenne, s. 215.

687 Yüzbeki, s. 439; Pirenne, s. 215; Sharon, s. 135.

688 Sharon, s. 135.

689 Pirenne, s. 93, 97, 137; Cevad Ali, VI, s. 540-541.

ülkelerde uğraştıkları bir meslekti.[690] Cahiliye döneminde Mekke, Tâif, Yesrib ve Necrân şehirlerinde Yahudiler faizcilikleriyle meşhur olmuşlardı.[691] Ancak faizli muameleler yapanlar sadece Yahudiler değildi. Araplar da ticarî işlemlerinde faiz alıp veriyorlardı. Bu sebeple Hicretin 5. yılında faizi yasaklayan ayetin (Nisâ, 4/160-161) inmesiyle müslümanların faiz alıp vermeleri yasaklanmış, Yahudilerin bu ahlâkı da kınanmıştır. Sonraki yıllarda Necrânlı Hristiyanlarda olduğu gibi, zimmîlerin faizli muameleleri kesinlikle yasaklanmıştır.[692] Necrânlılar'ın sürülmeleri bu yasağı çiğnemelerinden dolayı idi. Necrân'da Yahudilerin de yaşadığı hatırlandığında, bu yasağın onlar için de geçerli olduğunu veya onların da bu yasağı çiğnediklerini tahmin edebiliriz.[693]

Faiz yasağının Hulefâ-yi Raşidîn döneminde de sıkı kontrolüne rağmen, Hamid Muhammed, Emeviler döneminde idarecilerin kayıtsızlıkları sebebiyle Yahudilerin faizli muamelelerde bulunduklarını belirtir.[694] O dönemde Avrupa'daki Yahudilerin ezici çoğunluğu da ticaret ve tefecilikle uğraşıyordu.[695]

Yahudilerin çoğunlukta bulunduğu şehirlerde ticarî işlemler re'sü'l-câlutluğa bağlı Rabbinik İdare (*Bet-Din*) tarafından kontrol edilirdi. Mal devir teslimleri, ölçü-tartı aletleri ve satış belgeleri bu idare tarafından takip edilir ve onaylanırdı.[696]

2. Dokumacılık

Hz. Peygamber zamanından beri Yahudilerin dokumacılıkla uğraştıkları bilinmektedir. Hz. Peygamber Hayber Yahudileri ile yaptığı anlaşmada giydikleri elbiseler hariç, stoklarındaki dokunmuş kumaşları teslim etmelerini şart koşmuştu.[697] Maknâ Yahudileriyle yaptığı anlaşmada onlar, kadınların dokudu-

---

690 Derveze, I, s. 110; Hamid Muhammed, s. 128.

691 Cevad Ali, VII, s. 422; Ganîme, s. 100; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 612. Yahudilerin bu tutumuna Kur'ân-ı Kerim (Âl-i İmrân, 3/75) "*Yahudi olmayanlara karşı bir sorumluluklarının olmadığı*" şeklindeki ifadeyle atıfta bulunmaktadır. Tevrat ahkamına göre Yahudilerin kendi aralarındaki muamelelerinde faiz kesinlikle yasaktır: "*Eğer kavmıma, yanında olan bir fakire ödünç para verirsen, ona murabahacı olmayacaksın; onun üzerine faiz koymayacaksın*" (Çıkış 22/25); "*Eğer kardeşin fakir düşer ve senin yanında zayıf olursa ona yardım edeceksin. Ondan faiz almayacaksın*" (Levililer 25/36-37).

692 İbn Sa'd, I, s. 358; Welfenson, s. 18-19.

693 Necrânlılar'ın sürülmesi hakkında bkz. Fayda, *Ömer*, s. 187-195. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Raşidîn döneminde faiz yasağının tatbikatı için bkz. Kallek, s. 68-75.

694 Hamid Muhammed, s. 128.

695 Pirenne, s. 97.

696 Morony, *Iraq*, s. 318; Lassner, s. 58; Baron, VI, s. 9.

697 Vâkıdî, II, s. 671.

ğu şeylerin dörtte birini cizye olarak ödeyeceklerdi.[698] Aralarında anlaşmaya Yahudilerin de dahil olduğunu bildiğimiz Necrânlılarla yapılan sulhte de cizyeler dokunmuş elbiseler olarak verilecekti.[699] Hadramevt'te Tehnâ binti Kuleyb adındaki bir Yahudi kadın, Hz Peygamber için bir elbise dokumuş ve oğlu Kuleyb'le Hz. Peygamber'e göndermişti.[700] Ayrıca Hayber Yahudilerinden Ebû Râfi, Şam'dan getirttiği dokumaları pazarlıyordu.[701]

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Yahudilerin yaşadıklarını bildiğimiz fethedilen yerlerdeki halka koşulan bazı şartlardan, o bölgelerdeki Yahudilerin ve diğer gayrimüslim unsurun dokumacılıkla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Mısır'da Amr b. el-As, fetihten sonra yaptığı anlaşmada halka yılda bir defa, yün cübbe, pelerin, şalvar veya kaftan vermelerini şart koşmuştu.[702] Anbar halkıyla yapılan anlaşmada nakdi cizyenin yanında 1000 adet *katavâniyye* denilen aba vermeleri şart koşulmuştu.[703] Hz. Osman'ın halifeliği yıllarına rastlayan 640'lı yıllarda, Sevad'ın Fellûce beldesinin Beth Aramaye köyünde isyan eden Yahudilerin çoğunluğunu iplik ağartıcıları ve dokumacılar oluşturmaktaydı.[704]

Emeviler döneminde de Yahudilerin dokumacılıkla uğraştıklarına dair bilgiler vardır. Anbar şehri önemli bir dokuma merkeziydi. Irak bölgesinde Yahudi dokumaları dönemin en meşhur dokumalarıydı.[705] Kesker ve Meysan şehirlerin de dokuma tezgâhları vardı.[706] Aralarında Yahudilerin de bulunduğu Necrân ahalisi, gittikleri Kûfe Necrâniyesi'nde dokumacılıkla uğraşmaya devam etmişlerdi.[707] Basra Körfezi'ndeki Suhar Limanı, bölgedeki dokumaların Afrika ve Hind bölgesine açılan bir kapısıydı.[708] Ürdün bölgesindeki Taberiye şehri önemli bir dokuma merkeziydi. Batıda çok talep gören duvar seccadeleri burada dokunmaktaydı. Şehirdeki dokuma endüstrisinden dolayı Yahudi nüfusu burada

---

698 İbn Sa'd, I, s. 290; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 601; Tuğ, 128. Belâzurî Makna halkıyla yapılan anlaşmada bu şartı zikretmemektedir. Bkz. *Fütûh*, s. 80-trc.85.

699 Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 618; Fayda, *İslâmîyetin*, s. 36 dipnot 36.

700 İbn Sa'd, I, s. 350. Kuleyb Medine'ye gelirken yolda, "...*Sen bize Tevrat'ta bildirilen Peygambersin..*" şeklinde beyitler okumuştu. Hz. Peygamber'in huzurunda müslüman oldu.

701 Welfenson, s. 18.

702 Belâzurî, *Fütûh*, s. 301-trc.307.

703 Belâzurî, *a.g.e*, s. 344-trc. 352. Bânıkya halkından da 1000 adet taylesan (şal) vermeleri istendi. Bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 342-trc.350.

704 Morony, *Iraq*, s. 312.

705 Salih Ahmet, s. 224.

706 Salih Ahmet, s. 225, 227.

707 Salih Ahmed, s. 227.

708 Hamidullah, *a.g.e.*, II, s. 949.

artmaya devam etmiştir.[709] Mısır'ın Kays ve Tinnîs beldeleri önemli dokuma merkezleriydi. Burada dokunan eşyalar Tinnîs limanından diğer yerlere gönderildi.[710] Yemen ve Fâris dokumaları iç ticaretin en önemli eşyasıydı. Kûmis'in yünlü dokumaları, Merv'in giyim eşyaları Emeviler döneminin önemli imalâtları arasındaydı.[711] Askalan, Sûr, Haleb gibi Yahudilerin eskiden beri yaşadıkları şehirlerde, eskiden beri dokumacılık da yapılmaktaydı.[712] Sûr Yahudileri özellikle keten imalâtında önde idiler.[713] Emeviler döneminde mesihliğini ilân eden Ebû İsa el-İsfahânî'nin terzi olduğunu biliyoruz.[714] Bundan hareketle İsfahân ve çevresinde dokumacılıkla uğraşan Yahudilerin olduğunu söyleyebiliriz.

3. Ziraat ve Hayvancılık

Arap Yarımadası'nda Yahudiler daha çok su kaynaklarının bulunduğu Vâdilkurâ, Teymâ, Hayber ve Yesrib gibi yerlerde yerleşmişlerdi.[715] Hicaz bölgesinde kuyular açarak, hurma ağaçları dikenler ve değişik ziraat metodlarının ilk uygulayıcıları Yahudilerdi. Meselâ, Nabatî sulama tekniği ve daha fazla ürün almak için hurma dallarının aşılanması gibi metodlar, Yahudiler tarafından çok iyi bilinen ve uygulanan yöntemlerdi.[716] Yakût'un bildirdiğine göre, Vâdilkura Yahudileri, buraya ilk geldiklerinde kuyular açarak ve ağaçlar dikerek burayı hayat şartlarına uygun bir hale getirmişlerdi.[717] Hendek Savaşı'nın önemli kahramanlarından Nuaym b. Mes'ud'un, "*Bir Arap kabilesi olarak bizler ne bir hurma ne de bir üzüm bağına sahiptik. Bizim sadece koyunlarımız ve develerimiz varken, onlar mal-mülk ve arazi sahipleriydi*"[718] sözleri, ziraatçilikteki bu tür başarılarını göstermesi açısından önemlidir. Araplar ziraata ait teknik bilgileri Yahudilerden öğrenmişlerdi.[719] Derveze, Arap Yarımadası'nda Yahudilerin büyük servetlere sahip olmalarının önemli sebeplerinden birini de ziraat olarak

---

709 Avi-Yonah-Brover-Davis, "Tiberias", *EJd*, XV, s. 13.
710 Ya'kûbî, *el-Büldân*, 331; İbrahim Harekât, s. 266.
711 İbrahim Harekât, s. 265.
712 Hamid Muhammed, s. 124.
713 Ashtor, "Tyre", *EJd*, XV, s. 1489.
714 Baron, VII, s. 64; Grayzel, s. 266.
715 Graetz, III, s. 55; Cevad Ali, VI, s. 516; Stillman, s. 3.
716 Welfenson, s. 17-18; Newby, s. 75 vd.
717 Yakût, IV, s. 338.
718 Vâkıdî, II, s. 480.
719 Welfenson, s. 10; Derveze, I, s. 115.

anlatır.[720] Cahiliye döneminde Yahudiler, hasat zamanı, mahsullerini develeriyle gelen Bedevileri kiralamak suretiyle kaldırır ve pazarlara nakledlerlerdi.[721] Ayrıca Araplar Yahudilerin tarlalarında işçi olarak da çalışırdı. Hadis kaynaklarında, Hz. Ali'nin Medine'ye hicretin ilk yıllarındaki yokluk zamanlarında, bir Yahudinin hurma ağaçlarını sulayarak o günlük karnını doyurduğuna dair bir bilgi nakledilmektedir.[722]

Arap Yarımadası'ndaki Yahudilerin ziraate yönelmesi iki sebeple izah edilmektedir: Biri, Mekke'nin bir ticaret merkezi olarak ortaya çıkması ve zamanla Yahudi tüccarların Arap tüccarlar tarafından bertaraf edilmesi; diğeri ise, Bizans devletinin şiddet politikası sebebiyle Ürdün vadisinde ziraatle uğraşan pek çok yahudinin Arabistan'a kaçması ve bu göçmenlerin mesleklerini de yarımadaya taşımalarıdır.[723]

Arabistan'da ziraî faaliyetlerde önde gelen Yahudiler, Hayber Yahudileriydi. Lavlık arazi ile örtülü bir platoya sahip olmaları, bölgenin çok yağmur alması ve önemli su kaynaklarına sahip olmaları onlara büyük servetler kazandırmıştı. Hayber mahsülleri atasözlerine bile geçmişti.[724] Hz. Peygamber Hayber'i kuşattığında Yahudiler hiçbir şeyden habersiz, ziraat aletleriyle tarlalarına gitmek için kalelerinden çıkmışlardı.[725] Fetihten sonra da ziraat işlerinden anladıkları ve müslümanların bu toprakları işleyecek elemanları ve vakitleri olmadığı için yarıcılık usulüyle topraklarında bırakılmışlardı.[726]

Ziraat ve hurmacılıkla uğraşan Fedek ve Vâdilkurâ Yahudilerine de Hayber Yahudilerinin statüsü tanınmıştı.[727] Tebûk seferi sırasında itaat altına alınan Maknâ Yahudileri meyvecilikle uğraşıyordu.[728] Teymâ ve Ariz Yahudileri de iktisadî açıdan toprağa bağımlıydılar.[729] Uman'ın bazı köylerinde de tarımla ilgilenen Yahudiler vardı.[730]

---

720 Derveze, I, s. 110. Kur'ân'da da Yahudilerin büyük servetlere malik olduklarına dair atıflar vardır. Meselâ bkz. Ahzab, 33/26-27; Fetih, 48/18-21.

721 Gil, s. 204.

722 Tirmizî, Kıyamet, 35.

723 Welfenson, s. 10; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 74.

724 Adolf Grohmann, "Hayber", *İ A*, V/I, s. 384; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 595.

725 Buhari, Meğazi, 38.

726 Vâkıdî, II, s. 690; İbn Hişâm, II, s. 356; Belâzurî, *Fütûh*, s. 35-trc.33; Taberî, III, s. 15.

727 Vâkıdî, II, s. 711; İbn Hişâm, II, s. 353; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 47-trc.48; Ebû Ubeyd, s. 27.

728 Vâkıdî, III, s. 1032; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 80-trc. 84.

729 Vâkıdî, II, s. 711, s. 1006; İbn Sa'd, I, s. 279; Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 600.

730 Cevad Ali, IV, s. 202.

İslâm fetihlerinin gerçekleştiği bereketli arazilere sahip Sevad bölgesindeki yerleşim yerlerinde ikâmet eden Yahudilerin önemli bir kısmı çiftçilikle uğraşıyordu. Yahudiler bu faaliyetlerine İslâm döneminde de devam etmiştir.[731] Yine fetihlerle, Bizans'ın başkentinin hububat ihtiyacının karşılandığı Mısır da müslümanların eline geçmişti.[732] Meselâ İskenderiye önemli bir sebze meyve merkeziydi.[733]

Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren ziraatin devamı ve geliştirilmesine gerekli önem verilmiştir. Hz. Ömer zamanında Basra'da su temini için *Basra kanalı* açılmıştı.[734] Yine halife Ebû Musa'ya Übülle nehrinin kazılması için emir vermişti.[735] Anbar şehrinde de çiftçilerin isteği üzerine bir nehir kazılmıştı. Bu onların Sasânîler döneminden beri bir türlü kavuşamadıkları bir istekti.[736]

Ziraatın can damarı olan sulamacılığın geliştirilmesi için Emevi idareciler de büyük gayret sarfetmişlerdir. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî Kûfe'de *el-Câmi* diye bilinen bir kanal açtırmış ve 5.000.000 dirhem harcamıştı.[737] Hâlid sel ve su baskınlarına karşı Dicle nehrinde bentler kurmuştu.[738] Musul'da valiliği sırasında Saîd b. Abdülmelik *Nehru Saîd*'i,[739] Süleyman b. Abdülmelik de Remle'de *Berede kanalı* ile çok sayıda kuyu açtırmıştı.[740] Kazılan ana kanallardan küçük kanallar vasıtasıyla diğer arazilere de su verilmeye çalışılmıştır.[741]

Ziraî faaliyetlerin kolaylaşması için devlet eliyle açılanlardan başka, şahıslar tarafından da çeşitli kanallar açılmıştı. Meselâ Basra'da *Ma'kıl kanalı* Ma'kıl b. Yesar tarafından, *Yezidân kanalı* Yezid b. Ömer el-Üseydî tarafından, *Talhatân* kanalı Talha b. Ubeydullah'ın azadlısı Talha b. Ebi Nâfia tarafından ve Bâlis'te *Mesleme kanalı* Mesleme b. Abdülmelik tarafından, daha çok kazılmasını üstlenen kişilere nisbetle pek çok kanal açtırılmıştı.[742]

---

731 Morony, *Iraq*, s. 311-312.

732 Ostrogorsky, s. 89.

733 İbn Abdilhakem, s. 166. İbn Abdilhakem fetih sırasında şehirde 12.000 manavın bulunduğunu kaydeder.

734 Belâzurî, *Fütûh*, s. 497-trc.514.

735 el-Cehşiyarî, s. 19.

736 Hammaş, s. 246.

737 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 402-trc.410; Taberî, VII, s. 152.

738 Taberî, V, s. 143.

739 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 247-trc.257.

740 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 135-trc.204.

741 Hammaş, s. 252.

742 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 499, 501-502-trc.516, 518-519.

Emeviler döneminde toprak önemli bir servet ve değerli bir kaynak haline geldiği için toprağa rağbet fazlalaşmış, yeni ziraat arazilerinin temini için bataklıkların kurutulması yoluna gidilmişti. Haccac tarafından başlatılan bu kurutma faaliyetleri Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından devam ettirilmiş ve verim de alınmıştı.[743] Irak topraklarında yapılan ıslah ve imar faaliyetlerinin benzeri Mısır'da da yapılmıştı.[744]

Ömer b. Abdülaziz bir valisine yazdığı mektubunda arazilerin bakımına önem vermesini, imarına yardımcı olmasını ve vergiye muhatap arazi sahiplerine müşfik davranmasını emretmişti.[745] Anlayışlı o, âmillerine gönderdiği bir diğer mektubunda zimmîlerin elinde bulunan ziraat aletlerinin satılmasına engel olmalarını istemiş, "*Eğer onlar ziraat aletlerini satarlarsa, çiftçilik yapamaz ve vergilerini ödeyemezler*" diyerek uyarmıştı.[746] Yine onun bir valisine gayrimüslim çiftçilere bir veya iki sene sonra ödenmek üzere kredi vermesini emrettiğini biliyoruz.[747]

Yahudiler hayvancılıkla da uğraşmışlardır. Welfenson, İbn Hişâm'dan naklen Arabistan yahudilerinden bazılarının tavukçuluk yaptığını belirtir.[748] Fedek Yahudileri deve, koyun ve keçi gibi hayvanlara sahipti. Müslümanlar Fedek Yahudilerine karşı düzenledikleri bir seferde pek çok hayvanı ganimet olarak almışlardı.[749] Hicretin 9. yılında Maknâ Yahudileriyle, yetiştirdikleri hayvanların dörtte birini vergi olarak vermeleri şartıyla anlaşma yapılmıştı.[750]

4. Tıp ve Eczacılık

Cahiliye döneminde tıp ilmine ancak ihtiyaçlara cevap verebilecek kadar ilgi duyulmuştu. Tedaviler daha çok halkın yüzyıllar boyu tecrübe ettiği usullerle yapılmaya çalışılırdı. İslâm'ın zuhurundan iki asır kadar önce Bizans kiliselerinden kaçarak Sasânî topraklarına sığınmış olan Hristiyan tabipler, Cündişapur da kurdukları tıp okulu ile bölge halkına hizmet etmişlerdi.[751] Onların yetiştirdiği doktorlar da diğer bölgelere dağılarak hizmet vermişlerdi. Arabistan'ın meşhur tabibi Hâris b. Kelede bunlardan biriydi. O, Cündişapur'da yetişmiş ve tecrübesiy-

---

743 M.Streck, "Batiha", *İA*, II, s. 335; Duri, *İlk Dönem*, s. 146.

744 Hammaş, s. 249. Mısır'daki faaliyetler için bkz. Hammaş, s. 249-250.

745 Ebû Yusuf, s. 86.

746 Ebû Ubeyd, s. 122.

747 Öztürk, s. 345.

748 Welfenson, s. 18.

749 Vâkıdî, II, s. 562; İbn Sa'd, II, s. 90.

750 Belâzurî, *Fütûh*, s. 80-trc.84.

751 Öztürk, s. 346.

le giderek şöhret ve itibar kazanmıştı. Hz. Peygamber hasta olanları Hâris'e gönderir ve tedavi olmalarını isterdi. Hâris Muaviye dönemine kadar yaşamıştı.[752]

Yahudilerin tıp ilmi ile ilgili bilgi ve uğraşları da diğer cahiliye Araplarından farklı olmamıştır. Yahudiler Uman'ın Kahvan Dağı'nda yetişen *el-mukl* adlı ağacın hurmaya benzeyen *ed-devm* adlı meyvesini mide tedavisinde, yapraklarını da tütsülemede kullanırlardı.[753] Korku, cin çarpması, ağrı veya sızı için okuyup efsunlama usulünü Medine ahalisine Yahudiler öğretmişti. Yahudiler tedavi sırasında Tevrat'tan bölümler okurlardı.[754] Bir keresinde Hz. Ayşe bir Yahudi kadın tarafından bu yöntemle tedavi edilmeye çalışılmıştı.[755] Hayber Yahudileri en büyük salgın hastalıklarının çıktığı mevsim olarak kabul edilen Süreyya takım yıldızının batışı ile doğuşu arasında, emniyetli ve sağlıklı olmalarının sırrının şarap içmede, sarımsak yemede, arazinin yüksek kısımlarında oturmada ve bu süre içinde Hayber'den uzaklaşmada olduğunu söylerlerdi. Hatta cahil Araplarla eğlenmek için onlara da kendileri gibi sağlıklı olmanın tek yolunun Hayber'e girmeden önce on kere eşek gibi anırmak olduğunu söylerler, buna inanan saf bedevîlerin düştüğü komik durumlarla alay ederlerdi[756]

İslâm dünyasında tıp alanında önemli çalışmalar Emeviler döneminde başlamıştır. İlk düzenli hastane 88/707 yılında Velid b. Abdülmelik tarafından kurulmuş ve masrafları da bizzat devlet tarafından karşılanmıştı. Yine bu dönemde cüzzamlı hastalar karantinaya alınmış, körlere erzak, hizmetlerine de bir eleman tahsis edilmişti.[757] Bunlar hizmette müslim gayrimüslim ayırımı yapmamışlardır. Emeviler döneminde Cündişapur şehri tıptaki önemini korumasının yanında, müslümanlar tarafından kurulan Basra gibi şehirler de önemli tıp merkezi haline geldi. Meselâ gözlerinden rahatsız olan şair Ferezdak Debil'den; dişinden rahatsız olan bir diğer şair Ömer b. Rebîa Mekke'den Basra'ya tedavi maksadıyla gelen kimseler arasındadır.[758] Yahudi tabip Mâserceveyh Basra'da yetişmişti.[759]

---

752 İbn Sa'd, V, s. 507; el-Kıftî, s. 122; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, s. 801. Yine Hz. Peygamber'in kalbinden şikayetçi olan Sa'd b. Ebî Vakkas'a Haris'e gitmesini tavsiye ettiğini biliyoruz. Bkz. Ebû Davûd, Tıb, 12; el-Kıftî, s. 121.

753 Cevad Ali, VII, s. 83.

754 Cevad Ali, VI, s. 747-748; Mahmud Esad, s. 149. Hz. Peygamber'in sahabîsi Dımam b. Sa'lebe de okuyup üfleyerek tedavi ederdi. Bkz. el-Kettânî, *Teratib*, II, s. 218.

755 el-Kettânî, *Teratib*, II, s. 215.

756 Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 591; Çağatay, s. 147.

757 Taberî, VI, s. 437; el-Kettânî, *Teratib*, II, s. 210. Akkâvî bu bilgiyi kabul etmekle beraber ilk hastanenin Muaviye tarafından Şam Ümeyye Camii'nin batı tarafında inşa edildiğine dair bilgilerin bulunduğunu belirtir. Bkz. Akkâvî, s. 160-161.

758 Akkâvî, s. 129.

Emeviler döneminde tabiplerin çoğu Hristiyanlardandı.[760] Yetişen bu Hristiyan tabipler halifelere ve idarecilere yakın olmasını bilmişlerdi. İbn Âsâl gibi Hristiyan tabipler Muaviye'nin rakip olarak gördüğü kimseleri zehirleyerek ortadan kaldırılmalarında önemli rol oynamışlardır.[761]

Mâserceveyh'ten başka dönemin Yahudi tabiplerinden biri de Furât b. Şehnâse (veya Şehâse) idi. Furât Emeviler döneminin meşhur Hristiyan tabiplerinden Teyâzuk'un en çalışkan öğrencilerinden biriydi. Teyâzuk'un vefatından sonra çiçeği burnunda genç bir tabip olarak Haccac b. Yusuf'un hizmetinde bulunmuştu. Furât, Abbasiler döneminde halife Mansur'un askerî alanda itimat ettiği kimselerin başında gelen İsa b. Musa'nın da tabipliğini yapmıştı. İsa her işinde kendisiyle istişarede bulunurdu. Yahudi tabip Furât, Mansur zamanında vefat etmiştir.[762]

Dönemin bir başka Yahudi tabibi de Mâserceveyh'in oğlu İsa'dır.[763] Kaynaklarda hakkında pek fazla bilgi bulunmayan İsa'nın tıpla ilgili bazı çalışmalarına ilmî hayat bölümünde değinilecektir.

5. Sarraflık ve Kuyumculuk

Dirhem-dinar, külçe veya darbedilmiş (kesilmiş) altın ve gümüş alım satımı yapan kimseye *sarraf* (*sayrafî*) denir. İslâm'da faizcilikle ilgili yasaklayıcı hükümler bulunduğu için bu piyasaya çoğunlukla gayrimüslimler hâkim olmuştur.[764]

Hz. Peygamber zamanında Kaynukâoğulları kuyumculukla meşgul oluyorlardı.[765] Hz. Ali nişanlı iken evlilik masrafını temin etmek için bu kabileye mensup Yahudi bir kuyumcu ile ortaklığı vardı.[766] Hayber'in fethinden sonra esir alınan Yahudilerden bazıları kuyumcu idi. Hz. Peygamber bunları mesleklerini müslümanlara öğretmek şartıyla serbest bırakmıştı.[767] Fedek Yahudilerin-

---

759 İbn Ebî Usaybia, s. 233.

760 Akkâvî, s. 130.

761 Taberî, V, s. 227. Muaviye, Halid b. Velid'in oğlu Abdurrahman'ı Suriyeliler üzerindeki nüfuzundan çekindiği için bu hekime öldürtmüştü. Ayrıca bkz. İbn Ebî Usaybia, s. 172; Wellhausen, s. 65.

762 İbn Ebî Usaybia, s. 230; el-Kıftî, s. 105, 255; Ganîme, s. 110. Henri Pirenne o dönemde Batı'da da hekimlik yapan Yahudilerin bulunduğunu söyler. Bkz. Pirenne, s. 97.

763 el-Kıftî, s. 267; Baron, VIII, s. 243.

764 el-Kettânî, *Teratib*, II, s. 267; Cevad Ali, VII, s. 418-419; Öztürk, s. 374

765 Buhari, Buyû, 28; Welfenson, s. 19; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 576.

766 Müslim, Eşribe, 2.

767 el-Kettânî, *a.g.e.*, II, s. 300.

den de kuyumculukla uğraşanlar vardı.[768] Goitein, Yahudilerin bu meslekteki tecrübelerinin İslâm öncesi döneme dayandığını belirtir.[769]

İslâm dünyasında sarraflığın gelişmesinde gayrimüslim unsurlardan Hristiyanların önemli katkıları olmuştur. Sasânîler zamanında Medâin'de sarraflıkla uğraşan bir grup Hristiyan vardı. Bunlar İslâm fetihlerinden sonra merkezlerini Kûfe'ye taşımışlardı. Sevad bölgesinde sarraflığın gelişmesinde ve yaygınlaşmasında bunların önemli gayretleri olmuştu. İslâm dünyasında Hristiyanlar bu alandaki üstünlüklerini Hicrî III. asra kadar sürdürmüşlerdir. Yahudiler ancak bu asırdan itibaren onlarla rekabet etmeye başlayacaklardır.[770] Bu asırda (M. X. asır) Netira ve Aharon ben Amram ile bunların oğulları bir asır kadar Abbasî sarayının en itibarlı sayrafileri olacaktır.[771]

Sarraflar Emeviler döneminde iktisadî hayatın en önemli unsurlarından biri haline geldiler.[772] Bu dönemde sarrafların müstakil çarşıları olduğu gibi, belli meslek gruplarına ait çarşılarda da en az bir sarraf dükkanı bulunurdu. Meselâ Haccac Vâsıt şehrini inşa ettikten sonra şehirde bir pazar kurmuş, meslek gruplarını pazarın belli yerlerine yerleştirmiş ve bunların her birinin yanında bir de sarraf bulunmasını şart koşmuştu.[773] Günümüzün döviz büroları gibi çalışan sarraflar altın ve gümüş kurlarını da belirliyorlardı. Geliştirdikleri bir nevi kredi usulüyle ticarî işlemleri kolaylaştırma ve hızlandırmanın yanında, banka benzeri malî kurumların doğuşuna da zemin hazırlamışlardır.[774]

Yahudilerin bu meslekten uzak kalmaları mümkün değildi. Dönemimizde bu işle uğraşan ancak birkaç Yahudiyi tespit edebildik. Hulefâ-yi Râşidîn'de Hz. Ali zamanında İshak el-Ğâvûnî adında bir Yahudinin sarraflık yaptığı söylenmektedir.[775] Emeviler döneminde ise, Yezid b. Mühelleb'in Horasan valiliği sırasında (715) o bölgede sarraflık yapan zengin bir Yahudi vardı. Yezid bu sarrafa 30.000 dinar kıymetinde bir yakut sattı. Ancak daha sonra Yahudi sarraf bu yakutun değil 30.000 dinar, rahatlıkla 50.000 dinara alıcı bulabileceğini

---

768 Cevad Ali, VI, s. 529.

769 Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 153.

770 Yüzbeki, s. 442.

771 Bunlar hakkında bkz. Sassoon, s. 28-41; Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*, London 1968, s. 1-44. Yahudi cemaati de bu asırda bu aileler tarafından yönlendirilmişlerdir.

772 Duri, *İlk Dönem*, s. 149.

773 Bahşel, s. 39.

774 Salih Ahmed, s. 226; Yüzbeki, s. 443. Emeviler dönemi bankaları için bkz. Salih Ahmed, s. 249 vd.

775 Ganîme, s. 207.

söylemesi üzerine Yezid çok üzülmüştü. Ancak valinin bu durumuna üzülen Yahudi sarraf daha sonra ona 100 dinar daha verdi.[776] Hamid Muhammed, Emeviler döneminde Suriye bölgesinde kuyumculuk yapan Yahudilerin bulunduğu belirtir.[777]

6. Sihir ve Büyücülük

Kur'ân-ı Kerim'de Musa (a.s.) ile ilgili olarak Firavn'un sihirbazlarıyla yaptığı bir müsabakadan, sihrin Mısır'da oldukça yaygın olduğunu anlıyoruz.[778] Hz. Musa'nın onlarla yaptığı müsabaka bir mucize idi. Ancak İsrailoğullarının daha Mısır dönemlerinde sihire aşina ve sihirle meşgul olduklarını biliyoruz.[779] Taberî'de Yahudilerin sihiri Mısır'da öğrendiklerine dair işaretler vardır.[780] Ya'kûbî, Mısırdaki Ensınâ beldesinin Firavn'un sihirbazlarının yetiştiği bir yer olduğunu ve kendi zamanında aynı beldede hâlâ sihirle ilgilenildiğini haber vermektedir.[781] Hâkimler döneminde Peygamber Esâ zamanında, zalim Zerah helak oluşunu Yahudilerin yaptığı sihire bağlıyordu.[782]

Hz. Süleyman döneminde sihirbazlık çok ileri bir seviyeye ulaşmıştı.[783] Kur'ân'dan öğrendiğimiz kadarıyla (Bakara, 2/102) insanlar Hz. Süleyman'ın kudretli bir hükümdar olmasını ve insanlar üzerinde nüfuz kurmasını, büyü yoluyla gerçekleştirdiklerini iddia ediyorlardı. Rivayete göre o, insanların sihir, büyü vb. şeylerle uğraşmasını engellemek için sihre dair elden ele dolaşan kitapları toplatmış ve saraydaki mahzene kilitlemişti. Vefatından sonra bu kitaplar tekrar ortaya çıkarılmış, Süleyman (a.s.) hakkında onun insanları bu kitaplardaki sihir metoduyla yönettiği haberi yayılmıştı.[784]

Babil'deki sürgün zamanlarında Yahudiler sihir ve büyü işlerinde çok yetenekli idiler. Bölge zaten bu tür işler için uygun bir hususiyet arzediyordu. Kur'ân'da bahsedilen (Bakara, 2/102) Harût ve Marût adlı iki meleğin bir imti-

---

776 Tritton, *The Caliphs and their non-Muslim Subjects*, London 1930, s. 147.

777 Hamid Muhammed, s. 126.

778 A'raf, 7/116; Tâhâ, 20/66.

779 ez-Zebîdî, *Tecrîd*, VIII, s. 230. 1645 yılında Amsterdam'da basılan Talmud'da, Beklenen Mesih'in gösterdiği mucizelerin sihir kuvvetiyle olduğu ve sihri Mısır'da bulunduğu sırada öğrendiği şeklinde hayli ilginç bir özelliği de sayılmıştır. Bkz. Zaferü'l-İslâm Han, s. 62.

780 Taberî, I, s. 529.

781 Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 331.

782 Taberî, I, s. 529.

783 ez-Zebîdî, *Tecrîd*, VIII, s. 229.

784 ez-Zebîdî, *a.g.e.*, VIII, s. 230; Elmalılı, VIII, s. 5385; Derveze, I, 114; Ali Osman Ateş, *Kur'ân ve Hadislere göre Cinler ve Büyü*, İstanbul 1995, s. 218.

han maksadıyla sihir öğrettikleri bölge, Babil topraklarıydı. Bu sebeple Yahudilerin sihri Babil sürgünü sırasında öğrendikleri belirtilir.[785]

Bâbil ve Mısır'daki kadar çeşitleri ve usta uygulayıcıları olmasa da Yahudi kutsal kitabındaki şiddetli yasaklardan anlaşıldığı kadarıyla II. Mabet döneminde Yahudiler, sihir ve büyü ile bir hayli ilgilenmiş gözükmektedirler.[786] Aslında Yahudilikte büyü ve sihir, Tanrı iradesinin beşerî maksatlara alet olması anlamına geleceğinden, bu işlerle uğraşmak şiddetle yasaklanmıştır.[787] İşaya kitabında da sihir ve büyünün insanın kaderini değiştiremeyeceği belirtilir.[788] Mişna'da sihir ve büyücülük putperestlikle bir tutulur.[789]

Ancak, bütün bu yasaklamalara rağmen, tarih boyunca Yahudiler sihir ve büyü işlerinden uzak kalamamışlardır. Cahiliye döneminde Arabistan sihirbazlarının çoğu Yahudilerdendi. Düğümlere üflemek usulüyle yapılan ve atılan her düğümde bir şeylerin mırıldanıldığı *ğabar metodu*, Yahudilerin geliştirdiği bir sihir metoduydu. Araplar bu metodu Yahudilerden öğrenmişlerdi.[790]

Sihir ve büyü işleri Medine Yahudilerinin de meşguliyetleri arasındaydı.[791] Medine Yahudileri sihir yapımı ve sihir bozumuyla meşhur olmuşlardı. Cahiliye Arapları bu iş için onlara sık sık müracaat ederlerdi.[792] Mekkeli ilk muhacirler Medine'ye hicret ettiklerinde Yahudiler büyü ve sihir yaparak muhacir müslüman kadınları kısırlaştırdıklarını iddia etmişler, ancak Abdullah b. Zübeyr'in doğumuyla onların bu iddiasının asılsız olduğu ortaya çıkmıştı.[793] Medine'deki Yahudi büyücü Lebid b. Âsım 3 dinar karşılığında Hz. Peygamber'e sihir yapmıştı. Yahudilerin "*Ey Lebid, sen bizden daha sihirbazsın*" demelerine bakılırsa,[794] diğer Yahudilerin de sihir işleriyle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Yahudiler sihir ve büyü işleriyle uğraşırken, Hz. Süleyman'ın da sihir yap-

---

785 Ganîme, s. 105; Elmalılı, VIII, s. 5384. İran kültürünün Yahudi kültürüne bu konudaki etkisi için bkz. Kürşat Demirci, "Hârût ve Mârût", *DİA*, XVI, s. 262-264.

786 Konu ile ilgili bkz. İşaya, 47/9.

787 Bu yasakla ilgili, Tevrat'taki bazı ifadeler şunlardır: "*...Afsuncu kadını yaşatmayacaksın*" (Çıkış, 22/8); "*Cincilere ve bakıcılara dönmeyin*" (Levililer, 19/31); "*Cinci erkek veya kadın, muhakkak öldürülecektir*" (Levililer, 20/27).

788 İşaya, 47/13.

789 Tanyu, "Büyü", *DİA*, VI, s. 505.

790 Cevad Ali, VI, s. 740, 744; Çağatay, s. 145.

791 Derveze, I, s. 281.

792 Cevad Ali, VI, s. 560.

793 Buhari, Akîka, 1; Menâkibü'l-Ensâr, 4; Müslim, Âdâb, 26.

794 İbn Sa'd, II, s. 97. Hz. Peygamber'e yapılan sihirle ilgili tartışmalar için bkz. Ateş, s. 268-294.

tığını ve şeytanlara bu sayede egemen olduğunu ve kendilerinin bildiği ilimlerin onun bildiği ilimden başka bir şey olmadığını iddia ediyorlardı.[795]

Lebid'in yaptığı sihirden, sihirde tarak, saç-sakal örnekleri ve hurmanın kurumuş çiçek kapçığı gibi malzemelerin kullanıldığını öğreniyoruz.[796] Bundan başka tuz, buhur, kan, bitki parçalarını ve hayvan kemiklerini yakarak ya da suda eriterek birtakım terkipler meydana getirmek suretiyle de sihir yapılıyordu.[797] Sihirbazlar sihirlerinde bazı rumuzlar kullanırdı. Bu rumuzlar cinleri ve şeytanları temsil ederdi. Bazı yerlerde bu tür rumuzların olması insanların kalbine korku salardı.[798]

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Hz. Osman zamanında Velid b. Ukbe'nin valiliği sırasında bir Yahudi sihirbazın Kûfe Mescidi'nde yaptığı bir gösteriden bahsedilir. Mes'ûdî, Velid'in yapılmasına müsaade ettiği bu gösteriyi, Hz. Osman'ın tenkit edilme sebepleri arasında zikreder. Söz konusu rivayete göre Velid, Kûfe'nin Zerare beldesinden Batrûni adındaki bir Yahudi sihirbazı davet ederek kalabalık bir seyirci huzurunda bir gösteri yaptırmıştı. Yahudi yaptığı sihirle önce ipte yürüyen bir deve olmuş, sonra bir eşeğin burnundan girip dübüründen çıkar gibi gözükmüş, ardından da bir adamın başını gövdesinden ayırmıştı. Bunu gören seyirciler eûzü-besmele çekmeye başlamış, aralarından Cündüb b. Ka'b el-Ezdî dayanamamış "*Hak geldi batıl zâil oldu*" diyerek Yahudi sihirbazı öldürmüştü.[799]

Emeviler döneminde de Yahudilerin sihir ve büyü işleriyle uğraştıkları bilinmekle beraber, konuyla ilgili kaynaklara geçen bilgi neredeyse yok denecek kadar azdır. Tespit edebildiğimiz yegâne örnek şudur: 737'de Hişâm b. Abdülmelik'in hilafeti zamanında, Bizans'tan Urfa'ya gelen bir adam, Yahudilerle büyücülük yarışmasına girişmiş, onlardan sihir ve büyü yaparak atalarını diriltmelerini istemişti.[800]

---

795 Bakara, 2/102. Tefsiri için bkz. Elmalılı, I, s. 440 vd. Ayrıca bkz. Derveze, I, s. 114; Ateş, s. 220.

796 İbn Sa'd, II, 196; Buhari, Tıb, 47.

797 Cevad Ali, VI, s. 744.

798 Cevad Ali, VI, s. 745.

799 Mes'ûdî, *Mürûc*, II, s. 348. Mes'ûdî'deki bir diğer rivayete göre Cündüb Yahudiyi gösteriden sonra, pazardan aldığı bir kılıçla öldürmüştü. Bkz., *a.g.e*, aynı yer. Künâse, Kûfe nin bir mahallesidir. Bkz. Yakût, IV, s. 546. Zaferü'l-İslâm Han, Talmud'da Batrûnî'nin yaptığı sihirlere benzer, Yahudiler tarafından yapılan sihirlerden bahseden bir çok rivayet olduğunu söyler. Bkz. Zaferü'l-İslâm Han, s. 81.

800 Bar Hebreaus, I, s. 196.

7. Kâhinlik

Kehanet geleceğe dair olaylardan haber vermek demektir. Çeşitli metotlara başvurmak suretiyle geleceği keşfetme merakı, insanlık tarihi kadar eskidir. Milletler arasından çıkan kâhinler ve müneccimler kainâtın sonu, devletlerin akibeti gibi konularda çeşitli haberler vermişlerdir. İlk kâhinler ve müneccimler astronomi (hey'et ve nücûm) ilminde hayli mesafe kaydeden Keldânîler'dendi. Keldânîler'e ise yaptıkları çalışmalarla Sümerler zemin hazırlamışlardı. Keldânîler kâhine veya müneccime "*görücü*" veya "*bakıcı*" anlamına gelen "*hâzî*" veya "*hazzâ*" derlerdi. Daha sonra bu tür meslek sahipleri Yahudilerden ve Araplardan da yetişmeye başladı. Arapça'ya kâhin kelimesi İbrânîce'den geçmiştir.[801]

Eski milletler kâhinlerin her şeye kadir olduklarına inanır, müşkil bir işlerinde onlara danışır, anlaşmazlıkların çözümü için hükümlerine başvurur, geçmiş ve gelecekteki gaybe dair bilgileri onlardan öğrenmek isterlerdi.[802] Meselâ cahiliye döneminde Allah kendisine onuncu bir oğul verirse bunlardan birini kurban edeceğini adayan Abdülmuttalib, yaptığı adak için Hayber'deki Hicaz'ın meşhur kâhinesine müracaat etmişti.[803]

Yahudiler kâhinlik ve müneccimlikle ilgili bilgilerini Babil sürgünü sırasında öğrenmişler, Filistin ve çevresinde de yaymışlardı.[804] Bundan başka, Yahudi mezheplerinden Essenîler arasında dinî bir zümreden bahsedilir ki, bu zümreden bazıları gelecek hakkında kehanetlerde bulunurdu.[805]

Sasânîler döneminde mesihin gönderilmesiyle ilgili kehanetlerde bulunan birtakım Yahudilerden bahsedilir.[806] Sadece mesihle ilgili hususlarda değil, dünyanın sonu (kıyamet) gibi gaybe ve istikbâle dair olaylar hakkında da kehanette bulunan Yahudiler vardı. Meselâ, Sasânî ordusunda görev yapan bir Yahudi dünyanın sonunun 4291 Yahudi yılında (milâdî 531) olacağını iddia etmiş, bu konuda bir de küçük kitap kaleme almıştı.[807]

İslâm'ın doğduğu Arap Yarımadası'ndaki panayırlarda Yahudileri, sadece ticaret için değil; aynı zamanda kaybolmuş eşyaların nerede olduklarını keşfe-

---

801 Mahmud Esad, s. 149-149; Günaltay, *Elam ve Mezopotamya*, s. 435; Çağatay, s. 144.

802 Derveze, I, s. 277; Mahmud Esad, s. 149.

803 İbn Hişâm, I, s. 155.

804 Ganîme, s. 210.

805 Kutluay, s. 128.

806 Morony, *Iraq*, s. 326.

807 Baron, V, s. 360.

dip bilen veya gelecekten haber veren; bundan da bol bol para kazanan kimseler olarak görüyoruz. Paranın yanında nüfuz ve itibar da kazançlarının bir başka yönüydü.[808] Asr-ı Saadet döneminde bazı Yahudi din adamları, Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ı bir peygamber olarak kabul eden Hz. Peygamber'e, onların kâhinden başka bir şey olmadıklarını yeminle söylüyorlardı.[809]

İslâm döneminden sonra Yahudiler kehanet işleriyle uğraşmaya devam etmişlerdir. Yemen Yahudilerinden Zû Amr, Hz. Peygamber'in vefatını, onu İslâm'a davet için gelen elçilere önceden söylemiş, hakikaten de söylediği tarihte Hz. Peygamber'in vefat haberi duyulmuştu.[810] Suriyeli bir Yahudi Hz. Ömer'e, Deccal'ın Bünyamin Kabilesi'ne mensup olacağını ve Arapların onu Bâbü'l-Lud'da öldüreceklerini haber vermişti.[811]

Emeviler döneminde kehanet işlerinin ve istikbâle dair haberlerin pek çoğunun kaynağı ya bir Yahudi ya da bir Hristıyan idi. Bu konuda kaynaklarda bazı meşhur kimselerin ölümüyle veya istikbalde meydana gelecek vakaların önceden haber verilmesiyle ilgili pek çok misal zikredilmektedir. Meselâ, Yahudi re'sü'l-câlût Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öleceğini önceden haber vermişti.[812] Emevi iktidarının Mervanîlere geçmesinde hayli emeği olan Amr b. Saîd el-Eşdak'ın ölümü (70/690) (müslüman olmuş) Yahudi Ka'bü'l-Ahbâr'ın bir oğlu tarafından önceden haber verilmişti.[813] Haccac kendisinden sonra kimin vali olacağını gayrimüslim bir kâhine sormuş, o da "*Yezid isimli biri*" diye cevap vermişti. Bahsedilen Yezid'in, Yezid b. Mühelleb olacağını tahmin eden Haccac, Abdülmelik nezdinde yaptığı oldukça olumsuz propaganda ile Yezid'i görevden aldırmıştı.[814]

Halifeler ve imparatorlar saltanatlarının müddetini ve saltanatta kalmanın sırlarını kâhinlerden öğreniyorlardı. Yezid b. Abdülmelik bir Yahudiden 40 kasabe, yani 40 sene hüküm süreceğini öğrenmişti. Ancak bir başka Yahudi kâhin diğerini yalanlamış, onun söylediği 40 kasabenin 40 yılı değil, 40 ayı ifade ettiğini belirtmişti.[815] Bu tür endişelerden dolayı kâhinler anlaşılması güç

---

808 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 552-553.

809 İbn Hişâm, I, s. 544.

810 Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 613; Fayda, *İslâmiyetin*, s. 56.

811 Taberî, III, s. 607.

812 Taberî, V, s. 393. Bu re'sül-câlûtun Muaviye döneminde görev yapan Bostanay (618-670) olduğunu tahmin ediyoruz. Bostanay için bkz. Assaf, "Bustanai ben Haninai", *EJd*, IV, s. 1537.

813 Taberî, VI, s. 142.

814 Taberî, VI, s. 393.

815 Taberî, VII, s. 22.

bir dili tercih ediyorlardı. Zira, keşiflerinin aksi çıkarsa bunu yorumlamaya meydan bulabileceklerdi.[816] Yine Lâzikiyye'de yaşayan bir Yahudi kâhin II. Yezid'e ülkesindeki Hristiyan kiliselerinde bulunan tasvirleri imha ettiği takdirde saltanatının 40 yıl süreceğini haber vermişti.[817] Bizans kaynaklarında ise Yezid'e bu işi yapmasını tavsiye edenin ve yaptığı takdirde 30 yıl daha hüküm süreceğini söyleyenin Taberiyeli bir Yahudi kâhin olduğu haber verilmektedir.[818]

Benzer bir olay Bizans İmparator'u III. Leon (Kanon) için de anlatılmaktadır. Henüz imparator olmadığı sıralarda bir Yahudi kâhin onun ileride imparator olacağını, adını Leon olarak değiştirmesini, imparator olduğunda kiliselerdeki tasvirleri imha etmesi halinde uzun süre imparatorluk yapacağını önceden haber vermişti.[819] Kur'ân'-ı Kerim'de gayb bilgisinin ulûhiyet vasıflarından biri ve bu hususta yegâne kaynağın vahiy olduğu belirtilmesine rağmen (meselâ bkz. En'am, 6/59; Yunus, 10/20; Hûd, 11/123) kâhinlere müracaat edilmeye devam edilmiştir.

8. Diğer Kazanç Yolları

Demircilik: Yahudilerin metal işlemeciliğinin İslâm öncesi döneme dayandığı anlaşılmaktadır. Hz. Davud'un zırh imal edip, kendi emeğiyle geçindiği bilinmektedir (Sebe, 34/11). Tevrat'ta Buhtunnasr'ın Yahudileri Babil'e sürdüğünde demircileri de sürdüğü belirtilir.[820] Demircilik mesleği Araplar arasında değersiz görülürdü. Bu sebeple cahiliye döneminde demircilik mesleğine el atan Yahudiler, ziraî aletlerin ok-yay, kılıç-kalkan gibi malzemelerin imaliden ve pazarlamasından pek çok para kazanmışlardı.[821] Fedek Yahudileri demircilikle uğraşıyordu. At dizgini ve at gemleri yapımında Arabistan'ın en mahir

---

816 Derveze, I, s. 277; Mahmud Esad, s. 149.

817 Theophanes, s. 93. Ayrıca bkz. Wellhausen, s. 153-154.

818 Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 166-167.

819 Avcı, s. 150. Bizans tarihinin en dikkat çekici olgularından biri de, dinî resimlerin kutsallığına ve onlara ibadete karşı çıkan *İkonoklazma(İkonoklasmus) Hareketi* veya *Mücadelesi*'dir. Türkçe'de *Tasvirkırıcılık/Suretkırıcılık* şeklinde ifade edilen bu hareket, başlangıçta kutsal tasvirlere tazim ve ibadeti hedef almış, daha sonra genişleyerek batıl inanç olarak gördüğü kandil yakma ve tütsüleme gibi diğer uygulamalara da cephe almakla kalmamış, Hz. Meryem'e ve Azizlere ibadeti ve özellikle aziz kalıntılarına (elbise-kemik parçaları) saygıyı da hedef almıştır. Bizans imparatorluğu'nda bir asırdan fazla süren (726-843) bu hareket için Yahudilik İslâm ve greko-Romen etkilerinden bahsedilmektedir. Etkiler ve daha fazla bilgi için bkz. Avcı, s. 151-176; Andrew Sharf, "Leo III", *EJd*, XI, s. 23.

820 II. Krallar, 24/16; Yeremya 24/1.

821 Welfenson, s. 19; Cevad Ali, VII, s. 557.

ustalarıydılar.[822] Yahudiler bu mesleklerine İslamî dönemde de devam etmişlerdir. [823] Hz. Peygamberin Hayber fethinde esir alınan Yahudilerden çeşitli mesleklere mensup 30 kadar kalifiye eleman arasında demirci ustaları da vardı.[824] Araplar arasında demircilik mesleğinin değersiz görülüşü Emeviler döneminde de devam etmiştir. Meselâ, Esed Kabilesi'ne mensup el-Hâlik b. Amr demircilikle uğraşırdı. Bu sebeple onun çocukları babalarının bu mesleğinden dolayı mahçubiyet duyarlardı.[825] Bu sebeple bu dönemde bu tür zanaat ehlinin çoğu mevaliden veya zimmîdendi.[826]

Cam İmalâtı: Bu dönemde Sûr şehri Yahudileri cam ve süs eşyaları imalâtında çok ileriydiler.[827] Zaten Sûr şehri tarihî çağlardan beri cam ve süs eşyaları imalâtıyla meşgul olurlardı. Elbise ve süs eşyalarına düşkün olan, saray ve konaklarını bu eşyalarla dolduran Persler'in ihtiyaçlarını da Sûr şehri karşılamaktaydı.[828] Yahudilerin eskiden beri oturdukları Erîha şehri de bu dönemde cam imalâtıyla meşhur olmuştu.[829]

Balıkçılık: Hz. Peygamber zamanında Maknâ Yahudileri balıkçılıktan kazandıklarının dörtte birini vergi olarak veriyorlardı.[830] İsrailoğulları tarihinde, sebti (şabat) ihlâl ederek balık tutan yahudilerin Eyle yahudileri olduğu belirtilir.[831] Eyle Yahudileri bu tarihi mesleklerini İslâmî döneme kadar devam ettirmişlerdir. Emeviler döneminde Eyle Yahudilerinden balıkçılıkla uğraşanlar ve bunun ticaretini yapanlar vardı.[832]

Dericilik: Necrân şehrinde dokumacılığın yanında dericilik de gelişmişti.[833] Batı'da, doğudan ithal edilen mallar arasında tabaklanmış deriler de zikredilmektedir.[834] Emeviler döneminde Yahudilerin bu işle uğraştıklarından bahsedilmektedir.[835]

---

822 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 597.
823 Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 153.
824 el-Kettânî, *Teratib*, II, s. 300.
825 Belâzurî, *Fütûh*, s. 399- trc.407.
826 Duri, *İlk Dönem*, s. 149.
827 Ashtor, "Tyre", *EJd*, XV, s. 1488.
828 Günaltay, *İran Tarihi*, I, s. 289.
829 Hamid Muhammed, s. 122.
830 İbn Sa'd, I, s. 290-291; Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 601.
831 Yakût, I, s. 292.
832 Hamid Muhammed, s. 127.
833 Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 618.
834 Pirenne, s. 103.
835 Hamid Muhammed, s. 126.

Bunların dışında çeşitli sanat, zanaat ve esnaflık dallarında hizmet veren zımmîler vardı. Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, Hz. Peygamber zamanında Harun peygamberin soyuna mensup, Ğarîd el-Yehûdî adında Yahudi bir müzisyenden bahseder.[836] Kaynaklarda *amelelik* yapan zimmîlerden bahsedilir. Hicretin 64. yılında Mervan b. el-Hakem zamanında Basra'da Abdullah b. Mes'ûd'un annesinin de vefat ettiği Cârif tâûnunda vefat eden müslümanların defninde ücretle tutulan gayrimüslimler kullanılmıştı.[837] Muaviye zamanında Akka'da kurulan tersanelerde zimmî *marangozlardan* faydalanılmıştı.[838] Suriye bölgesinde *terzilik* yapan Yahudilerin yanında, İsfahân'da mesihliğini iddia eden Ebû İsa el-İsfahânî'nin de terzi olduğu bilinmektedir.[839]

B. YAHUDİLERDEN ALINAN VERGİLER

1. Cizye

Hz. Peygamberin Medine'ye hicretinden sonra şehir nüfusunun yarısını teşkil eden Yahudiler herhangi bir vergiye tâbi değillerdi. Medine'de tesis edilen şehir devletinde Yahudiler tam bir eşitlik ve hürriyet içinde kurucu anayasanın (Sahîfe) kendilerine tanıdığı haklardan istifade etmiş, bunun yanında sosyal güvenlik zımnında iştirak hisseleri ve bazı hallerde savaş masraflarına katılmayı da tekeffül etmişlerdi.[840] Ancak Medine Yahudileri kurucu anayasaya riayet etmediklerinden dolayı Medine dışına sürüldükleri için anayasadaki hükümler de bir bakıma kendiliğinden ortadan kalkmıştı.[841]

Cizye ayeti nazil olmadan önceki dönemlerde Hz. Peygamber, Giriş bölümünde de incelendiği üzere, Hayber, Fedek ve Vâdilkurâ Yahudileriyle yarıcılık usulüyle anlaşmalar yapmıştı. Kaynaklardaki bilgilere göre mahsüllerinin yarısını verme dışında herhangi bir malî mükellefiyete tâbi tutulmamışlardı.

İslâm devletinin gayrimüslim tebaası olan zimmîler, devletin kendilerine sağladığı himaye karşılığında cizye ödüyor, kişi başına ve sadece askerlik yapabilecek erkeklerden alınan bu vergi mukabilinde, askerlik vazifesinden muaf tutuldukları gibi canlarının, mallarının ve dinlerinin korunması hakkını kazanıyorlardı. Ayrıca, bu vergiyi ödemekle "zimme" adı verilen bir himayeyi de elde

---

836 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, III, s. 116.

837 İbnü'l-Esîr, IV, s. 144.

838 Belâzurî, *Fütûh*, s. 160-trc.168.

839 Hamid Muhammed, s. 126; Baron, VII, s. 64; Grayzel, s. 266.

840 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 574; Tuğ, s. 124.

841 Fayda, *Ömer*, s. 115.

etmiş oluyorlardı.[842] Hayber'in fethinde Yahudilere "*...Allah'ın ve Resûlünün zimmesi...*" verilmiş, Teymâ Yahudileriyle yapılan anlaşmada da "*cizye vermeleri karşılığında himaye olunacaklar*"ı garanti edilmişti.[843] Gayrimüslimlerin cizye karşılığında himaye edilmesi meselesi, müslümanların Yermük savaşının arifesindeki tavırlarından daha iyi anlaşılmaktadır. Müslümanlar Bizans saldırısına karşı koyamayacaklarını anlamaları üzerine, aralarında Yahudilerin de bulunduğu Humus halkına ve Şam'ın diğer şehirlerindeki gayrimüslimlere, onlardan aldıkları cizyelerini iade etmişlerdi.[844]

Morony, Yahudiler için cizye karşılığında askerlik vazifesinden muaf olma durumunu, Sasânî dönemi ile İslâmî dönem arasındaki ve önemli bir fark olduğunu belirtir.[845] Çünkü Yahudiler Sasânîler zamanında kendi kasabalarının savunmalarından sorumlu oldukları gibi, gerektiğinde Sasânî ordusuna katılmak zorundaydılar.[846] Aslında bu Sasânîler'in de Persler'den tevarüs ettiği bir uygulama idi. Zira Pers İmparatorluğu'nda da Yahudiler askere alınıyor ve savaşlara katılıyorlardı.[847] Belâzurî'deki bir rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Yahudiler Bizans İmparatorluğu'nda da paralı asker olarak istihdam ediliyordu. Belâzurî'nin verdiği bilgiye göre, İslâm fetihleri sırasında Bizans'ın Kayseriye şehrindeki 700.000 askerinin 230.000'ini (30.000 Samirî, 200.000 Yahudi) Yahudiler teşkil ediyordu.[848]

Cizye ayetinin nazil olmasından sonra çeşitli Yahudi topluluklarının bu vergiye tabi olduklarını görüyoruz. Hz. Peygamber 9/630 yılında Bizans'a karşı giriştiği Tebûk seferinde savaş olmamış, ancak cizye ayeti gereği çeşitli anlaşmalar yapılmıştı. Bu bağlamda Maknâ Yahudileri hurma mahsullerinin, tuttukları balıkların ve dokumalarının dörtte birini cizye olarak vermeyi kabul ettiler.[849] Eyle Yahudileri de şehirdeki Hristiyanlarla anlaşmaya dahil edilmişlerdi. Hz. Peygamber bütün Eyle halkına müştereken senelik 300 dinar ödemelerini ve müslümanları üç gün misafir etmelerini şart koşmuştu. Buna karşılık müslümanlar da Eyle halkının ticarî faaliyetlerini garanti altına alacaklar ve kendilerini himaye

---

842 Tuğ, s. 129; Yiğit, "Emeviler", *DİA*, XI, s. 101.

843 Vâkıdî, II, s. 711; II, s. 671; İbn Sa'd, I, s. 279.

844 Belâzurî, *Fütûh*., s. 187- trc.195.

845 Morony, "Religious Communities", s. 117.

846 Morony, *Iraq*, s. 317. Meselâ I. Kubad zamanında 531 yılında Bizans ordusuna karşı düzenlenen bir seferde Sasânî ordusunda Yahudiler de vardı. Bkz. Morony, göst. yer

847 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 368.

848 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 193- trc. 202.

849 İbn Sa'd, I, s. 290; Belâzurî, *Fütûh*, s. 80-trc. 85.

edeceklerdi.[850] Halkı Yahudi olan Cerbâ ve Ezruh sakinleri de ayrı ayrı yıllık 100'er dinar cizye verecekler, anlaşmaya aykırı davranmadıkları sürece himaye olunacaklardı.[851] Teymâ Yahudileriyle ise cizye vermeleri karşılığında himaye (zimme) görecekleri şeklinde bir anlaşma yapılmıştı.[852] Güney ve Doğu Arabistan bölgesinde Yemen ve Bahreyn civarında yaşayan Yahudiler de cizye vermeyi kabul etmişler, anlaşmada "*Yahudi, Yahudiliğinden döndürülmeyecek* " şeklinde yer alan bir hükümle dinî özgürlükleri resmen garanti altına alınmıştı.[853] Yemen'de ergenlik çağına gelen her gayrimüslimden 1 dinar veya bunun karşılığı meâfir kumaşından cizye alınması kararlaştırılmıştı.[854]

Hz. Peygamber zamanında başlayan cizye uygulaması Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de devam etmiştir. Kaynaklarımızda birkaç rivayet dışında Yahudilerin cizyelerinden açıkça bahseden ifadelere rastlamadık. Ancak Yahudiler, yoğun veya küçük cemaatler halinde yaşadıkları yerleşim birimlerinde elbetteki cizye vergisine muhatap olmuşlardı. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Yahudilerin yaşadığı bölgelerin cizye miktarlarını şu şekilde tespit ettik:

Hz. Ebû Bekir döneminde fethedilen Hîre'nin vergi miktarı 100.000 dirhem idi. Ayrıca onlar müslümanlar için ajanlık da yapacaklardı.[855] Kaynaklarda Aynü't-Temr'in cizye miktarı belli değildir. Belâzurî, "*Hâlid, Aynü't-Temr'den cizye aldı* " şeklinde bir ifade kullanır.[856] Yahudilerin bir mahallelesinin bulunduğu Humus şehrinde ise, şehrin gayrimüslim halkı müştereken 170.000 dinar vermeyi kabul etmişlerdi.[857] Taberiye halkı ise canları, malları, çocukları, mabetleri ve evlerinin korunması karşılığında teslim oldular. Ancak daha sonra anlaşmalarını bozdukları için Hz. Ömer zamanında burası tekrar fethedilmiştir.[858]

Hz. Ömer döneminde ise Anbar halkı kendi paralarıyla yıllık 400.000 veya 80.000 dirhem ile Katavaniyye cinsinden 1.000 abayı vermeyi kabul etti.[859] Sevad bölgesindeki uygulama Sasânîlerdeki derecelendirme usulüne göre mad-

---

850 Fayda, *Ömer*, s. 119.

851 İbn Hişâm, II, s. 525; İbn Sa'd, II, s. 289-90; Belâzurî, *Fütûh*, s. 80-trc.85; Fayda, *Ömer*, s. 118-119.

852 Vâkıdî, II, s. 711; İbn Sa'd, I, s. 279.

853 Belâzurî, *Fütûh*, s. 96, 107-trc.103, 113.

854 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 96.

855 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 342-trc.348. Hîre'nin vergi miktarı ile ilgili tartışmalar için bkz. Fayda, *Ömer*, s. 126-127.

856 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 344-trc.353; Ebû Yusuf, s. 146; Taberî, III, s. 377.

857 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 178-trc.186.

858 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 160-trc.167.

859 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 344-trc.352.

di durumu iyi olan zenginlerden 48 dirhem; orta halli halk ve tacirlerden 24 dirhem; rençberlik ve amelelik yapanlar ile fakirlerden 12 dirhem alınması şeklindeydi.[860] Ürdün ve Filistin civarında yaşayan Samirîler, Lükam Dağı'ndaki Cerâcime halkı gibi[861] müslümanlara ajanlık ve rehberlik yapmaları karşılığında cizyeden muaf tutulmuşlardı.[862] Amr b. el-As'ın Hz. Ömer'e yazdığı mektubunda 40.000 Yahudinin bulunduğunu belirttiği İskenderiye'de ise kişi başına 2 dinar cizye kararlaştırılmıştı.[863] el-Cezîre bölgesinde ise Iyad b. Ğanım her şahsa 1 dinar, 2 müdd buğday ve 2 kıst zeytin yağı, 2 kıst susam yağı veya sirke vergi koymuştu.[864] Yahudilerin bulunduğu Yemen ve Bahreyn bölgelerinde cizye miktarları ile ilgili rivayetlerin çoğu 1 dinar şeklindedir.[865] Yine bu dönemde fethedilen Ceyy halkının canlarına ve mallarına cizye ödemeleri karşılığında eman verilmişti.[866]

Hz. Osman zamanında, Yahudilerin yaşadıklarını bildiğimiz Merv ve Nişabur gibi yeni şehirler İslâm idaresine girmiştir. Hâtim b. Nu'man el-Bâhilî'nin fethettiği Merv'in vergi miktarı ihtilaflıdır. 2.200.000 dirhem şeklindeki rivayetin yanında, 1.200.000 cerib mahsul veya 1.000.000 dirhem ve 100.000 ukiyye mahsul verilmesinin kararlaştırıldığı şeklinde değişik rivayetler de vardır.[867] Abdullah b. Âmir tarafından fethedilen Nişabur'un cizye miktarı ise, 1.000.000 veya 700.000 dirhem şeklindeydi.[868]

Emeviler döneminde daha önceki uygulamalarda olduğu gibi ilk etapta fethedilen bölgelerdeki halka cizye, topraklarına ise haraç vergisi konarak halk yerlerinde bırakılmıştır. Ancak müslüman olanların sayısındaki artış, gelirleri yavaş yavaş azalttığı için, gelirlerin artırılması düşünülmüş ve mahallî vergilere müracaat edilmişti.[869] Fakat bu tedbir de bunalımı çözmeye yetmeyince, Emevi idaresi, İslâm'ı kabul etmelerine rağmen bazı insanlardan cizye almaya başladı.[870] Bu

---

860 Ebû Yusuf, s. 128. Sasanîlerdeki derecelendirme usulü için bkz. Fayda, *Ömer*, s. 133; Hammaş, s. 181.

861 Belâzurî, *Fütûh*, s. 217-trc.228.

862 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 301-trc.307; Fayda, *Ömer*, s. 161.

863 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 302-trc.308.

864 Ebû Yusuf, s. 40.

865 Ebû Yusuf, s. 128; Fayda, *Ömer*, s. 122.

866 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 437-trc.447. Ya'kûbî de Ceyyân olarak zikredilmektedir. Bkz. Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 274.

867 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 570-571- trc.588-589; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 279.

868 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 569-trc.586.

869 Dûrî, *İlk Dönem*, s. 124; Hammaş, s. 171.

870 Ebû Ubeyd, s. 69; Dûrî, *a.g.e*, s. 124.

yönüyle Emevi yönetimi İslâmî prensiplerin tatbikatından ziyade devlet hazinesinin doldurulmasını esas almıştı. Bunun yanında önceki dönemlerde kararlaştırılan cizye miktarlarında, önceden kararlaştırılanlara nisbeten fevkalade bir artırıma gittiler. el-Cezîre bölgesinde yukarıda bahsettiğimiz Iyad b. Ğanm'ın kararlaştırdığı cizye miktarı Abdülmelik zamanında üç kat artırıldı. Abdülmelik'in haraç âmili Dahhâk b. Abdurrahman her şahsa 4 dinar cizye koydu. el-Cezîre için takdir edilen bu miktar Şam ve Musul için de geçerli kılındı.[871]

Ömer b. Abdülaziz, döneminde Emevilerin bu politikasını İslâmî ölçülere göre yeniden düzenlemeye ve vergileri anlaşmalarda belirtilen miktarlara göre tekrar ayarlamaya çalıştı.[872] İran bölgesinde varlığı süren Nevruz ve Mihrican günlerinde alınan hediyeler, nikah ve evrak ücretleri gibi vergiler kaldırıldı.[873] Halife, haraç âmili Abdülhamid b. Abdurrahman'a gönderdiği bir mektubunda Allah'ın Hz. Muhammed'i vergi toplayıcı olarak değil, bir davetçi olarak gönderdiğini belirterek Hîre'de Yahudi, Hristiyan ve Mecusîler'den İslâm'a girenlerden kesinlikle cizye alınmamasını emretti.[874] Nitekim onun bu politikası gereği İslâm'ı kabul eden Hristiyanlardan cizye vergisi kaldırılmıştı.[875] Ayrıca bu yeni politika semeresini de vermiş, Hîre Yahudilerinden İslâm'a girenler olmuştu.[876] Horasan'da da müslüman olan gayrimüslimlerden cizye kaldırıldığı gibi kendilerine maaş da bağlanmıştı.[877] Kaynaklarda bu politika neticesinde müslüman olanların sayısında fevkalade bir artış olduğu belirtilir.[878]

Ancak Ömer b. Abdülaziz'in ölümünden sonra, yeni müslüman olanlar yine eski vergilerle yükümlü tutulmaya başlandığı gibi bazı yerlerdeki vergiler

---

871 Ebû Yusuf, s. 41. Yine onun döneminde Muaviye tarafından tespit edilen Kıbrıs'ın yıllık 7.000 dinarlık vergisine 1.000 dinar daha ilave edilerek 8.000 dinara çıkarılmıştı. Belâzurî, *Fütûh*, s. 210-trc.221.

872 Meselâ Kıbrıs'ın cizyesini yine 7.000 dinara çekti. Bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 211-trc.221.

873 Wellhausen, s. 143.

874 Ebû Yusuf, s. 131-132. Ömer b. Abdülaziz Mısır valisi Hayyan b. Şüreyh ve Basra valisi Adiyy b. Ertâd'a aynı içerikli mektuplar göndermişti. Bkz. İbn Sa'd, V, s. 354; İbnü'l-Cevzi, s. 120. Hatta o, zimmînin sene bitimine bir gün kala müslüman olması durumunda bile kendisinden cizye alınmasını yasaklamıştı. İbn Sa'd, V, s. 356.

875 Theophanes, s. 91. Theophanes 6210 yılında Abdülaziz'in Hristiyanları İslâm'ı kabule zorladığını bunu yapanları vergiden muaf tuttuğunu ve şarabı yasakladığını haber vermektedir (Theophanes, s. 91). Wellhausen, Theophanes'in bu rivayetinde doğru ile yanlışın birbirine girdiğini Ömer b. Abdülaziz'in dindar bir insan olduğunun doğru; ancak onun ölümle tehdit edip zorladığının yanlış olduğunu söyler. Bkz. Wellhausen, s. 141.

876 Morony, *Iraq*, s. 309.

877 İbn Sa'd, V, s. 380; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 599-trc.622.

878 Taberî, VI, s. 559.

de tekrar artırıldı. Meselâ, Hişâm b. Abdülmelik zamanında İskenderiyye'nin cizyesi iki katına çıkarılarak 36.000 dinar oldu.[879] Emevilerin takip ettiği siyaset, mevâlîyi özellikle de İranlı müslümanları iktidardan soğutmuştu. Wellhausen, Hişâm ve daha sonraki Emevi halifelerinin vergi konusundaki keyfî tutumlarının Abbasîler'in ekmeğine yağ sürdüğünü söyler.[880] Kıbrıs halkına Ömer b. Abdülaziz tarafından kaldırılan 1.000 dinarlık ek vergi tekrar kondu.[881] Hatta doğu eyaletlerinde müslüman olanlardan cizye alındığı gibi, sene de iki kez cizye toplanmaya başlamıştır.[882] Durî, Nasr b. Seyyar'ın vergi reformunun aslında Emevi malî politikasının Ömer b. Abdülaziz dönemine bir dönüş olduğunu söyler.[883] Nasr'ın düzenlemesinde müslüman olanlardan cizye vergisi kaldırılmıştı. Taberî, daha hafta dolmadan cizye ödemekte olan 30.000 müslümandan cizyenin kaldırıldığını, cizye ödemeyen 80.000 gayrimüslimin tesbit edilerek kendilerine cizye konduğunu haber vermektedir.[884]

Emeviler döneminde halifelerin yukarıda bahsettiğimiz malî politikalarından elbetteki İskenderiye, Hîre, Şam, Musul ve el-Cezîre'de yaşayan Yahudiler doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmişlerdi. Bundan ayrı olarak bu dönemde Yahudilerin cizye miktarlarıyla ilgili kaynaklara sarahaten yansıyan bilgiler oldukça sınırlıdır. Kaynaklardaki bilgilere göre ilk İslâm fetihleri sırasında Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, Ürdün ve Filistin civarında yaşayan Samirîleri müslümanlara ajanlık ve rehberlik yapmaları şartıyla cizyeden muaf tutmuştu. Ancak Yezid b. Muaviye döneminde Ürdün'deki Samirîler'e 2 dinar cizye, Filistin'dekilere ise kişi başına 5 dinar cizye koymuştu.[885] Abdülmelik b. Mervan Mescid-i Aksa'nın muhafızlığına tayin ettiği bazı Yahudi aileleri cizyeden muaf tutmuştu.[886] Ömer b. Abdülaziz döneminde Eyle halkının cizye

---

879 Belâzurî, *Fütûh*, s. 313-trc.320.

880 Bkz. Welhausen, s. 166.

881 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 211- trc 221.

882 Makdisî, s. 295.

883 Dûrî, *İlk Dönem*, s. 126.

884 Taberî, VII, s. 174. Ne yazık ki Nasr'ın reformu Emevilerin son döneminde ortaya çıktığı için Abbasi ihtilâliyle sonuçsuz kalmıştır. Vergi sisteminin düzene girmesi ancak Abbasîler döneminde gerçekleşebilecektir. Bkz. Cahen, s. 47.

885 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 216 trc. 227. İlk İslâm fetihleri sırasında Lukam dağındaki Cerâcime halkı da cizyeden muaf tutulmuşlardı. Ancak Velid b. Abdülmelik zamanında bir ayaklanmaya hazırlandıkları duyulunca, Mesleme b. Abdülmelik komutasında bir ordu ile itaat altına alınmışlar, askerlerden her birine 8 dinar, ailelerine de 2 müdd buğday ve 2 kıst zeytinyağı vergi konmuştu.

886 Hirschberg, "Jerusalem", *EJd*, IX, s. 1410.

miktarı, Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi hâlâ 300 dinardı.[887] Nasr b. Seyyar'ın yaptığı konuşmasından Yahudilerin de bulunduğunu anladığımız Merv şehrindeki gayrimüslimler müşterek olarak 100.000 dirhem cizye ödeyeceklerdi.[888]

Emeviler döneminde fethedilen Harezm şehri 400.000 dirhem,[889] Belh şehri 700.000 dirhem,[890] Buhara birkaç kez fetihten sonra cizye ödemek şartıyla[891] İslâm hâkimiyetine girmişti. Bu şehirlerde yaşayanlara takdir edilen bu cizyelerden, elbetteki Yahudiler de mükellef tutulmuşlardı.

2. Haraç

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra Yahudilerin sahip oldukları topraklardan müslümanlara ödemeleri gereken herhangi bir vergi yoktu. Sadece Yahudilerin değil, Medine etrafındaki gayrimüslim kabilelerle akdedilen dostluk anlaşmalarında da herhangi bir arazi vergisi hükmüne rastlanmaz.[892] Yahudilerin arazileriyle ilgili ilk mesele, Benî Nadîr Yahudilerinin arazileri konusunda olmuştur. Hz. Peygamber'e karşı giriştikleri bir suikastın açığa çıkmasından sonra Medine'den sürülmüşler; arazileri Haşr suresinin 6. ayetinde belirtilen fey kapsamında Hz. Peygamber'e ait kabul edilmiş, Hz. Peygamber de Benî Nadîr topraklarını kendi ailesinin geçimine ayırmış, artan miktarını silah vs. ihtiyaçlar için harcamış, bir kısmını da iktâ' ve hubs olarak bazı müslümanlara tahsis etmişti.[893] Hicretin 5. yılında Hendek Gazvesi sırasında Mekkeli müşriklerle müslümanlara karşı birleşen Kureyzâoğullarının toprakları ise, ganimet hükmüne göre taksim edilmişti.[894]

Hicretin 7. yılında Hayber Yahudileri çetin bir savaştan sonra, canlarının bağışlanması ve topraklarının müslümanlara verilmesi şartıyla teslim oldular. Hz. Peygamber Yahudilerin topraklarını savaşa katılanlar arasında paylaştırdı. Ancak daha sonra Hz. Peygamber'e gelen Yahudiler ziraatten iyi anladıklarını söyleyerek, toprakları işlemelerine karşılık yerlerinde bırakılmayı talep etmiş-

---

887 Belâzurî, *Fütûh*, s. 80-trc.85.

888 Taberî, VII, s. 174.

889 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 581-trc.600.

890 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 573-trc.592.

891 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 591-trc.612; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 292-293.

892 Tuğ, s. 117.

893 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 28; Tuğ, s. 118; Fayda, *Ömer*, s. 20.

894 Ganîmetlerin taksimi için bkz. Vâkıdî, II, s. 521 vd.; İbn Sa'd, II, s. 75; Belâzurî, *Fütûh*, s. 33-trc.39. Tuğ ise (bkz. s. 119) Kureyzâoğulları topraklarının, Nadîroğulları topraklarıyla aynı statüde olduğunu kabul etmektedir. Tuğ'un tenkidi için bkz. Fayda, *Ömer*, s. 21, dipnot 74.

ler, Peygamberimiz de onların bu talebini, müslümanların henüz bu toprakları işleyecek yeterli insan gücüne sahip olmamaları nedeniyle, mahsulün yarısının kendilerinin olması ve istenildiği zaman çıkarılmaları şartıyla kabul etmişti.[895] Hayber Yahudileri Hz. Ömer zamanında yerlerinden çıkarılıncaya kadar bu şart üzere kalmışlardır.[896] Fedek ve Vâdilkurâ Yahudileri de Hayber Yahudilerinin anlaştığı şartlar üzerine teslim olmayı kabul etmişlerdi.[897]

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir zamanında toprak, fey olarak kabul edilmiş, başta Yahudiler olmak üzere gayrimüslimlerin topraklarına uygulanan statü, Hz. Ömer devri haraç uygulamalarına bir zemin teşkil etmiştir. Toprağa haraç adı altında bir verginin konması, ilk defa Hz. Ömer zamanında başlamıştır.[898]

Hz. Ömer döneminde fethedilen toprakların devlet tarafından nasıl idare edileceği hususu ortaya çıkmış, Hz. Ömer muhalif görüşlere rağmen Haşr suresinin 6-10. ayetlerini delil göstererek Sevad bölgesinde fethedilen yerlerdeki toprakları ganimet kabul etmeyerek dağıtmamış, haraç ödemeleri şartıyla eski sahiplerine bırakmıştı. Bu konuda kaynaklar arasında ittifak vardır.[899] Bu uygulama sadece Sevad bölgesine mahsus olmayıp, Şam gibi diğer bölgelerde de uygulanmıştı.[900] Meselâ, onun zamanında yıllık olarak Şam'ın (Suriye) haracı 500.000 dinar, Dimaşk şehrinin haracı 100.000 dinar, Humus şehrinin haracı ise 70.000 dinar idi.[901] el-Cezîre bölgesinde de halk, Iyad b. Ğanm'a belirli bir haraç ödemek durumunda kalmışlardır.[902] Mısır bölgesindeki gayrimüslimler de Şam'daki Yahudi ve Hristiyanların topraklarının ellerinde bırakılıp haraç ödedikleri gibi haraç vermeyi kabul etmişler; neticede her cerib topraktan 1 dinar ve 3 irdebb mahsulün haraç olarak alınmasına karar verilmişti.[903]

Emeviler Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki malî sistemi devam ettirdiler. Ancak Emeviler döneminde gayrimüslimlerden alınan vergilerde ciddi artırımların olması, bu dönem malî idaresinin genel karakteristiği olmuştur. Hz. Ömer döneminde ölçülen Sevad arazisi, 105/724 yılında Yezid b. Abdülmelik'in halifeliği sırasın-

---

895 Vakidî, II, s. 690-91; İbn Hişâm, II, s. 356; Belâzurî, *Fütûh*, s. 33-34-trc.31-32; Taberî, II, s. 15; Ebû Ubeyd, s. 139.

896 Fayda, *Ömer*, s. 229.

897 Vâkıdî, II, s. 706-7; İbn Hişâm, I, s. 338, 353; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 30-trc.26.

898 Ebû Yusuf, s. 59. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. Fayda, *a.g.e.*, s. 80.

899 Ebû Yusuf, s. 24-25; Ebû Ubeyd, 84. Toprakların ganîmet olarak dağıtılıp dağıtılmayacağı ile ilgili görüşler için bkz. Fayda, *a.g.e.*, s. 15-16; Hammaş, s. 187-188.

900 Ebû Yusuf, s. 25.

901 Fayda, *a.g.e.*, s. 61.

902 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 238-trc.248; Ebû Yusuf, s. 24.

903 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 301-trc.307-308.

da Ömer b. Hübeyre tarafından tekrar ölçülerek haraç vergisinde bazı düzenlemeler yapılmıştır.[904] el-Cezîre bölgesi haraçları, Abdülmelik zamanında artırılmış, Dahhâk b. Abrurrahman'ı bölgeye gönderen halife ona, toprakları yakınlık ve uzaklığına göre yeniden vergilendirmesini emretmiştir. Dahhâk, yakın olan 100 cerib ekin arazisine, 1.000 salkım üzüme ve 100 zeytin ağacına 1 dinar; uzak olan 200 cerib ekin arazisine, 2.000 salkım üzüme ve 200 zeytin ağacına 1 dinar haraç koymuştu.[905] el-Cezîre için kararlaştırılan bu miktar Şam ve Musul için de geçerli kılınarak yürürlüğe konmuştu.[906] Hişâm b. Abdülmelik zamanında Mısır'ın haraç âmili İbn Habhab halifeye Mısır topraklarının daha fazla vergiye tahammül edebileceğini belirtmiş, halifenin de uygun görmesiyle Mısır'da daha önce verilen haraç miktarının her dinarına 1 kırat daha ilave edilmişti.[907]

Emeviler önceleri Hz. Ömer'in yürürlüğe koyduğu malî sistemi devam ettirdiler. İslâm'a girenleri ilk etapta cizye ve haraçtan muaf tuttular. Ancak İslâm'ın yayılması sonucu gelirlerin yavaş yavaş azaldığını, Arapların satın alması sonucu haraç arazilerinin özel mülkiyete dönüştüğünü ve devlet arazilerinin hibeler sonucunda daraldığını fark eden Emevi idaresi, birtakım ek vergilerle bunu gidermeye çalıştı. Nevruz ve Mihrican gibi yürürlükten kaldırılan bazı eski vergileri tekrar devreye soktular. Yeni müslümanlardan cizye, toprak sahibi olanlardan da haraç alarak meseleyi çözmeye çalıştılar.[908] Meselâ, Fırat ve çevresindeki bazı toprakların halkı, fetihlerden sonra müslüman olduklarında toprakları öşür arazisine dönüştürmesine rağmen, Haccac bu toprakları tekrar haraç arazisine çevirmişti.[909]

Bu uygulamaların tek istisnâsı Ömer b. Abdülaziz dönemidir. O uygulamalarında Hz. Ömer'in koyduğu esaslara dönme gayretiyle, valilerine yazdığı mektubunda haraçları baskı yapmadan toplamalarını belirterek vergileri zorla toplamayı yasaklamak gibi usule dair birtakım yeni prensipler koymasının yanında, haksız vergilerin de kaldırılmasını emretti.[910] Halife yeni müslümanların durumuyla ilgili olarak da yeni bir formül geliştirdi. Bu yeni formülünde toprakla insanı birbirinden ayırdı. Buna göre, toprak sahibi müslümanlığı kabul ettiğinde kendisinden cizye vergisi düşürülüyor, ancak toprağından haraç alınmaya devam ediliyordu. Halife bu

---

904 Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 313.

905 Ebû Yusuf, s. 81.

906 Ebû Yusuf, s. 81.

907 Makrizî, *Hıtat*, I, s. 79; Hammaş, s. 184.

908 Dûrî, *İlk Dönem*, s. 124.

909 Belâzurî, *Fütûh*, s. 512-trc.532.

910 Ebû Yusuf, s. 119; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 99-trc.106. Ayrıca bkz. Wellhausen s. 143.

kararıyla haracı bir toprak kirası, haraç toprağını da müslümanların mülkü olarak değerlendirmişti.[911] Diğer yandan Ömer b. Abdülaziz, haraç arazisinin satılmasını da yasakladı. Bu suretle arazi vergiden muaf olmayacak ve herhangi bir gelir azalması da yaşanmayacaktı. Üstelik Arap aristokrasisinin bu toprakları mülkiyetlerine geçirmelerinin de önüne geçilmiş olacaktı.[912] Belki daha da önemlisi beytülmâlin geliri İslâm'ın yayılışından etkilenmeyecek şekilde sabitleştirilmiş oldu.[913]

Ancak Ömer b. Abdülaziz'in bu uygulamaları ne yazık ki kendi dönemiyle sınırlı kalmıştır. Vefatından sonra halife olan Yezîd b. Abdülmelik kaldırılan bu vergilerin yeniden toplanmasına dair emir çıkardı.[914]

Devletin son zamanlarında Nasr b. Seyyar'ın Horasan'da yürürlüğe koyduğu yeni vergi kanunu, Ömer b. Abdülaziz'in vergi sisteminin Emevi idaresinde tekrar yürürlüğe girmesi anlamındaydı. Ancak Nasr'ın düzenlemesi çok geç kalmış Abbasî daveti artık bütün ülke geneline yayılmıştı.[915] Vergi sisteminin tam birlik içinde bir düzene kavuşması ancak Abbasîler'in iş başına geldiği zaman gerçekleşebilmiştir.[916]

Emeviler döneminde Yahudilerin haraç vergisi ile ilgili meseleleri hakkında bilgi yok denebilecek kadar azdır. Kaynaklarda tesbit edebildiğimiz yegâne bilgi Belâzurî'deki Samirîler'le ilgili bir uygulamadır. İlk İslâm fetihleri sırasında Ürdün ve Filistin civarındaki Samirîler'in toprakları müslümanların ajanlığını ve rehberliğini yapmaları şartıyla, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah tarafından kendilerine iade edilmişti.[917] Fakat bu durum Yezid b. Muaviye döneminde değiştirilmiştir. Belâzurî herhangi bir miktar belirtmeksizin, Yezid'in gerek Ürdün, gerekse Filistin'deki Samirîler'in topraklarına haraç koyduğunu haber vermektedir.[918] Lammens'e göre devletin daha fazla ihtiyacının olması ve Samirîler'in nüfus ve zenginliklerinin artması, bu verginin konulmasında etkili olmuştur.[919]

---

911 Dûrî, *İlk Dönem*, s. 125; Cahen, s. 47; Hamid Muhammed, s. 105.

912 Wellhausen, s. 143.

913 Dûrî, *a.g.e.*, s. 125.

914 Belâzurî, *Fütûh*, s. 99-trc.106.

915 Dûrî, *a.g.e.*, s. 126. Nasr b. Seyyar'ın vergi düzenlemesi için bkz. Taberî, VII, s. 173-174. Ayrıca bkz. Wellhausen, s. 227.

916 Cahen, s. 47.

917 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 216-trc.226.

918 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 216-trc.227.

919 *La Califat de Yazid I*, Beyrut 1921'den naklen Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, s. 386.

Bunun yanında her ne kadar kaynaklarda açıkça bahsedilmese de Yahudilerin Emevi halifelerinin malî politikalarından doğrudan veya dolaylı olarak etkilendiği kesindir. Çünkü haraç miktarları artırılan Mısır, Sevad ve diğer bölgeler, Yahudilerin eskiden beri yaşadıkları bölgelerdir.

3. Ticaret Malları Vergisi (Öşür)

İslâm'da ticaret malları vergisini (öşür) ilk defa yürürlüğe koyan Hz. Ömer'dir.[920] Bu vergi Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir zamanında mevcut değildi. İslâm fetihleriyle beraber devletin sınırlarının genişlemesi bir çok gayrimüslimin zimmî statüsü ile vatandaşlığa girmesini sağlamış, bunların ticarî işlemleri, ayrıca komşu ülke tüccarlarının ticaret yapmak için İslâm devletine gelmesi, ticaret malları vergisinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[921] Hz. Ömer'in ilk öşür memuru Ziyad b. Hudayr, Kûfe'de, müslümanlardan %2.5 (kırkta bir), zimmîlerden %5, diğer ülkelerden gelen gayrimüslim (harbî) tüccarlardan %10 nisbetinde ticaret malları vergisi alırdı.[922] Dûrî, Hz. Ömer'in vergi oranlarını bu şekilde tespit etmesini, müslüman tüccarların ticarî üstünlüklerini koruma ve onları teşvik etmek sebebine bağlamaktadır. Hakikaten de halifenin bu uygulaması yeni yerli teşebbüslerin doğmasına ve bazı bölgelerde yeni ticaret hamlelerine sebep olmuştu.[923] Senelik alınan bu verginin tahakkuk edebilmesi için açıkta bulunan (zâhirî) bir mal olması ve belirli bir nisâba ulaşması gerekirdi.[924] Domuz ve şarap gibi İslâm dininde yasak olan malların vergisi, kıymetleri üzerinden hesaplanarak alınırdı.[925] Vergiye matrah olan miktar iki yüz dirhem ya da yirmi miskalin üzerindeki mallardı.[926]

Emeviler döneminde bu verginin alınmasına devam edilmiştir. Ömer b. Abdülaziz Mısır gümrük memuru Züreyk b. Hayyân'a gönderdiği talimatında zimmîlerden %5 vergi almasını emretmişti.[927] Onun zamanında kendilerinden vergi alınan zimmîlere vergilerinin tahsil edildiğine dair bir belge verilmesi şeklinde yeni bir uygulama da başlatılmıştır.[928] Ömer b. Abdülaziz vergi memurları-

---

920 Ebû Yusuf, s. 134; Ebû Ubeyd, s. 508.

921 Ebû Ubeyd, s. 508; Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Öşür I", *AÜİFD*, XXV (Ankara 1981), s. 175; Ayrıca bkz. Yurdaydın, s. 101.

922 Ebû Yusuf, s. 121.

923 Dûrî, *İlk Dönem*, s. 140; Kallek, s. 115.

924 Ebû Ubeyd, s. 511. Konuyla ilgili detaylar için bkz. Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Öşür II", *AÜİFD*, XXVI (Ankara 1983), s. 331.

925 Ebû Yusuf, s. 137.

926 Ebû Yusuf, s. 123; Yurdaydın, s. 101.

927 Ebû Yusuf, s. 137.

928 Ebû Yusuf, s. 137; Ebû Ubeyd, s. 511.

na, hiçbir zimmî taciri zorlamamalarını, bu tacirlerin sadece görünen (zahiri) mallarından vergi almalarını emretmişti.[929] Kaynaklarda Ömer b. Abdülaziz'in ticaret mallarının varlığını ortadan kaldırdığına dair bilgiler yer almaktadır.[930] Söz konusu bilgilerde yer alan vergi ile ilgili değişikliğin, yaşadığı bölgede ticaretle uğraşan zimmîlerden bu verginin kaldırıldığı şeklinde anlaşılması gerekir. Çünkü ticaret malları ile hudutlardan geçen bir zimmî tacirden bu vergi her zaman alınmıştır.[931] Ömer b. Abdülaziz Adiyy b. Ertâd'a gönderdiği bir mektubunda ona zimmîlerin şaraplarından öşür aldığını ve beytülmale koyduğunu; ancak bundan sonra kesinlikle böyle bir şey yapmamasını emrederek yasaklamıştır.[932]

Zimmî tüccarlardan alınan bu vergi cizye ve haraçla birlikte fey gelirleri arasında toplanmıştır.[933]

C. VERGİLERİN TAHSİLİ

Bölgelere tayin edilen idareciler o bölgeyi tanıyan ve bölge işlerinden anlayan yerel memurlardan faydalanıyorlardı. Ancak bu memurlar bölge valisinin emrinde çalışıyor, yetkileri de bölge valisinin yetkisi ile sınırlı kalıyordu.[934] Yezid'in Basra valisi Ubeydullah b. Ziyad, çiftçileri haraç toplamakta istihdam etmesini şu sözleriyle açıklıyordu: "*Ben Araplardan birini haraç toplamakla görevlendirdiğimde haraç gelirleri düşüyordu. Onu tazminat ödemeye zorlasam, kabilesi bana karşı cephe alıyor düşman kazanıyordum. Eğer malı bıraksam Allah'ın hakkını çiğnemiş oluyordum. Dihkanları haraç toplamak hususunda daha duyarlı ve itinalı gördüm. Üstelik onlardan bir Arap'tan daha kolay hesap sorabiliyordum*".[935] Bizans topraklarından fethedilen yerlerde Piskoposlar, Sasânîlerden alınan yerlerde ise çiftçiler, Yahudilerden de resmi temsilcileri re'sü'l-câlût şehirlerdeki temsilcileri (dayyan) vasıtasıyla kendi dindaşlarının vergilerini topluyorlardı.[936] Toplanan bu vergilerden bölge valileri sorumluydu. Ancak valilerden ayrı olarak vergi toplamakla görevlendirilen kimseler de olmuştur. Meselâ, Muaviye, azadlısı Abdullah b. Derrâc'ı Kûfe'ye;[937] Süleyman b.

---

929 Ebû Yusuf, s. 134.

930 Rivayetler için bkz. İbn Sa'd, V, s. 345, 383.

931 Fayda, "Öşür II", s. 330.

932 İbn Sa'd, V, s. 380.

933 Ebû Yusuf, s. 124. Ayrıca bkz. Fayda, "Öşür II", s. 334.

934 Salih Ahmed, s. 196; Hammaş, s. 174.

935 Taberî, V, s. 523.

936 Wellhausen, s. 13; Ganîme, s. 102; Lassner, s. 52; Yüzbekî, s. 270. Vergilerin gayrimüslimlerin temsilcileri eliyle toplanması daha Hulefâ-yi Raşidîn döneminde başlamıştı. Halid b. Velid Hîre'yi fethettiğinde onların ödemekle mükellef oldukları vergilerini, bizzat kendilerinin getirip teslim etmeleri şeklinde bir şart koşmuştu. Bkz. Ebû Yusuf, s. 144.

937 Belâzurî, *Fütûh*, s. 408-trc.416.

Abdülmelik, Yezid b. Mühelleb'i Kûfe ve Basra'ya;[938] Hişâm da, Ubeydullah b. Habhab'ı Mısır'a[939] validen ayrı haraç âmili tayin etmişti.

Yukarıda Yahudilerden vergiler re'sü'l-câlut tarafından toplandığını söyledik. Ancak, kaynaklarda, Yahudilerle Hristiyanların karışık yaşadığı bazı yerleşim birimlerinde Yahudilerin vergilerini Hristiyanlar eliyle beytülmâle ulaştırdıklarına dair bilgiler vardır. Meselâ Belâzurî, Şam bölgesinde Yahudilerin Hristiyanlar gibi olduğunu, Hristiyanlara haraç ödeyerek onlarla birlikte anlaşmaya dahil edildiklerini haber vermektedir.[940] Belâzurî'nin Necrân'daki Yahudilerin Hristiyanlara tâbi olarak vesikada onlarla birlikte yer aldıklarına dair[941] verdiği bilgiden, Yahudilerin (belki de) azınlıkta olup Hristiyanlarla karışık yaşadıkları yerlerde, vergilerini Hristiyan memurlar eliyle yetkililere ulaştırdığı kanaati uyandırmaktadır. Necrânlılar Kûfe Necrâniyesi'ne yerleştikten sonra da, Necrâniye sahibi Şam ve çevresinde oturan bütün Necrânlılar'a elçiler göndermek suretiyle vergileri toplamaya devam etmişlerdir.[942] Böyle bir uygulama pratik açıdan da makul görünmektedir.

Vergiler *aynî*, *nakdî* veya *hem aynî hem nakdî* şekilde toplanabiliyordu. Hz. Peygamber döneminde Maknâ ve Teymâ Yahudileri cizyelerini yetiştirdikleri mahsulden, tuttukları balıklardan ve dokumalardan *aynî* olarak veriyorlardı. Eyle, Cerbâ ve Ezruh Yahudileri ise *nakdî* olarak ödemekteydi. Yine Hz. Peygamber döneminde Yemen ve Bahreyn'de isteğe bağlı olarak *aynî veya nakdî* olarak ödeme kabul ediliyordu.

Bu uygulamalar daha sonra Hulefâ-yi Râşidîn ve Emeviler döneminde de devam etmiştir. Sevad, Nişabur, Harezm, Eyle, Belh, el-Cezîre, Musul, Şam ve İskenderiye'de cizyeler *nakdî* ödenirken; Yemen, Bahreyn ve Merv'de *hem aynî hem de nakdî* olarak tahsil ediliyordu.

Bazı yerlerde cizyeler *şahıs başı cizye* takdir edilirken, bazı yerlerde de bütün gayrimüslimlere *müşterek cizye* tespit ediliyordu. Hz. Peygamber zamanında Maknâ, Teymâ, Eyle, Cerbâ ve Ezruh Yahudilerine, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emeviler döneminde İskenderiye, Nişabur, Harezm, Eyle, Merv ve Belh gibi yerlerde *müşterek cizye* takdir edilirken; el-Cezîre, Şam, Babylon, Yemen, Bahreyn ve Sevad'da *şahıs başı cizye* takdir edilmişti.

---

938 Taberî, VI, s. 523.

939 Makrizî, *Hıtat*, I, s. 79.

940 Belâzurî, *Fütûh*, s. 170-trc.177.

941 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 89-trc.95.

942 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 90-trc.96.

Cizyelerin ödeme biçimi şekil değiştirebiliyordu. Mısır'da Amr b. As her erkekten 2 dinar, 3 irdebb buğday, 2 kıst zeytinyağı veya aynı miktarda bal ve sirke alınmasını şart koşmuştu. Daha sonra, aynî olarak ödenenler 2 dinar şeklinde nakde çevrilmişti. Hz. Osman zamanında Merv'deki 1.000.000 dirhem ve 200.000 cerib buğday veya 100.000 ukiyye mahsul verilmesi şeklindeki ödeme, Yezid b. Muaviye zamanında tamamen nakde çevrilmişti. Benzer bir uygulama Muaviye tarafından Rakka ahalisi için yapılmıştı.

Cizyeler halkın malî durumlarına göre farklılık arz ediyor, gerektiğinde artırılabiliyor ve düşürülebiliyordu. Başlangıçta her şahıs için 1 dinar ve 1 cerib olarak kararlaştırılan Şam bölgesi cizyesi, Hz. Ömer zamanında 4 dinar olarak artırılmıştı. Yine Hz. Ömer Şam, Irak ve Mısır halkına servetlerinden dolayı Yemen halkından daha fazla vergi koymuştu.[943] Necrânlılar'a konan vergi bu uygulamaya en iyi örnektir. Hz. Peygamber tarafından tespit edilen vergi miktarı Hulefâ-yi Râşidîn ve Emeviler döneminde bazen artırılmış bazen de düşürülmüştü.[944] Vergi artırımı Emeviler döneminde daha çok hazineyi doldurmak amacıyla yapılmıştır. Bu hususu yukarıda yeri geldikçe bahsettiğimiz için burada tekrar etmek istemiyoruz.

Gayrimüslimlerden yaptıkları hizmete karşılık veya daha değişik sebeplerle cizye vergisi kaldırılabiliyordu. Hz. Ömer zamanında Beth Garme (Bâcerma) metropolitan rahibi bölge valisinin iki kızını cinlerden kurtardığı için rahipler ve öğrencileri cizyeden muaf tutulmuştu.[945] Muaviye, Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in annesi Mâriye'nin Mısır'daki köyünden cizyeyi kaldırmıştı.[946] İslâm fetihleri sırasında Ürdün ve Filistin civarındaki Samirîler müslümanların ajanları ve rehberleri olmaları karşılığında cizyeden muaf tutulmuşlardı.[947] Abdülmelik b. Mervan zamanında Mescid-i Aksa'nın muhafızlığını yapan Yahudiler de cizyeden muaftı.[948]

Haraç vergisi daha çok mahsulden, yani *aynî* olarak alınmaktaydı. Ancak Mısır'da ve Şam bölgesi haracında olduğu gibi bu vergi de *hem aynî hem de nakdî* olarak tahsil edildiği de olmuştur.[949]

---

943 Ebû Ubeyd, s. 61; Belâzurî, *Fütûh*, s. 98-trc.105.

944 Necrânlılar'ın vergisini Belâzurî detaylarıyla anlatır. Bkz. *Fütûh*, s. 90-trc.96.

945 Morony, "Religious Communities", s. 121.

946 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 307-trc.313.

947 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 216-trc.226.

948 Hirschberg, "Jerusalem", *EJd*, IX, s. 1410.

949 Belâzurî, *a.g.e.*, s. 302-trc 308. Belâzurî'deki bu rivayete göre Mısır'da her cerib topraktan 1 dinar ve 3 irdebb yiyecek haraç alınıyordu. Bu rivayeti, Embole papirüsleri de teyit etmektedir (Hammaş, 183). Şam bölgesi için bkz. Hamid Muhammed, s. 107.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
YAHUDİLERİN İLMÎ HAYATI

A. YAHUDİLERİN İSLÂM ÖNCESİ İLMÎ FAALİYETLERİNE KISA BİR BAKIŞ

İslâm fetihleriyle birlikte Irak, Suriye, Filistin ve Mısır gibi Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı pek çok bölge müslümanların eline geçmişti. Müslüman hâkimiyetine giren bu bölgeler aynı zamanda tarih boyunca Yahudi ilmî hareketinin doğup geliştiği merkezlerdi.

Müslümanların İran'dan aldığı topraklardaki Yahudiler bu coğrafyaya, önce Asurlular (m.ö. 722) sonra Babil Kralı Buhtunnasr'ın sürgünü sonunda (m.ö. 558) gelmiş topluluklardı. Babil idaresinde yaşayan Yahudiler millî ve dinî geleneklerini muhafaza ettiler. Bu dönemde gönderilen Yeremya ve Hezekiel gibi peygamberler, Yahudi kimliğini korumak için birtakım önlemler aldılar.[950] Buhtunnasr, hâkimiyeti altına aldığı Yahuda ülkesinde huzur ve sükûnu temin etmek ve ülkeyle Yahudiler arasındaki bağı tamamen koparmak için önde gelen siyasî ve dinî liderleri, zanaatçı ve kabiliyetli kimseleri Babil'e sürmüştü. Dolayısıyla, sürgün Yahudiler arasında en müreffeh ve rahat; dinî, ilmî ve toplumsal seviye açısından en yüksek olanlar Babil Yahudileriydi.[951] Şüphesiz ki, Babil'in zihnî dinamizmi Yahudilerin sürgünde bulundukları müddetçe başta ilmî sahada olmak üzere çeşitli sahalarda ileriye doğru büyük adım atmalarında önemli bir etken olmuştur. Neticede Yahudi tarihinde etkin akademiler ve ilmî çalışmalar bu coğrafyada doğdu ve gelişti.[952]

Yahudiler Babilliler'den sonra Pers yönetiminde daha rahat bir hayat sürdüler. Pers idarecileri sadece Yahudilerin değil, bütün tebaalarının ne gele-

---

950 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 360; Sharon, s. 42.

951 Grayzel, s. 14; Günaltay, *a.g.e*, s. 360.

952 Baron, II, s. 204; Sharon, s. 44; Çelebi, s. 267

neklerine ne de ilmî faaliyetlerine müdahale ettiler. Hatta II. Kuraş (Kirus) zamanında Yahudilere topraklarına dönüş müsaadesi bile verildi.[953] Bu dönemde Yahudiler, Ezra ve Nehemya'nın gayretleriyle birbirine daha sıkı bağlanmış, siyasî bir millet iken, dinî bir cemaate dönüşmüştür.[954]

Diğer taraftan Filistin bölgesinde kalmış olan Yahudiler önce Roma sonra da Bizans İmparatorluğu döneminde çok zor günler yaşadılar. Buhtunnasr tarafından tahribinden sonra yeniden inşa edilen Mabet'in, 70 yılında Titüs tarafından tekrar yıkılmasının ardından Kudüs ruhanî önemini de kaybetti. Romalılar Yahudileri din ve geleneklerinden ayırmak için çeşitli baskılara tâbi tuttular.[955] Mabet'in yıkılmasından sonra bulundukları bölgelerde birer azınlık durumuna düşen Yahudilerin faaliyetleri sadece dinî ve ilmî sahaya mahsus kaldı.[956]

Yahudi cemaati I. asırda Yohanan b. Zakay zamanında 80 yılında Yavne'de dinî kurumlar tekrar kurularak yeniden örgütlendi.[957] Bu dönemde sürgün hayatı devam ettiği müddetçe eğitim ve öğretimin eylemden daha önemli olduğu belirlendi. Bu maksatla Lud, Bıney Barak gibi bazı yerleşim birimlerinde küçük çaplı akademiler kuruldu.[958] Ancak, asıl eğitim öğretim hamlesi daha sonraki kuşak tarafından gerçekleştirildi. Mevcut akademilere Nusaybin, Taberiye, Kayseriye ve Babilonya'da açılan yeni akademiler eklendi.[959] III. asırda ise Rabbi Yahuda ha-Nasi tarafından kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan dinî gelenekler *Mişna* adıyla yazıya döküldü.[960] Yahuda ha-Nasi'den sonra Yahudi din adamları hem Musa'nın Tevratı'nda zikredilen şeriatın tefsiri ve tamamlayıcısı olan Mişna'yı tefsir ettiler,[961] hem de özellikle Taberiye'de[962] yapılan yeni çalışmalarla Kudüs Talmudu'nu meydana getirdiler.[963]

---

953 Ganîme, s. 62; Günaltay, *İran Tarihi*, I, s. 144; Sharon, s. 43; Günaltay, *a.g.e.*, 1, s. 144, 163. Babil idaresi bu olaydan sonra pek fazla sürmemiş, Buhtunnasr'ın ölümünden kısa bir süre sonra Persler tarafından yıkılmıştır. Bkz. Günaltay, *a.g.e*, I, s. 143.

954 Sharon, s. 49.

955 Taberî, I , s. 606; Grayzel, s. 169; Sharon, s. 80.

956 Kutluay, s. 137.

957 Grayzel, s. 195; Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 438.

958 Sharon, s. 82-83.

959 Moshe Beer, "Academies in Babylonia and Erez Israel", *EJd*, II, s. 202.

960 Sharon, s. 89; Zaferü'l-İslâm Han, s. 18; Küçük-Tümer, s. 201.

961 Çelebi, s. 278.

962 Cevad Ali, I, 54. Tarihi m.ö. XVIII. yüzyıla kadar dayanan Taberiye'nin Helen dönemine kadar ki adı *Rakkath* idi. Roma İmparatoru Tiberius zamanında adı *Taberias* olarak değiştirildi. M.S. II. yüzyılda Rabbi Simon b. Yohay zamanından itibaren Taberiye önemli bir ilim

Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı resmî olarak tanımasından sonra (m. 313) Yahudilerin imparatorluktaki durumları tamamen değişmiş, idareciler onlara karşı baskı ve şiddet politikası izlemeye başlamıştı.[964] Baskıya dayanamayan pek çok din adamının Babil'e göçü sebebiyle Filistin'deki Yahudi cemaatinin önemi azaldı, kültürel faaliyetleri ve akademileri zayıfladı.[965] Buna karşılık bu göç Babil akademilerinin hem bilimsel hem de maddi anlamda güçlenmesini sağladı.[966] Filistin'de başlayan Mişna'yı şerh ve tefsir çalışmaları burada devam ettirildi. Mişna'nın anlaşılması bazı okuyucular için zorluk arzedince, Yahudi alimler ona şerh ve haşiyeler yazmış ve bu yeni çalışmalarla *Gemara* adı verilen bir hukuk eseri ortaya çıkmıştır ki,[967] Mişna ve Gemara birlikte Talmud'u meydana getirmiştir. Talmud çalışmaları Filistin ve Babil'deki çalışmalar neticesinde oluşturulduğu için iki ayrı Talmud ortaya çıkmış ve her iki Talmud da oluşturulduğu bölgelere nisbetle adlandırılmıştır: Babil'de yaşayan din adamları (*Amoraim*) tarafından oluşturulan ve V. asırda Sûra Akademisi'nde Rabbi Aşi (m. 367-427) tarafından büyük ölçüde tamamlanan talmuda Babil Talmudu (Talmud Bavlî); Filistin'de yaşayan din adamları tarafından Mabet'in Romalılar tarafından yıkılmasından (m. 70) üç asır sonra derlenen Talmud'a ise Kudüs Talmudu (Talmud Yeruşalmî) adı verilmiştir.[968] Yahudilerin çoğunluğu Talmud'u Allah tarafından indirilmiş bir kitap olarak kabul eder ve onu Tevrat'la aynı değerde tutarlar. Allah'ın Musa'ya Tevrat'ı Sina Dağı'nda levhalar halinde verdiğini, Talmud'u ise şifahî olarak gönderdiğine inanırlar.[969] Talmud'un Yahudiler arasındaki önemi o kadar büyüktür ki, Yahudilikte her Yahudinin öğrenimini üçe ayırması; bunlardan üçte birini Tevrat, üçte birini Gemara, üçte birini de Mişna'nın öğrenimine ayırması gerektiği şeklinde yaygın bir anlayış vardır.[970] Bu Talmudlarda

---

merkezi olmaya başlamış ve dirayetli ilim adamları yetiştirmiştir. Bkz. Micheal Avi-Yonah, Abraham Brover, Eli Davis, "Tiberias", *EJd*, XV, s. 1132.

963 Sharon, s. 91; Kutluay, s. 119. Bu Talmud'un toplanmasında özellikle Roma baskısı çok etkili olmuş, Sözlü Kanun'un kaybolmasından korkan Yahudiler 400 yılında derlemişlerdir. Bkz. Zaferü'l-İslâm Han, s. 22.

964 Kutluay, s. 138.

965 Grayzel, s. 213; Sharon, s. 90.

966 Baron, s. 208.

967 Baron, II, s. 207; Çelebi, s. 279.

968 Sharon, s. 91; Grayzel, s. 215, 235; Küçük–Tümer, s. 202. Her iki Talmud arasındaki farklar için bkz. Kutluay, s. 119; Zaferü'l-İslâm Han, s. 22-27; Cevad Ali, I, s. 54-55.

969 Çelebi, s. 279.

yaygın bir anlayış vardır.[970] Bu Talmudlarda Yahudiliğin dinî ahlâkî bütün yönleri en ince ayrıntısına kadar incelenmiştir.[971]

Sasanîler döneminde Yahudiler tarafından yürütülen ilmî çalışmalar Neherdea, Mahoza, Hîre, Sûra, Mata Mehasya ve Pumbedita gibi merkezlerde yapılmaktaydı.

Fırat Nehri'nin kıyısında kurulmuş olan Neherdea, Yahudilerin en önemli ilim merkezlerinden biriydi. Ancak 259 yılında Sasanîler'le Palmirliler arasında yapılan savaşta tahrip edildi.[972] Bu tahripten sonra kendini bir daha toparlayamayan Neherdea Akademisi, Fırat nehri yakınlarındaki Pumbedita'ya taşındı. Rabbi Aşi'nin Sûra akademisi gaonluğu yaptığı sırada kısmen canlansa da, ilerleyen yıllarda etkinliğini giderek kaybetmiştir.[973]

Pumbedita Akademisi Neherdea'nın tahribinden sonra buraya kaçan Yahudi alimlerinden Yahuda b. Hezekiel tarafından kuruldu. 352 yılına kadar Yahudi cemaati üzerinde önemli bir etkisi olan akademi bu tarihten itibaren Abbasîler dönemine kadar daima Sûra Akademisi'nin gölgesinde kalmıştır.[974]

Sûra Akademisi ise, 219 yılında Rabbi Abba Arika tarafından kurulmuştur.[975] Akademinin tesisine kadar Babil pazarlarında müfettişlik yapan Arika, akademiyi kurmaya karar verdiğinde, görevinden ayrılarak akademiyi tesis etti. Zengin bir kişi olan Arika, 1200 akademi öğrencisinin tüm ihtiyaçlarını da üst-

---

970 Zaferü'l-İslâm Han, s. 55.

971 Kaufmann-Eisenberg, s. 98; Alalu ve dğr., s. 300.

972 Ganîme, s. 72, 91; Grayzel, 224; Beer, "Academies", s. 204. Savaş, İran Kisrası Şapur zamanında (241-272) olmuştu. Roma İmparatoru Valeriyen (253-260) tarafından Suriye bölgesi valiliğine atanan Palmirli Odenat'la, Şapur arasında zaman zaman savaşlar yapılmıştır (Çağatay, s. 50-51). Neherdea bu savaşlardan birinde tahrip edilmiş olmalıdır. Odenat'dan sonra, Palmir Devleti daha da güçlenmiş, II. asırda Filistin bölgesine kadar sınırlarını genişletme imkânı bulmuştu (Sharon, s. 92; Fr. Buhl, "Tedmür", *İA*, XII / I, s. 113). Palmirliler Devleti için bkz. Çağatay, s. 47-60.

973 Grayzel, s. 224; Baron, II, s. 207; Beer, "Academies", s. 204. Şunu belirtmek gerekir ki Roma ve Bizans döneminde Sasanîler'le olan ilişkiler ne olursa olsun bu devletlerin tebaası olan Yahudiler her zaman birbiriyle irtibat halinde olmuş ve ilişkileri devam etmiştir (Sharon, s. 92).

974 Grayzel, s. 233; Moshe Beer, "Pumbedita", *EJd*, XIII, s. 1385. Akademinin bu konumu, bazı Yahudi araştırmacılar tarafından ahlâkî bir nedene bağlanmaktadır. Buna göre, Suriye-Irak ticaret yolu üzerinde olmasından dolayı Pumbedita, kozmopolit bir şehirdi. Şehre gelip giden yabancılar, şehir yahudileri üzerinde menfî bir tesir yapmıştı. Bu sebeple Talmud'da bu şehir yahudilerinin dolandırıcılık gibi birtakım ahlâkî zaafiyetlerden bahsedilmektedir (Beer, s. 1385). Şehir halkının bu kötü namı akademinin namına gölge düşürmüş olmalıdır.

975 Baron, II, s. 207.

lenmişti.[976] 247 yılında Arika'nın ölümünden sonra akademi bir ara, üstünlüğünü Rabbi Sâmuel'in başkanlığındaki Neherdea Akademisi'ne kaptırmışsa da, onun ölümüyle (254), yedi yıl aradan sonra tekrar, sürgün (*diaspora*) Yahudilerinin danışma mercii olmuştur.[977] Babil Yahudileri arasında ilmî çalışmalar bu iki alimin gayretleriyle yayılmış, Babil Talmudu'nun tamamlanmasında bu alimlerin önemli katkıları olmuştur. Akademi IV. asrın başından itibaren, Rav Hisday'ın ölümüyle (309) kaybettiği ihtişamını Rabbi Aşi zamanında (367-427) tekrar kazandı. Hem Yahudi cemaati hem de Sasânîler nezdinde önemli bir itibarı olan bu ilim adamı zamanında akademinin ünü geniş bir coğrafyaya yayılmaya başladı. Aşi'nin 60 yıl gibi uzun bir süre devam eden başkanlığı sırasında istikrar kazanan akademiden mezun olmak, zamanın Yahudi öğrencileri arasında bir övünç kaynağı idi.[978] Rabbi Aşi'nin gaonluğunun sonlarında akademi bir ara, Mata Mehasya'ya taşındı.[979] Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Filistin'den gelen ilim adamlarıyla daha da güçlenen Sûra Akademisi, 499'da Babil Talmudu'nun tamamlanmasından sonra tarihinin zirvesine ulaşmıştır.[980]

IV. asırdan itibaren Sasanîler tarafından Yahudilere baskılar başladı. Dinî bayramlarını kutlamaktan men edildiler. Sasanî örf ve adetlerine uymaya mecbur edildiler. Akademileri ve sinagogları kapatılmaya başladı.[981] I. Kubad zamanında (488-531) bir isyan girişimi olduysa da isyan sert bir şekilde bastırılmış, başta Re'sü'l-câlût Mar Zutra olmak üzere pek çok ilim adamı idam

---

976 Ganîme, s. 92. Sûra Akademisi'nin kurulmasıyla *Amoraîm Çağı* da (220-470) başlamış oldu. Amoraîm, Amora kelimesinin çoğuludur. Mişna'nın toplanmasında büyük emeği olan Yahuda ha-Nasi'den sonraki Yahudi alimleri bu şekilde isimlendirilmiştir (Sharon, 90; Alalu ve dğr., s. 86). Yahuda ha-Nasi'ye kadar Mişna çalışmalarıyla ilgilenen alimlere ise *tanna* adı verilmekteydi. Ârâmîce "muallim" manasına gelen tanna, 10 yılından itibaren kullanılmaya başlamıştır. Yahuda ha- Nasi'ye gelinceye kadar 200'den fazla Yahudi alim bu ünvanı kullanmıştır. (Zaferü'l-İslâm Han, s. 18; Alalu ve dğr., s. 85)

977 Eliezer Bashan, "Sura", *EJd.*, XV, s. 521; Ganîme, s. 92. Samuel'in ölümünden beş yıl sonra m. 259'da –yukarıda da bahsettiğimiz gibi- Neherdea Palmirliler tarafından tahrip edilmiştir. Bkz. Grayzel, s. 224.

978 Moshe Nahum Zobel, "Ashi", *EJd*, III, s. 709.

979 Bashan, s. 522. Taşınmanın nedenini bilmiyoruz. Ancak, Rabbi Aşi'nin Mata Mehasya'ya özel bir ilgisinin olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Sukkot'tan sonraki 3. şabatta (şabat de rigla) Babil akademileri mensupları ve re'sü'l câlûtun katılımıyla gerçekleşen şenliklerle, Yahudilerin Keffaret gününde yaptıkları bazı şenlikler Aşi'nin gayretleriyle Mata Mehasya'da düzenlenmeye başlamıştı (Zobel, "Ashi", s. 710). Mata Mehasya o dönemde Yahudilerin önemli ilim merkezlerinden biriydi. Morony, *Iraq*, s. 314.

980 Zaferü'l-İslâm Han, s. 21; Ganîme, s. 93; Kutluay, s. 138.

981 Grayzel, s. 223; Morony, *Iraq*, s. 319.

edilmişti (491).[982] Adaletiyle meşhur Kisra Anuşirvan zamanında bir müddet rahatlayan Yahudiler, 580'lerde IV. Hürmüz zamanında daha şiddetli bir zulme maruz kaldılar. 580'de Pumbedita Akademisi kapatıldı. Akademi alimleri Firuz-Şapur'a kaçarak burada yeni bir okul kurdular.[983] 589 yılından İslâm fetihlerine yani 640'lara kadar Irak Yahudilerinin ilmî faaliyetleri resmen durduruldu.[984] Artık Yahudi cemaati içine kapanmış, gizliden gizliye akademiler tarafından yönlendirilmeye çalışılmıştır.[985] Bu fetret döneminde Yahudi ilim adamları boş durmamışlar, Talmud metinlerindeki yanlışlıkları düzeltmişler, bazı meseleleri şerh ve tefsir ederek karara bağlamışlardır. 40 yıl kadar süren bu zaman diliminde Talmud'un redaksiyonu tamamlanmıştır.[986] Bu dönemde Talmud çalışmalarıyla meşgul olan Yahudi alimlere "şârih" manasına gelen "savora" dendiği için, Yahudi ilim tarihinde bu çalışmaların yapıldığı döneme *Savoraim Çağı* (500-540) adı verilmiştir.[987]

VI. asırda Talmud'un tamamlanmasından sonra Yahudi tarihinde *Geonim Devri* başlamıştır.[988] Artık Yahudiler, dinî kurallar, medenî ve özel durumlar veya Yahudi olmayanlarla (goyim) münasebetler gibi pek çok konuda gaonlara başvurma alışkanlığı kazanacaklardır.[989]

---

982 Baron, II, s. 82; Yüzbeki, s. 40.

983 Morony, *Iraq*, s. 320. Sasânîlerden önce kurulan Firuz-Şapur, stratejik öneminden dolayı, Kisrâ I. Şapur tarafından yeniden inşa edilerek, 244'te Roma imparatoru Gordianus'a karşı kazanılan savaşın –ki savaşta imparator öldürülmüştü- anısına şehre Pîruz Şapur (Muzaffer Şâpûr) adı verilmişti (ed-Duri, "Enbar", *DİA*, XI, s. 171). *İA*'daki (IV, s. 264) "Enbar" maddesini yazan Streck ise, şehrin II. Şapur zamanında kurulduğunu iddia etmektedir. İran'ın en münbit eyaletlerinden birinin merkezinde olması, başkent Medâin'e yakınlığı ve iyi tahkim edilmesi gibi sebeplerden dolayı Sasânîler şehri cephane ve erzak deposu (Anbar) olarak kullanıyorlardı. Belâzurî, *Fütûh*, s. 344 -trc. 353; Taberî, I, s. 611. Bu sebeple VI. asırdan itibaren Anbar ismi, Fîruz-Şapur ismini unutturmuştur (Duri, s. 171; Streck, s. 265).

984 Morony, *a.g.e.*, s. 320; Yüzbeki, s. 40.

985 Morony, *a.g.e.*, s. 323.

986 Morony, *a.g.e.*, s. 332; Baron, III, s. 54.

987 Ganîme, s. 96; Zaferü'l-İslâm Han, s. 19.

988 Yüzbeki, s. 245. Amoraim'den sonra ortaya çıkan ve Yahudiler tarafından otorite kabul edilen alimlerdir. Tekili, "*saygın, muhterem*" manasına gelen *gaon*dur. Gaonîm devrinin başlangıcı hususundaki genel kabul, Savoraîm devrinden (m. 500-540), yani Talmud'un redaksiyonunun tamamlanmasından sonraki dönemdir. Gaonluk payesinin ne zamandan itibaren kullanıldığı hususu ihtilaflıdır. Sasânîler döneminde 589 yılında akademilerin normal aktivitelerine tekrar döndükten sonra başlatıldığı kabul edildiği gibi, İslâm döneminde başladığı da iddia edilmiştir. Bkz. Graetz, III, s. 90-91; Assaf-Brand, "Gaon", s. 315.

989 Kaufmann-Eisenberg, s. 108.

İslâmî döneme gelindiğinde Yahudilerin Sûra ve Pumbedita'daki akademileri ayakta kalabilmiş, gaonlar Yahudi cemaati üzerinde yavaş yavaş nüfuzlarını hissettirmeye başlamışlardı.[990] Ancak bu durum İslâmî dönemde re'sü'l-câlûtlarla gaonlar arasında, bir nüfûz mücadelesine dönüşecektir.

B. EMEVİLER DÖNEMİNDE YAHUDİLERİN EĞİTİM ÖĞRETİM KURUMLARI

1. Akademiler

Sasanî baskısından dolayı sekteye uğrayan ilmî hayat, İslâm fetihlerinden sonra gaonluğun resmî olarak Sûra'da kurulmasıyla tekrar başlamıştır. Yahudi kaynaklara göre, 658'lerde Hz. Ali'nin Rabbi İzak'a Sûra'da faaliyetlerine devam etmesi müsaadesiyle de meşruiyet kazanmıştır.[991] Yahudi tarihinde genel olarak Talmud çalışmalarının yapıldığı ilim merkezleri için kullanılan akademi (yeşhiva) tabiri Filistin ve Babil'de Mişna çalışmalarının yapıldığı yerler, Gaonim (ve İslâmî) döneminde dinî ve siyasî meselelere yön veren ilim adamlarının çalışmalar yaptığı Sûra ve Pumbedita Akademileri ve bazı yerleşim birimlerindeki küçük çaplı ilim merkezleri için de kullanılmıştır.[992]

Sûra ve Pumbedita Akademileri'nin başkanlarına *gaon* adı verilirdi. Gaonlar VI. asırdan XI. asra kadar kadar eğitim öğretim kurumlarının en üst otoritesi olarak kabul edilmişlerdir. Akademi başkanları için gaon ünvanı yanında roş metivta veya roş yeşhiva ünvanı da kullanılmıştır.[993]

İslâmî dönemde gaonların, Yahudi şeriatini bilmeleri onların Yahudi cemaati üzerinde nüfuzlarını artırmıştı. Gaonlar, dinî konulardaki şerh ve yorum haklarının silsile yoluyla Hz. Musa'ya kadar dayandığını iddia ile, konumlarını

---

990 Ganîme, s. 92-93.

991 Graetz, III, s. 91; Baron, V, s. 14; Morony, *Iraq*, s. 324. Morony *ve EJd*'deki "Isaac" maddesini yazan müellifler (Simha Assaf- Eli Davis, "Isaac", *EJd,* IX, s. 8), Hz. Ali'nin Anbar'ı fethi sırasında Rabbi İzak'ın 90 Yahudi ile onu karşılamaya gittiğini belirtmektedirler. Sassoon ise herhangi bir fetihten bahsetmeksizin aynı bilgiyi vermektedir. Bkz. *Jews in Baghdad*, s. 7. Ayrıca bkz. Beer–Bashan, "Pumbedita", *EJd,* XIII,1385. Ancak biz, İslâmî kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlayamadığımız gibi Anbar'ın Hz. Ali zamanında değil, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti sırasında Halid b. Velid tarafından fethedildiğini belirtiyor, R. İzak'ın, Hz. Ali'yi onun bir başka münasebetle bölgeye gelişi sırasında karşılamış olabileceği ihtimalini kabul ediyoruz. Anbar'ın fethi ve bölgedeki diğer fetihler için bkz. Fayda, *Halid b. Velid*, s. 343 vd.

992 Mordechai Breuer, "Yeşhivat", *EJd*, XVI, s. 762.

993 Assaf-Brand, "Gaon", s. 315.

meşru bir zemine oturtmaya çalışıyorlar ve her fırsatta da bu iddiayı dile getiriyorlardı.[994] Aynı zamanda akademilerde yetiştirdikleri rabbiler aracılığıyla da cemaat üzerindeki nüfuzlarını pekiştirmeye çalışıyorlardı.[995]

İslâmî dönemden hemen önce gaonlar re'sü'l-câlûtlar tarafından tayin edilirlerdi. Oysa Talmud'un tamamlandığı dönemlerde gaonlar akademide görev yapan diğer öğretim üyeleri tarafından seçilirdi.[996] Akademilere gaon tayini Emeviler döneminin sonuna kadar Sasânîler dönemindeki uygulamada olduğu gibi, Yahudilerin devlet nezdindeki resmî temsilcileri re'sü'l-câlûtlar tarafından yapılmıştır. Çünkü İslâm fetihlerinden sonra re'sü'l-câlûtlara böyle bir yetki verilmişti.[997] Akademi gaonlarının tayini re'sü'l-câlûtun yetkisinde olmakla beraber, gaonluk görevine gelebilmek için akademi içinde belli bir hiyerarşi vardı. Bu hiyerarşi içinde bir durum oluşmuş, ortalama bir kabiliyete ve belli bir ilmî yeterliğe sahip olan herhangi bir ilim adamı gaon olabiliyordu.[998] Mesela, re'sü'l-câlût Solomon'un görev yaptığı sıralarda (733-759) ölen Sûra Akademisi gaonunun yerine geçecek uygun bir öğretim üyesi bulunamadığı için Pumbedita Akademisi'nden Yahuday ben Nahman adlı bir din adamı Sûra'ya gaon olarak tayin edilmişti.[999] Ancak özellikle re'sü'l-câlûtların görevlerini suistimal etmeleri sebebiyle, bu uygulamaya aykırı tayinler bilhassa Emeviler döneminde artmaya başladı. Meselâ, Bostanay'dan sonra re'sü'l-câlût olan oğlu Hasday, kendi zamanında damadı Rav Yenuka'yı Pumbedita Akademisi'ne bir emri vaki ile gaon olarak tayin etmişti.[1000] Yine Pumbedita Akademisi'ne gaonluk tayini için hiyerarşide sıra kendisinde olmasına rağmen rabbi Ahay Sebha -belki de re'sü'l-câlûtun, kendisinin ilmî otoritesinden çekinmesi sebebiyle- Pumbedita Akademisi gaonluğuna getirilmemiş, yerine talebesi Natronay Kahana tayin edilmişti.[1001]

---

994 Lassner, s. 59; Morony, *Iraq*, s. 322. Bunun en iyi örneğini, Maimonides'in çağdaşı Gaon Samuel b. Ali'de görüyoruz. Bu gaon, re'sü'l-câlûtluk kurumunun gereksizliğine inanıyor ve bu kurumu kaldırmak için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Akademinin Yahudiliğin merkezi olması gerektiğini belirten gaon, bu karara karşı çıkanların Musa'ya (a.s) karşı geldiklerini belirtiyordu. Bkz. Sassoon, *Jews in Baghdad*, s. 69.

995 Morony, *a.g.e.*, s. 323.

996 Assaf-Brand, "Gaon", s. 315.

997 Baron, III, s. 89.

998 Assaf-Brand, "Gaon", s. 315.

999 Baron, V, s. 15; Abraham David, "Solomon ben Hasdail", *EJd*, VII, s. 948.

1000 Abraham David, "Hasdai ben Bostanai", *EJd*, s. 1366.

1001 Assaf-Brand, "Gaon", s. 315.

Akademi gaonları re'sü'l-câlût ve diğer akademi mensuplarının da iştirakiyle gerçekleşen bir törenden sonra göreve başlardı. Bu tören gaonun resmen onaylanması demekti.[1002] Törenlerin ne şekilde gerçekleştiğine dair herhangi bir bilgi tespit edemedik.

Emeviler döneminde re'sü'l- câlûtluğun aleyhine gaonluğun pozisyonunda önemli bir yükseliş olmuştur. Bu yükselişin sebebi, re'sü'l-câlûtun otoritesinin, Sasanîler döneminin tersine, bu dönemde devlet otoritesinden yeteri kadar destek alamaması olarak gösterilir.[1003] Hakikaten de gaonlar kendileri için bir avantaj olan bu durumu çok iyi kullanmışlar ve Emeviler döneminde bağımsız bir dinî otorite olmayı başarmışlardır.[1004]

Sûra ve Pumbedita Akademileriyle, resü'l-câlûtluk makamı arasındaki münakaşa İslâm fetihlerini müteakip ilk re'sü'l-câlût Bostanay'ın ölümünden sonra, sırasıyla bu makama gelen onun Yahudi hanımından olan çocuklarının, Sasanî hanımından olan çocuklarını dışlamalarıyla başladı. Bu durumda gaonların, Bostanay'ın Sasânî hanımından olan çocuklarından yana tavır koymaları üzerine, re'sü'l-câlûtlar, gaonlara baskı ve şiddet uygulamaya başladılar.[1005] Oysa asıl maksatları otoriteyi ve dinî konulardaki yetkiyi ellerinde tutmaktı. Nitekim onlar muhalif gaonları görevden alıp, akademilere kendi taraftarlarını atadılar.[1006] Bu durum, iki makam arasında çok sert tartışmalara neden oldu. Ancak çok geçmeden Emevi yönetimi duruma müdahale etti ve re'sü'l-câlûtların gaonları tayin ve terfi yetkilerine bazı sınırlamalar getirerek yeni düzenlemeler yaptı.[1007] Emevi yönetiminin müdahalesiyle yatışan mücadele, re'sü'l-câlût Hasday'ın damadı Rav Yenuka'nın Pumbedita Akademisi gaonluğu (719-730) sırasında yeni bir boyut kazanmıştır. Re'sü'l-câlût taraftarı olan R. Yenuka, akademide çok sert kurallar takip etti. Bostanay ailesine muhalif olan akademi mensuplarına baskı yaparak onları tasfiyeye çalışınca mücadele, akademiler arasına da sıçrayarak yeni bir boyut kazandı.[1008] Neticede akademiler arasındaki ilişkiler de bozuldu. Öğrenciler de dahil pek çok akademi mensubu Sûra Akademisi'ne kaçtı.[1009] Gerginlik Yenuka'nın ölümüne kadar devam etti. Yenuka'nın ölümünden sonra gergin hava

---

1002 Assaf-Brand, "Gaon", s. 317.

1003 Morony, *Iraq*, s. 324.

1004 Morony, "Religious Communities", s. 123.

1005 Graetz, III, s. 91; Abraham David, "Hasdai ben Bostanai", *EJd*, VII, s. 1365.

1006 Graetz, III, s. 91; Morony, "Religious Communities", s. 122.

1007 Morony, *a.g.e*, s. 122.

1008 Baron, V, s. 15.

1009 Baron, V, s. 15.

biraz yumuşamış, öğrenciler akademilerine tekrar dönmüşlerse de[1010] akademiler arasındaki eski ilişkiler bir daha önceki durumunu almamıştır. 720 yıllarında meydana gelen bu olaydan sonra Sûra Akademisi, Pumbedita Akademisi'ne karşı bir üstünlük elde etmiştir.[1011] Artık 730'lu yıllardan sonra gaonlar re'sü'l-câlûtların yanında Yahudi cemaatinin asıl önderleri olarak öne çıkmaya başlayacaklardır.[1012] Bundan da önemlisi bu mücadele, re'sü'l-câlûtların veraset yoluyla makama oturmalarını da tenkide açmış, seçimle işbaşına gelmeleri hususu tartışılmaya başlamıştır.[1013] Emeviler döneminde gaonların bu şekilde fevkalade yükselişlerinden dolayı, gaonim döneminin Emeviler döneminde (689'lar) başladığı da kabul edilmiştir.[1014]

2. Akademilerin Faaliyetleri

Yahudi ilim tarihi boyunca akademilerin Yahudiler için en önemli faaliyeti, Sözlü Kanun'un[1015] bütün ayrıntılarıyla buralarda tartışılıp pratiğe dökülmeye çalışılması ve kurumsallaşması olmuştur.[1016] Bunun yanında akademilerin faaliyetlerinden biri de senede iki defa icrâ edilen geleneksel toplantılardı (*kelle*).[1017] Yahudi eğitim tarihinde bu toplantılar Babil akademilerinin başlattığı bir uygulama olarak kabul edilir.[1018] Toplantılar yaz mevsiminin sonunda Eylül (Elül) ve kış mevsiminin sonunda Nisan (Adar) aylarında Sûrâ'da yapılırdı. Akademi gaonlarından birinin başkanlık (*Roş Kelle*) ettiği bu toplantılara her kesimden Yahudi iştirak ederdi.[1019] Her toplantıda belli bir konu ele alınır ve müzakere edilirdi. Bunun yanında çeşitli yerlerde ikamet eden sürgün (*diaspora*) Yahudilerden gelen sorular toplantıya katılan ilim adamları tarafından tartışılır ve bir karara bağlanırdı. Karar (fetva/ responsa) yazılı olarak sorunun geldiği kişiye, kuruma ya

---

1010 Meir Havazelet, "Natronai Bar Nehemiah", *EJd*, XII, s. 887.

1011 Morony, *Iraq*, s. 325. Aslında Pumbedita Akademisi Sasânîler döneminden beri hep Sûra'nın gölgesinde kalmıştı. Bkz. Beer, "Pumbedita", *EJd*, XIII, s. 1385. Bu olayla Sûra Akademisi, cemaat arasındaki konumunu daha da güçlendirmiştir diyebiliriz.

1012 Morony, "Religious Communities", s. 124.

1013 Morony, a.g.m, s. 124.

1014 Morony, a.g.m, s. 123; Assaf-Brand, s. 315.

1015 Yahudilikte Yahudi öğretilerinin hepsine birden Tora denilmektedir. Yazılı ve Sözlü olarak ikiye ayrılan bu Kanun'un yazılı olanı Sina Dağı'nda Rab tarafından Musa'ya bildirilen beş kitabı ve bunun eklerini ifade eder. Sözlü Kanun ise yine Musa'ya atfedilen ve ondan sonra gelenlerle, Tevrat'ı tamamlayan açıklamaları ihtiva eder. Bkz. Tanyu, s. 97.

1016 Morony, *a.g.e.*, s. 323.

1017 Baron, VI, s. 156.

1018 Beer, "Academies", s. 204.

1019 Ganîme, s. 94; Grayzel, s. 235.

da cemaate gönderilirdi.[1020] Sûrâ ve Pumbedita Akademileri'nin birbirine göre önem derecesi, kendilerine yöneltilen sorular ve bu sorulara verilen cevapların (*responsa*) sayısına göre ölçülürdü.[1021]

Yıllık toplantılardan başka akademi mensuplarının haftalık sohbetleri (vaaz/pirke) vardı. Bu konuşmalarda cemaat dini yönden bilgilendirilmeye çalışılırdı.[1022] Yahudi kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla her vaaz dört bölümden oluşurdu: I. bölümde vaaz konusunun önemine dair giriş mahiyetinde bir konuşma ve izah yapılırdı. II. bölümde vaaz konusuna geçilir ve "*...bilmeniz gerekir ki...*", "*...şu gereklidir ki...*" gibi kalıplaşmış bazı ifadelerle vaaza başlanırdı. III. bölümde ise "*...bize Tora'yı bahşeden, Musa'dan itibaren İsrail milletine ders verecek, yol gösterecek alimler halkeden Allah'a şükürler olsun...*" denilerek selef ulemaya hayır duasında bulunulur ve o haftaki vaazın konusu geniş bir şekilde ele alınırdı. Vaazın en uzun bölümü bu bölümdü. Bu bölümde gerekirse başka konulara da değinilirdi. IV. ve son bölümde ise "*...meselemize dönersek...*" denilerek vaaz konusu tekrar hatırlatılır ve anlatılanlar özetlenirdi. Kısa konuşmalarda ise sadece bir mesele derli toplu ele alınarak özetlenirdi.[1023]

Akademilerde öğrenciler (rabbi) cemaate hizmet verebilecek şekilde yetiştiriliyor ve bu öğrencilerle Yahudi cemaatinin din adamı ihtiyacının karşılanmasına gayret ediliyordu.[1024] Akademideki derslerde Sözlü Kanun'un bütün detayları ele alınıyor ve öğrencilere Yahudi şeriatını (halaka) gelişen durumlara uygun bir şekilde yorumlama yeteneği ve tekniği kazandırılmaya çalışılıyordu.[1025] Bunun yanında öğrencilere cemaatin nasıl idare edileceğine dair birtakım idarî bilgiler de veriliyordu.[1026]

Akademiler ihtiyaçlarını Yahudi cemaatinden topladıkları yıllık aidatlarla karşılıyorlardı. Meselâ Basra'da ikamet eden Yahudiler, Sûrâ Akademisi'ne yıllık 300 dinar göndermekteydi.[1027] Bu aidatlardan başka, akademilerin kendisine ait gayrimenkulleri de vardı. Bunlar akademiler için iyi bir gelir kaynaklığı teşkil ediyordu.[1028]

1020 Ganîme, s. 94; Grayzel, s. 257; Beer, "Academies", s. 204.

1021 Sharon, s. 106.

1022 Baron, VI, s. 156.

1023 Shalom Levin-Yehoshua Horowitz, "Aha of Shabha", *EJd*, II, s. 450.

1024 Lassner, s. 59.

1025 Beer, "Academies", s. 205.

1026 Assaf-Brand, "Gaon", s. 316.

1027 Baron, V, s. 14; Eliyahu Ashtor, "Basra", *EJd*, IV, s. 311. Basra'ya Yahudiler Emeviler döneminde yerleşmişlerdi. Ashtor, s. 311.

1028 Assaf-Brand, "Gaon", s. 316.

Emevi hâkimiyetinde yaşayan Yahudi toplulukları dinî meselelerde bu akademilerden birine bağlıydılar. Bu bağlılığın bu dönemdeki detaylarını bilmiyoruz. Ancak, Mısır'daki Yahudiler aidatlarını bu akademilere göndermekteydi. 750'li yıllarda yani Emevi döneminin sonlarında Fustat Yahudi cemaatinin reisi Ebû Ali Hasan adlı Iraklı bir Yahudi idi.[1029] Filistin bölgesindeki Yahudilerin de Emeviler döneminde, Irak'taki akademilere bağlı olduğunu tahmin edebiliriz. Zira, daha sonra Karaîlik adında bir mezhep olarak ortaya çıkacak olan fikir hareketinin öncüsü Anan ben David Irak'tan ayrıldığında, Filistin bölgesine gitmiş ve orada kendisine potanisyel bir cemaat bulmuş ve cemaatle faaliyetlerine devam etmişti.[1030]

Encyclopeadia Judaica'nın "Gaon" maddesinde İslâm fetihleri öncesinden Emeviler döneminin sonuna kadar Sûrâ ve Pumbedita Akademileri'nde görev yapan gaonların listesi kronolojik olarak şu şekilde verilmektedir:

Sûra Gaonları	Pumbedita Gaonları
591- Mar bar Huna	589- Iskiyalı Hanan
641- Hanina	591- Mari b. Dimi
650- Huna Şeşna (Meşarşeya b. Tahlifa olarak da bilinir)	614- Hanina (Rabba Bosay)
689- Nehar-Pekod'lu Hanina	689- Huna Mari b. Yosef
694- Nareşli Hilay ha-Levi	- Meshanlı Hiyya
712- Nehar-Pekod'lu Yakov ha Kohen	- Ravya (veya Mar Yanka)
730- Mar Samuel	719- Natronay Bar Nehemya Yahuda (veya Rav Yenuka)
748- Nehar-Pekod'lu Mari Kohen	739- Yosef
	748- Samuel b. Mar
	752- (?) Natronay Kahana b. Mar
	Amuna[1031]

[1029] Sassoon, s. 7; Ganîme, s. 108; Kasım Abduh, *el-Yehud fî Mısr*, s. 53. Fustat'a Yahudiler şehir kurulur kurulmaz yerleşmişlerdi. Ashtor, "Cairo", *EJd* , V, s. 25.

[1030] Kutluay, s. 190; Sharon, s. 107. Karaîlik başlangıçta Anan b. David'e nisbetle "Anâniye" olarak anılmış sonradan gelişerek isim değiştirmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel*, I, s. 215; İbn Hazm, *el-Fasl*, I, s. 98; Makrizî, *el-Hıtat*, II, s. 477; Lassner, s. 59-60.

[1031] Simha Assaf- Jehoshua Brand, " Gaon", EJd, VII, s. 320.

İslâmî dönemde Sûrâ Akademisi Yahudiler arasında *Yeşivat Reş Galuta* (Re'sü'l-câlût'un Akademisi) olarak;[1032] Pumbedita Akademisi ise *Yeşivat şel ha-gola* (Diaspora Akademisi) olarak bilinmekteydi.[1033]

Sûrâ ve Pumbedita'da bulunan bu akademiler Milâdî. X. asırda, Abbasîler'in Bağdat şehrini kurmalarından sonra Bağdat'a taşınmıştır. Artık gaonların yıldızı bu yeni dönemde daha bir ihtişamlı parlayacaktır.[1034]

3. Beytülmidras (Bet ha-Midraş)

Hz. Peygamber zamanında Medine'de bir Beytülmidras vardı. Cevad Ali'nin ifadesiyle "*Yahudilerin Dar'ün-Nedvesi*" olan bu mekanda Medine Yahudileri eğitim-öğretim ve adlî işlerini yürütmekteydi.[1035] Beytülmidras'ın Yahudiler üzerindeki etkisini dikkate alan Hz. Peygamber zaman zaman buraya giderek onlara İslâm'ı anlatmıştı.[1036] Yine Hz. Peygamber zina suçu işleyen iki Yahudiyi yargılamak için Beytülmidras'a gitmiş ve onlara kendi hukuklarından dolayı recm cezası vermişti.[1037] Hz. Peygamber devrinde Medine Beytülmidrası'ndaki öğretim görevlileri İbn Sûriya, Ebû Yasir b. Ahtab ve Vehb b. Yahuda gibi Yahudiler üzerinde önemli etkileri olan âlim şahsiyetlerdi.[1038] Kaynaklarda Hz. Ebû Bekir ve diğer bazı sahabenin de Beytülmidras'a giderek buradaki Yahudi din adamlarıyla (ahbâr) tartıştıkları belirtilir.[1039]

Medine Yahudileri Beytülmidras'ta eğitim öğretim faaliyetlerinde daha çok Tevrat'ı tedris etmekteydi. Nitekim el-İsfahânî Medine'deki Beytülmidras'tan "*Beytü't-dirâseti li't-Tevrât*", "*Tevrât eğitiminin görüldüğü okul*" şeklinde bahsetmektedir. Yine onun verdiği bilgiye göre, Hz. Peygamber zamanında Benî Mâsike kabilesinden Ebû Şa'sa Amr adlı Yahudi âlim, beytülmidrasın başkanlığını yapmaktaydı. İsfahânî ayrıca Benî Mâsike'nin Medine vadilerinden el-Guff'da oturduklarını belirtir.[1040] Bu sebeple Medine'deki beytülmidrasın el-Guff'ta olması muhtemeldir.

1032 Bashan, "Sura", s. 522.

1033 Beer-Bashan, "Pumbedita", s. 1385.

1034 Lassner, s. 60; Kaufmann-Eisenberg, s. 107.

1035 Cevad Ali, VIII, s. 252; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 187.

1036 Buhari, Cizye, 6; İkrah, 2; Hamidullah, *a.g.e.*, II, s. 577.

1037 İbn Hişâm, I, s. 564-65.

1038 İbn Hişâm, I, s. 564. Yahudilerin en alimleri olarak kabul ettiği İbn Sûriya'nın Hz. Peygamber'le yaptığı tartışma için bkz. İbn Sa'd, I, s. 164.

1039 İbn Hişâm, I, s. 558-59.

1040 el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XVII, s. 173. Ebû Şa'sa hakkında bkz. Cevad Ali, VII, s. 252. Müslüman şair Hassân b. Sâbit, Ebû Şa'sa'nın muhtedî kızıyla evliydi (*el-Eğânî*, XVII, 172).

el-Kettânî, Hz. Peygamber'in Yahudilere güvenemediğinden dolayı Zeyd b. Sabit'e İbrânîce'yi öğrenmesini emrettiği ve onun da 15 gün gibi kısa bir sürede onların yaptıkları tahrif ve değişiklikleri anlayabilecek derecede İbrânîce'yi öğrendiği yerin, Medine'deki bu beytül midras olduğunu belirtir.[1041] İbrânîce'yi 15 gün gibi kısa bir zamanda öğrendiği bilgisinden anlaşıldığı kadarıyla, o, Yahudice-Arapça (Judaeo-Arabic) adı verilen İbranî harfleriyle Arapça yazma usulünü öğrenmiş olmalıdır.

Yahudiler arasında mabet ve sinagogun dışında müstakil ve mukaddes bir mekan olarak kabul edilen Beytülmidras, Tevrat'ın yüceltildiği yer olarak görüldüğü için sinagogtan üstün sayılmıştır.[1042] Her beytülmidrasın Rabbinik literatürle alakalı kitapların bulunduğu bir kütüphanesi vardı. İlmî çalışmalardan dolayı Rabbiler, cemaatle yapılması zorunlu olan ibadetler hariç, diğer ibadetleri öğrencileriyle beytülmidrasta eda ederlerdi. Beytülmidras bazen öğrenciler için bir yurt görevi de yapardı.[1043]

Grayzel, ortaçağlarda Yahudi cemaatinin bulunduğu her yerleşim biriminde bir sinagog ve büyük şehirlerde sinagoga ilave olarak bir de beytülmidrasın bulunduğunu belirtmektedir.[1044]

Emeviler döneminde kaynaklarda zikredilen herhangi bir beytülmidrasa rastlamadık. Ancak geç dönem bazı Yahudi kaynaklar (12. asır Rav Abraham b. Hiyya) Hz. Ömer zamanında fethinden sonra Kudüs'e yerleşmelerine müsaade edilen Yahudilere bir de beytülmidras (midraş) açma izni verildiği şeklinde bir haber rivayet eder.[1045] Eğer bu rivayeti doğru olarak kabul edersek, Kudüs'teki bu beytülmidrasın Emeviler döneminde de hizmete devam ettiğini düşünebiliriz.

4. Sinagog

Yahudilerde ilmî çalışmaların yapıldığı bir diğer mekan sinagogdu.[1046] Sinagog Babil sürgününden sonra ortaya çıkmış ve Kudüs'teki Mabet'in yerini almıştır. Sinagogun bir eğitim-öğretim mekanı olmasının, onun ortaya çıkma-

---

Hz. Peygamber zamanındaki öğretim kurumları için bkz. Şakir Gözütok, "Resulullah Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", *Dinî Araştırmalar* 2 (1998), s. 167.

1041 el-Kettânî, *Teratib*, I, s. 279. el-Kettânî, buradan sinagog olarak bahsetmektedir. Ancak İsfahânî'nin ifadesi gayet açıktır. Burası beytülmidras idi. Hz. Peygamber'in Zeyd'e İbrânîce'yi öğrenmesi emri için bkz. Buhari, Ahkam, 40; Belâzurî, *Fütûh*, s. 663-trc.694.

1042 Ahmet Önkal, "Beytülmidras", *DİA*, VI,.s. 95.

1043 Ahmed Güç, *İlahî Dinlerde Mabet*, s. 129; Natan Efrati- Aaron Rothkoff, "Bet ha- Midrash", *EJd*, IV, s. 751.

1044 Grayzel, s. 226.

1045 Hirschberg, "Jerusalem", *EJd*, IX, s. 1409.

1046 Cevad Ali, VIII, s. 294.

sıyla yakından ilgisi vardır. Zira Mabet'in yıkılmasından sonra Tevrat ön plana çıkmış, bu sebeple kutsal metinleri toplu halde öğrenme mecburiyeti hasıl olmuştu. İşte bu zaruretten dolayı sinagog eğitim-öğretim görevi de üstlenmiştir.[1047] Sinagogun böyle bir fonksiyon üstlenmesi sürgünden sonra manevi dirilişin mimarı Ezra'dan (Üzeyr) sonra başlamıştır. M.Ö. V. asırda Babil'den Kudüs'e gelen Ezra, Tevrat'ı kurumsullaştırmış, sinagoglarda topluca okunmasını sağlamış ve Yahudiliği belli esaslara bağlamıştı. Bu sebeple sinagoglarda öğrenimin esasını Tevrat öğretimi teşkil ediyordu.[1048] Bu hususa Talmud'da şu ifadelerle değinilmiştir: "*Kadınlar sevabı nasıl elde edecek? Çocuklarını sinagoga Tora (Tevrat) okumaya göndererek...*"(Berahot 17a).[1049]

Arap Yarımadası'nda cahiliye toplumunun aydınları diyebileceğimiz şairler sinagoglarla irtibat halindeydi. Meselâ cahiliye dönemi şairlerinden Ümeyye b. Ebî's-Salt bunlardan biriydi.[1050] Şam'a yolculuklarında Yahudi sinagoglarına da uğrar, oradaki Yahudi ilim adamlarıyla ilmî mübaheselerde bulunurdu.[1051] İbn Habîb, Medineli şair Kays b. Rifâa ve arkadaşı Dahhâk b. Halîfe'yi Yahudi sinagoguna gidip gelen kimseler arasında zikreder.[1052]

Sinagogların bir okul vazifesi görmesi, Ortaçağ dünyasının ilim anlayışını da yansıtmaktadır. Zira bu çağda mabetler ibadetin yanısıra ilmî faaliyetler için de kullanılmaktaydı.[1053] Hâlid b. Velid Aynu't- Temr'i fethi sırasında şehirdeki Yahudi mabetinden (*kenisetü'l-yehud*) yirmi kadar çocuğu esir almıştı.[1054] Kaynaklarda Aynu't-Temr'de herhangi bir Yahudi akademisinden bahse-

---

1047 Güç, s. 114; Alalu ve dğr., s. 268-70.

1048 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 367.

1049 Kaufmann-Eisenberg, s. 105.

1050 Ümeyye b. Ebî's-Salt ahir zaman peygamberinin gönderileceğine ve onun da kendisi olacağına inanan haniflerdendi. Hz. Peygamber İslâm'ı tebliğe başladığında, belki de onu kendisine rakip olarak gördüğünden, muhalefet etmiş ve Yemen'e gitmişti. Bedir Savaşı sırasında Şam'da bulunuyordu. Bir süre sonra Tâif'te öldü. (Mes'ûdî, *Mürûc*, I, s. 70-71). Ayrıca bkz. Cevad Ali, V, s. 481; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 72, 612; Çağatay, s. 169.

1051 Mes'ûdî, *Mürûc*, I, s. 70.

1052 İbn Habib, *el-Muhabber*, s. 469.

1053 Kasım Abduh, *el-Yehûd fî Mısr*, s. 68; Cevad Ali, VIII, s. 295. Hz. Peygamber zamanında mescidin fonksiyonu burada hatırlanmalıdır.

1054 Ya'kubî, *Tarih*, II, s. 133. Yukarıda değindiğimiz, Orta Çağ'da mabetlerin ilmî faaliyetler için kullanılması sadece Yahudilere mahsus bir uygulama değildi. Meselâ Halid Aynu't-Temr'i fethettiğinde şehirde bulunan bir Hristiyan kilisesinden de İncil talimi yapan bazı kimseleri esir almıştı. Taberî, III, s. 337. Bu esirlerin neslinden (İbn İshak, Muhammed b. Şîrin gibi) büyük İslâm alimleri çıkmıştır. Belâzurî, *Fütûh*, s. 345 -trc.353.

dilmemektedir. Bu durumda Hâlid'in esir aldığı çocukları sinagogda eğitim gören öğrenciler olarak kabul etmek durumundayız.

Yahudilerin bulunduğu her şehir ve kasabada olması gereken sinagoglar, halk eğitiminde de etkili olmuşlardır. Burada verilen vaazlarla Yahudi cemaati bilgilendirilmiştir.[1055]

Akademilerin bulunduğu Sûra ve Pumbedita gibi şehirlerdeki sinagoglar, akademi öğrencilerinin tatbikat yerleri olarak da kullanılmıştır.[1056] Geleceğin rabbi namzedi öğrencileri akademide teorik olarak öğrendiklerini sinagogda pratiğe dökme imkânı bulmuşlardır.

C. EMEVİLER DÖNEMİNDE YAHUDİLERİN İLMÎ ÇALIŞMALARI

1. Telif Faaliyetleri ve Yahudiler

Cahiliye döneminde Araplar geçmiş olaylar ve daha önceki milletlerin tarihleriyle ilgili bilgileri öğrenmek için bu konuda hayli birikimleri olan Yahudilere müracaat ederlerdi.[1057] Bunun yanında geçmiş milletler ve peygamberlerle ilgili birtakım İsrailî rivayetler de Arapça'ya geçmişti.[1058] Meselâ câhiliye döneminde İsrailoğulları peygamberlerinden Danyal'a (Daniel)[1059] izafe edilen bir "*Danyal Kitabı*"ndan bahsedilir. Kitapta Danyal'a ait kıssa, menkıbe ve birtakım gaybî haberler mevcuttu. Yahudiler vasıtasıyla cahiliye Arapları arasında meşhur olan bu kitap,[1060] hicrî I. asırda Emeviler döneminde de halk arasında oldukça yaygındı. Bu kitapta Ömer b. Abdülaziz'den ed-Derdûkü'l-Eşecc (yara izli çocuk) olarak bahsedilirdi[1061] ki, bundan biz her dönemde kitaba bir şeyler

---

1055 Grayzel, s. 226; Morony, *Iraq*, s. 323; Kaufmann- Eisenberg, s. 108.

1056 Morony, *Iraq*, s. 323.

1057 Derveze, I, s. 415.

1058 Cevad Ali, VI, s. 557; Derveze, Tevrat'taki hikayelerin çoğuna Kur'ân'da da değinildiğini, bu değinmenin sebebinin Kur'ân'ın muhataplarının bu kıssalardan haberdar olmaları sebebiyle olduğunu belirtmektedir. Bkz. Derveze, I, s. 420.

1059 Buhtunnasr'ın, Yahuda Krallığı'nı yıktıktan sonra sürgün ettiği İsrailoğulları arasında Danyal da vardı (Belâzurî, *Fütûh*, s. 533-trc. 548). Sürgünde İsrailoğullarının temsilciliğini yaptı (Taberî, I, s. 544). Buhtunnasr'ın gördüğü bir rüyayı görünür anlamından farklı bir anlamda yorumlamış, bu olaydan sonra onun en yakın danışmanlarından biri olmuştu (Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, II, s. 272-73). Ahşuyereş zamanında kaza ve hüküm işlerine getirildi. Ahşuyereş İsrailoğullarına Kudüs'e dönüş müsadesi vermesine rağmen Danyal'a müsaade etmedi (Taberî, I, s. 544). Mezarı *Sus*'tadır. (Belâzurî, *Fütûh*, s. 533-trc. 548; Taberî, II, s. 57; Mukaddesi, s. 402).

1060 Cevad Ali, VII, s. 325.

1061 Vloten, s. 67. Yahudiler sadece Danyal değil, Süleyman (a.s.) gibi tarihlerinde övünç duydukları bazı kimseler hakkında da efsaneler yaymışlardı. Meselâ Teymâ'daki meşhur Eblak

ilave edilerek Emeviler dönemine kadar geldiğini anlıyoruz. Yine aynı peygambere, gelecek dünya saltanatlarının ilerleyişi hakkında kaleme alınmış "*Kitabül-Cefr*" adında başka bir eser daha nisbet edilir.[1062] Müslümanlar bu tür kitaplara başlangıçta sahip değildi. Bunlara dair malumatı öteden beri bu tür kitaplara sahip olan Yahudi ve Hristiyanlar vasıtasıyla edindiler.[1063]

Cahiliye döneminde olduğu gibi Emeviler döneminde de bazı meseleler için Yahudilere müracaat edildiği olmuştur. Abdülmelik b. Mervan'ın huzurunda Muhammed b. Hanefiyye, Ebân b. Osman ve Haccac'ın da bulunduğu bir toplantıda İbnü'l-Hanefiyye Abdülmelik'e Haccac'ın kendisine sert muamelesinden yakınmış, İbnü'l-Hanefiyye'nin meclisten ayrılmasından sonra Abdülmelik özür dilemesi için Haccac'ı onun ardından göndermişti. Haccac ondan özür dilemiş ve kendisinden bulunacağı her dileği yerine getireceğini söylemişti. Bunun üzerine İbnü'l-Hanefiyye ondan "sarmü'd-dehr"i istediğini söyleyince, bunun ne anlama geldiğini bilmeyen Haccac, sarmü'd-dehr'i Abdülmelik'e sormuştu. Abdülmelik de işin içinden çıkamayınca Yahudi re'sül-câlûta birini göndererek sarmü'd-dehr'in ne anlama geldiğini sordurmuş, re'sü'l-câlût da; "*Böyle bir soru ancak Peygamber nesline mensup birinden sadır olur*" diyerek herhangi bir cevap ver(e)memişti.[1064]

Bunun yanında Emeviler döneminde Yahudi din adamlarının kendi cemaatlerinin dinî ihtiyaçları için bazı kitaplar telif ettiği görülmektedir. Biz bunlara dinî kitaplar başlığında, responsalar ve vaaz (nasihat) kitapları şeklinde iki alt başlıkta kısaca değinerek şiir ve tıp gibi diğer ilim dallarında ortaya koydukları bazı çalışmalara da –tespit edebildiğimiz kadarıyla- işaret etmek istiyoruz.

a. Dinî Kitaplar

aa. Responsalar (Fetvalar)

Yukarıda bahsettiğimiz gibi İslâm dünyasındaki akademiler, diğer bölgelerdeki Yahudi cemaatlerinden gelen sorulara yazılı cevaplar veriyordu. Bu

---

Kasrı'nın Süleyman tarafından yapıldığını, onun Kudüs'teki Mabetinin ise çok daha muhteşem olduğundan övgü dolu ifadelerle bahsederlerdi. Bkz. Cevad Ali, VI, s. 579; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 599.

1062 Metin Yurdagür, "Cefr", *DİA*, VII, s. 217. İslâm dünyasında Cefr ilmi bilhassa Hz. Ali'ye ve torunlarından Cafer-i Sâdık'a (ö. 148/765) nisbet edilir (Vloten, s. 68). İnanışa göre Cafer-i Sadık, Hz. Peygamber'in soyundan gelenlerin geçmişte ve gelecekte ilgili olarak muhtaç oldukları bütün gizli bilgileri bir oğlak derisine yazmıştı. Bu sebeple bu tür eser ve bilgilere *Cefr* adı verilmiştir (Yurdagür, *a.g.m*, s. 215).

1063 Vloten, s. 67.

1064 İbn Sa'd, V, s. 112-113. Bu re'sü'l-câlûtun Hisday ben Bostanay olduğunu tahmin etmekteyiz.

yazışmalardan responsa adı verilen dinî bir edebiyat literatürü doğmuştu.[1065] Responsa hukuk, örf, adet ve Yahudi hayatının günlük mesleleriyle ilgili pek çok hususu ihtiva etmekteydi.[1066] Gaonların bu bağlamda verdiği fetvalar daha sonraki dönemlerde responsa (şeelôt ve tışuvôt/sorular ve cevaplar) adıyla derlenmiştir. Gaonluk makamına gönderilen soru basit ise, gaon soruyu kendisi cevaplar, eğer ihtilaflı ve çetrefilli ise meslektaşlarıyla müzakere ettikten sonra ortaya çıkan fetvayı yazılı bir şekilde cevap olarak gönderirdi.[1067] Konuyla ilgili olarak İslâmî dönemde ilk kitap Milâdî VII. asırda Rabbi Şoşana tarafından telif edilmiştir.[1068] Morony, Emeviler döneminin sonuna doğru (Milâdî VIII. asrın ortaları) yine bu çerçevede *Halakôt Gıdolôt* ve *Halakôt Kıtanôt* adında iki büyük gaonik eserin telif edildiğini belirtmektedir.[1069]

ab. Vaaz Kitapları

Akademilerin tertip ettiği senelik mutat toplantılarda (kelle) yapılan konuşmalar hakkında bilgi yoktur. Bunların herhangi bir kayda geçtiğini de bilmiyoruz.[1070]

Ancak akademi alimlerinin halka yönelik yaptıkları haftalık konuşma(vaaz)ları (*pirke*) derleyen ilk kimse Rabbi Ahay Sebha'dır.[1071] 680 yılında Basra yakınlarındaki Sebha beldesinde[1072] doğan Ahay Emeviler döneminde yaşamış önemli Yahudi din adamlarındandır. 730'lu yıllarda re'sü'l-câlûtluk meselesi yüzünden akademiler arasındaki tartışmalara iştirak etmedi.[1073] Ancak 748'de Pumbedita Akademisi'nde boşalan gaonluk koltuğuna oturmayı beklerken, gaonluğa kendisinin değil de yetiştirdiği bir öğrencisinin (Natronay Kohana ben Emuna) atanmasını hazmedemediği için Irak'ı terkederek Filistin'e yerleşti. Çok geçmeden de orada öldü (752).[1074]

1065 Grayzel, s. 257; Sharon, s. 106.

1066 Lassner, s. 59.

1067 Ganîme, s. 96.

1068 Ganîme, s. 103.

1069 Morony, *Iraq*, s. 325.

1070 Baron, VI, s. 156.

1071 Ganîme, s. 97.

1072 Sebha'da Emeviler döneminde Ebû Ya'kûb Ferkad b. Ya'kub (v. 131) adlı, Hasan Basrî'nin arkadaşı olan ve tabiinin bazısından ders alan bir müslüman alim de çıkmıştır. Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 206.

1073 Baron, V, s. 15.

1074 Baron, VI, s. 37; Shalom-Horowitz, "Aha of Shabha", *EJd*, II, s. 449

Ahay haftalık konuşmalarını *Şeltot* adıyla kaleme almıştır. Şeltot, şabat ve şabat de-rigla günlerinde verilen vaazlardan oluşuyordu.[1075] Ahay bu eserinde Sözlü Kanun'la Yazılı Kanun'un güzel ve orijinal bir bileşimini yapmıştı. Ahay böyle bir eseri, Tora'nın geniş bir cemaat kitlesine yayılması, her Yahudinin Tora'yı çocuğuna öğretmesi ve bunun yanında kendi oğluna da Yahudi dinini öğretmek gayesiyle kaleme almıştı.[1076] Ahay'ın eserini Filistin'deki meslektaşlarının ricası üzerine kaleme aldığı da söylenmektedir.[1077] Eserinde Yahudi hayatının kişisel ve toplumsal her iki yönü üzerinde de durmuş ve Yahudi cematine birtakım pratik bilgiler sunmuştur.[1078]

Ahay'ın kitabı genel itibariyle bir vaaz kitabıydı. Ancak o, zaman zaman bazı meselelere cevap (fetva) da vermişti.[1079] Talmud'da bulunmayan meseleler, Talmud'da bulunan meselelerin değişik versiyonlarını içermesi, ayrıca Talmud'a alınmamış birtakım muhalif görüşlere yer vermesi ve o güne kadar şifahî olarak aktarılan bazı bilgilerin yazılı olarak kitaba geçirilmiş olması, kitabın kıymetini artırmaktadır.[1080] *Şeltot*'un şekil ve içerik bakımından Yahudi literatüründe ayrı bir önemi vardır. Zira Ahay bu kitabında Sözlü Kanun'la Yazılı Kanunu te'lif etme gibi yeni bir metot geliştirmiştir. Bu iki kanun arasında kurduğu ilişkiler hakikaten orijinal ve ilginçtir. Meselâ, Ahay Tevrat'ın Tekvin kitabındaki "*Ve Allah Nuh'a dedi: Önüme bütün beşerin sonu geldi; çünkü onların sebebile yeryüzü zorbalıkla doldu, ve işte, ben onları yeryüzü ile beraber yok edeceğim* "(6/13) ayetindeki "*onlar* "dan maksatın "*hırsızlar*" olduğu şeklinde bir izah yolu benimsemişti.[1081] Ahay konuları işlerken sadece Tora'daki şer'î hükümlerden (halakaik) değil, aynı zamanda kıssalardan (agadik) da faydalanmıştır.[1082] Talmud'un tamamlanmasından sonra kaleme alınan ilk eser olması sebebiyle Yahudiler için büyük önem arzetmektedir.[1083]

Ahay'ın eserini nerede yazdığı ihtilaflıdır. Yahudi araştırmacılardan Weiss, Greatz, Pozansky ve J.N. Epstein eserin Irak'ta yazıldığını, L. Ginzberg ise eserde kullanılan dilden hareketle, Filistin'de kaleme alındığını savunmak-

---

1075 Assaf-Horowitz, "Aha", s. 449; Ganîme, s. 97.
1076 Baron, VI, s. 39.
1077 Baron, VI, s. 37.
1078 Baron, VI, s. 156.
1079 Baron, VI, s. 39.
1080 Assaf-Horowitz, "Aha", s. 449.
1081 Baron, VI, s. 39; Assaf-Horowitz, "Aha", s. 449.
1082 Baron, VI, s. 39.
1083 Ganîme, s. 97.

tadır. Bunun yanında Ahay'ın, eserini Irak'ta yazmaya başlayıp Filistin'de tamamladığı şeklinde her iki görüşü te'lif etme yoluna gidenler de olmuştur.[1084] Kanaatimizce Ahay'ın eserini Irak'ta yazdığı daha makul görünmektedir; çünkü Ahay Filistin'e varışından kısa bir süre sonra 752 yılında vefat etmiştir. Bunun yanında eserine Filistin'de az da olsa bir şeyler ilave etmiş olması uzak bir ihtimal olarak gözükmemektedir.

Eser Yahudi cemaatinin rahat bir şekilde anlayabilmesi için Ârâmîce yazılmış, ancak daha sonra İbrânîce'ye çevrilmiştir.[1085]

Şeltot ilk kez 1556 yılında Venedik'te neşredilmiştir. Daha sonra Isaiah Berlin, Pick (1786), Isaac Pardo (1811), Naftali Zvi Yahuda (1861-1867) ve en son olarak S.K.Mirsky (1953-1963) tarafından yayınlanmıştır. Mirsky, *Şeltot*'un 11 yazmasının ve 4 büyük şerhinin olduğunu belirtir. Uzun bir mukaddime yazdığı eseri kısa bir şerhle yayınlamıştır.[1086]

b. Şiir

Gerek cahiliye gerekse erken İslamî dönemde Yahudiler arasından önemli şairler çıkmıştır. Ancak maalesef hayatları hakkında günümüze çok fazla bilgi ulaşmamıştır.[1087]

Cahiliye döneminin kaynaklara geçen yegane Yahudi şâiresi (kadın şair) Sâre el-Kurazî'dir. Evs ve Hazreç kabilelerinin Kuzey Arabistan'daki akrabaları Gassânîler'den yardım isteyerek Medine'de Yahudilerin üstünlüklerine son verdikleri savaşta ölen Yahudiler için söylediği bazı mersiyeler dışında hayatı hakkında fazla bilgi yoktur.[1088]

Milâdî VI. asırda Arap Yarımadası'nda Teyma Yahudilerinden Samavel b. 'Âdiyâ şairliğiyle şöhret bulmuştu. Samavel, cahiliye şairlerinden İmruu'l-Kays'ın çağdaşıydı. Benî Esed Kabilesi'ne karşı yardım istemek üzere Bizans İmparatoru ile görüşmek için Ankara'ya giden İmruu'l-Kays, bütün malını Samavel'e emanet etmişti. Ancak Gassanîler'in Benî Esed'i tutmaları ve Bizans İmparatoru'nu yanlış bilgilendirmeleri İmru'ul-Kays'ın hayatına maloldu. Gassanî hükümdarı Hâris el-'Arec meşhur Eblak Kasrı'nı kuşatarak Samavel'den İmru'ul-Kays'ın mallarını istedi. Ancak o, kuşatma esnasında kalenin dışında bulunduğu için Haris tarafından esir alınan oğlunun gözünün önünde öldürülmesi

---

1084 Assaf-Horowitz, "Aha", s. 450.

1085 Assaf-Horowitz, "Aha", s. 449.

1086 Baron, VI, 338; Assaf-Horowitz, "Aha", s. 451.

1087 Welfenson, s. 23.

1088 Welfenson ..., Murad Farag, *eş-Şuarâu'l-Yehûdü'l-'Arab,* Mısır 1929, s. 7-8, 15.

pahasına da olsa bu teklifi reddetti. İşte onun bu tavrı şu ifadelerle darb-ı meselle-re geçmiştir: "*Evfa min Samevel: Samavel'den daha vefâkâr.*" Samavel her ne kadar şiirlerinde Tevrat'tan nakiller yapmış, Yahudi tarihinden bahsetmiş ve Ya-hudiliğinden iftiharla söz etmişse de, şiirleri ne dil ne de muhteva yönüyle cahiliye dönemi şiirlerinden farklıydı.[1089]

Hayatları hakkında bilgi olmasa da bazı şiirleri günümüze ulaşan cahiliye döneminin diğer Yahudi şairleri şunlardır: Şüreyh b. İmrân, Ebû Kays b. Rifâa ve Dirhem b. Zeyd.[1090]

Hz. Peygamber zamanında Medine'nin en önemli Yahudi şairlerinden bi-ri, Rebî b. Ebi'l-Hukayık idi.[1091] Rebî, Eyyâmü'l-Arab adı verilen Buâs harbine iştirak etmişti. Buâs Medine'ye iki fersah uzaklıkta ve Kureyzaoğullarının top-rakları üzerinde idi. Evs kabilesinden birinin Hazrec'e sığınan bir yabancıyı öldürmesi üzerine çıkan bu savaşta Rebî, Hazreclilerin müttefiki olması sebe-biyle onların yanında savaşa katılan Kureyzaoğullarının başkanlığını yapmıştı. Bazı şiirleri günümüze kadar ulaşmıştır.[1092]

Dönemin bir başka şairi Hz. Peygamber'e düşmanlığıyla ünlü Ka'b b. Eş-ref'tir. Benî Nadîr kabilesinden olan Ka'b, hem Araplar hem de Yahudiler tara-fından sevilen bir kimse idi. Bedir gazvesinin müslümanların zaferiyle sonuç-lanmasına oldukça üzülen Ka'b, Mekke'ye giderek müşriklere taziyede bulun-muştu. Söylediği şiirlerle Kureyş'in intikam duygusunu körüklemesi üzerine müslüman şair Hassân b. Sâbit'le manzum polemikleri vardır. Gerek şiirleri gerekse servetiyle İslâm'ın aleyhine çalışmaktan geri durmadığı için Hicretin 3. (624) yılında öldürülmüştür. Arapçayı fasîh bir şekilde çok iyi kullanan Ka'b'ın şiirleri günümüze ulaşmıştır.[1093]

Dönemin bir başka Yahudi şairi, Evs b. Düneyy'dir. Evs'in hanımı, müslüman olmuş ve ondan ayrılmıştı. Ancak hanım, onu da İslâm'a davet ettiy-se de dindar bir Yahudi olduğu anlaşılan şair, eski hanımına şu şiirle cevap vererek onun bu isteğini reddetti:

1089 Welfenson, s. 26 vd.; Horovitz, s. 172-73; Lichtenstadter, s. 192-193; Cevad Ali, VI, s. 573; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 598; Hitti, II, s. 160.

1090 Şiirleri için bkz. Farag: Şüreyh b. İmrân (s. 29), Ebû Kays b. Rifâa (s. 30), Dirhem b. Zeyd (s. 32).

1091 İbn Hişâm, I, s. 514.

1092 Farag, s. 21 vd. Buâs için bkz. Asri Çubukçu, "Buâs", *DİA*, VI, s. 340. Bu savaşlara verilen genel ad, Eyyâmü'l-Arab'tır. Bkz. Cevad Ali, VIII, s. 341-387; Hitti, I, s. 134-136; M.Ali Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", *DİA*, XII, s. 14-16.

1093 İbn Hişâm, I, s. 550; Vâkıdî, I, s. 187; İbn Sa'd, II, s. 31-33; Welfenson, s. 32; Farag, s. 27-28; Kapar, "Ka'b b. Eşref", *DİA*, XXIV, s. 3-4.

"Onunla karşılaştığımda benden müslüman olmamı istedi,
Ben de ona "Olmaz!, Gel! Sen Yahudiliğine dön." dedim.
Çünkü biz, Musa'nın dini ve kitabı Tevrat üzereyiz.
Evet! Muhammed'in de dini var,
Ancak, anlaşılan ikimiz de kendi açımızdan haklıyız."[1094]

Hz. Peygamber zamanında ayrıca Ebû Râfi', Ka'b b. Sa'd el-Kurazî, Ebû Âfek, Ebû'z-Zinâd gibi Yahudi şairler vardı. Bunlar Yahudiler üzerinde etkili şahsiyetler olup aynı zamanda İslâm'ın en şiddetli düşmanlarındandı.[1095]

Emeviler döneminde ise gayrimüslimlerden Hristiyan şairlerin halifeler yanında önemli bir konumu vardı. Bunlar zaman zaman siyasî olaylara da iştirak etmişlerdir. Hristiyan şairlerden Ahtal bunların en meşhurudur. Emevilere hoş görünmek için Ehl-i beyt'e ağır yergiler söylemekten çekinmeyen ve kendi inançları çerçevesinde çok rahat bir hayat süren bu şair muhalif zümrelere karşı Emevi idaresinin keskin bir sözcüsü olmuştur.[1096]

Bu dönemde Yahudiler de şiir ve dil bilimlerinde de önemli çalışmalar yapmışlardır. Taberiye şehri edebî çalışmalarının merkeziydi.[1097] VII. yüzyıl Yahudi şairlerinden Eliezer ben Kallir burada yetişmişti.[1098] Sharon'a göre Taberiye Yahudileri edebiyat ve dil alanlarında yaptıkları çalışmalarıyla çağdaş İbrânîce'nin temellerini atmışlardır.[1099] Filistin, İslâmî dönem Yahudi şiirinde yeni bir çığırın açıldığı merkez olmuştur. Müslüman Araplarla yakın temas, Yeni İbrani Şiiri'nin (Neo-Hebraik) doğmasına yol açmıştır. Arapların yaptığı gibi Yahudi şairler de vezinli şiirler yazabilmek amacıyla lügatın sınırlarını genişlettiler. Ancak, cömertlik, cesaret vb. konuları işleyen Arap şiirinin tersine Yahudi şiiri, tamamen dinî içerikli idi.[1100]

1094 Farag, s. 28-29; Lichtenstadter, s. 193.

1095 Cevad Ali, VI, s. 570.

1096 Öztürk, s. 466. Ahtal ve dönemin diğer Hristiyan şairleri için bkz. Öztürk, s. 467-468; Hamid Muhammed, s. 139-141.

1097 Sharon, s. 103. Taberiye, Hz. Ömer zamanında Şurahbil b. Hasene tarafından fethedilmiştir. Belâzurî, *Fütûh*, s. 159-trc.167. Mervan b. el-Hakem zamanında, Filistin bölgesindeki pek çok yer Abdullah b. Zübeyr'e itaat ettiği halde, Taberiye şehri Emevi yönetimine bağlılığını devam ettirmişti. Mes'ûdi, *et-Tenbih*, s. 282.

1098 Avi-Yonah –Braver-Davis, "Tiberias", *EJd*, XV, s. 1132.

1099 Sharon, s. 103.

1100 Graetz, III, s. 113.

Bu yeni şiir türünün en önemli temsilcisi, Jose bar Jose ha-Yatom'dur (Yetim Jose) (600-640). Jose Roş ha-Şana (Yeni yıl) günü cemaatin his ve heyecanını dile getiren şiirler ve insanların ve toplumların kaderini bu günde takdir eden Alemlerin yaratıcısı, hükmedicisi ve İsrail'in kurtarıcısını öven dizeler yazmıştır. Ayrıca tarihi Mabetteki Kefaret günü yapılan ibadetleri de konu edindiği şiirlerinde, İsrail milletinin mazideki ihtişamını kendine özgü bir şekilde dile getirmiştir. Şiirlerini destansı bir üslûpla kaleme alan şairde düşünce ve güzelliğe vurgu, en belirgin özelliktir. Şiirleri bazı cemaatler tarafından sinagoglarda Roş ha-şana ayinlerinde okunmuştur.[1101]

Bu ekolün ve Jose'nin en sadık takipçilerinden olan bir diğer şair de Simeon ben Caipha'dır. O da tarihi Mabet'te yapılan roş ha-şana ayinlerini konu edinen şiirler yazmıştır. Ancak Jose kadar başarılı değildir. Şiirlerinden bazıları Abbasîler döneminde gaonluk sinagogunda okunmuştur.[1102]

Yeni İbrani şiirinde kafiye kullanan ilk şair Yannay (Jannai) (640'lar) olmuştur. Şair bir nevi bayram günü olarak kabul edilen sebt (şabat) üzerine şiirler yazmıştır. Daha önce cemaate anlatılan menkıbevî (agadik) konuların cemaati tatmin etmediği bu dönemde, Yannay'ın şiirleri ayinlere yeni bir nefes getirmiştir. Yannay ve takipçileri işte bu agadik anlatımları nazma dökmüşlerdir. Ancak, gerek kafiyelerin çok ağır ve şatafatlı olması gerekse şiirlerinde akrostişe[1103] ağırlık vermesi, şiirlerini donuklaştırmıştır.[1104]

Yeni İbrani şiiri kafiye ile tanışmasının İslamî dönemin başlarına rastlayan ilk yıllarında çok fazla mesafe alamamıştır. Bu türün en özgün ve en üretken temsilcisi Emeviler döneminde yaşayan Eliezer ben Kallir'dir. Türün en iyi temsilcisi olmasına rağmen, onun şiirleri de tarz olarak donuk, anlam olarak muammalıdır. Bayramlar ve oruç günleri için yazdığı çoğunluğu tövbe içerikli şiirinin sayısı 150'den fazladır. Ancak agadik literatüre aşina olmayanların onun şiirini anlaması biraz güçtür. Ben Kallir'in şiirleri, sonraki dönemlerde dil çalışmalarının merkezi olan İspanya'da pek fazla rağbet görmese de Babil (Irak), İtalya, Almanya ve Fransız sinagoglarındaki ayinlerde okunagelmiştir.[1105]

Emeviler döneminde Taberiye yakınlardaki Kafra beldesinde Finhas (Phinehas) ben Jacop ha-Kohen adlı bir Yahudi şair daha yaşamıştır. Kahire

---

[1101] Garetz, III, s. 115; Waxman, *A History of Jewish Literature*, I, New York-London 1960, s. 212.

[1102] Graetz, III, s. 115.

[1103] Mısraların ilk harfleri yan yana getirilince bir kelime meydana gelecek şekilde yazılmış şiir.

[1104] Graetz, III, s. 116; Waxman, I, s. 213.

[1105] Graetz, III, s. 117; Waxman, I, s. 214 vd.

Genizası'nda[1106] 59 kadar şiiri tesbit edilen Finhas, şiirlerinin çoğunu Emeviler döneminin sonlarında kaleme almıştı.[1107]

Emeviler döneminin diğer iki önemli şairi Yahudilikten müslümanlığa geçen Şa'ye b. Ğariz ile kardeşi Sa'ye'dir. Oldukça zengin olan Şa'ye, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde müslüman oldu ve Muaviye dönemine kadar da yaşadı. Bir keresinde Muaviye onu Mescid-i Haram'da namaz kılarken görmüş, namazdan sonra yanına çağırarak kendisinden bir kaside okumasını istemişti.[1108] Kardeşi gibi kendisi de Yahudilikten İslâm'a dönen Sa'ye, Muaviye'nin halifeliği hak etmediğine inanıyordu. Bu konuda bazı sert sözleri de vardı. Muaviye'nin adamları bu sözlerinden dolayı ona göz dağı vermek istemişlerse de Muaviye, yaşı bir hayli ilerlemiş olan Sa'ye'nin "*bunak bir ihtiyar*" olduğunu söyleyerek adamlarına engel olmuştu. Ancak Sa'ye'nin şiirleri Muaviye ve Abdülmelik b. Mervan'ın dost meclislerinde okutulur ve dinlenirdi.[1109]

c. Tıp

Emeviler döneminde Yahudi tabip Mâserceveyh ve oğlu İsa'nın tıp ilmiyle alakalı önemli çalışmaları olmuştur. Ancak biz, bu çalışmaları bir sonraki "Tercüme Faaliyetleri ve Yahudiler" konusunda ele alacağız.

2. Tercüme Faaliyetleri ve Yahudiler

İslâm fetihleriyle beraber Bizans ve İran topraklarındaki bazı önemli ilim merkezleri müslümanların hâkimiyeti altına girmişti. Ancak erken İslâmî dönemde Arap dili, fıkıh, hadis vb. gibi İslâmî ilimlere önem verilmiş, fütuhât ve dini tebliğ sebebiyle müslümanlar, *ulûm-ı dahile*[1110] adı verilen; yabancı diller-

---

1106 Geniza ya da Gniza, sinagoglarda kullanılamayacak kadar eskimiş İbrânice dinî kitapların ve kutsal araçların saklandığı ahşap bir odasına veya bir başka bölümüne denir. 1897 yılında Fustat'ta Karaî yahudilere ait bir sinagogun genizasında İslâm dünyasındaki yahudilerle ilgili pek çok bilgi ihtiva eden dökümanlar bulunmuştur. Bu dökümanlar ile yine Mısır'ın el-Besâtîn beldesinin bir kabristanının genizası Kahire Genizası olarak meşhur olmuştur. Goitein, bu dökümanların özellikle Fâtimîler ve Eyyûbîler dönemi için birinci elden kaynak olduğunu belirtmektedir. Halihazırda dökümanlar başta Amerika ve İngiltere olmak üzere dünyanın dört bir yanına dağılmış durumdadır. Geniza dökümanları hakkında bkz. Goitein, "The Cairo Geniza as a Source for the Muslim Civilisation", *SI* 3 (1955), s. 75-91; a.g.mlf., *Yahudiler ve Araplar*, 126 vd.

1107 Ezra Fleischer, "Phineas Ben Jacop ha-Kohen", *EJd*, XIII, s. 468.

1108 Cevad Ali, VI, s. 580.

1109 Welfenson, s. 18-19; Cevad Ali, VI, s. 580.

1110 İslâm medeniyetinde Kur'ân, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı gibi ilimlere *İslâmi ilimler*; bunların dışında kalanlara ise, sonradan tercümeler vasıtasıyla girmiş manasında *ulûm-ı dahile* adı verilmiştir (Saraç, s. 70; Çağatay, s. 141). Ancak İslâm Uygarlığı içerisinde üretilmiş

den tercümeler vasıtasıyla giren ilimlerle pek fazla meşgul olamamışlardı.[1111] Müslümanlar fethedilen bölgelerdeki milletlerin ilim ve felsefelerine erken dönemlerden itibaren ilgi duymaya başlamışlarsa da, ilmî ve fikrî hayatın henüz çocukluk çağında olması sebebiyle, bu milletlerin eserlerinden ancak tercümeler yoluyla faydalanma yoluna gitmişlerdir.[1112] Tercüme hareketlerinden önce bazı fikrî hareketlerin ortaya çıkmasında ve fikir alışverişinde ehl-i zimmenin önemli bir etkisi olmuştur.[1113]

Müslümanlar değişik medeniyetlerle İskenderiye, Suriye, Cündişapur gibi şehirlerde karşılaşmalarına rağmen ilmî çalışmalar daha çok kendilerinin kurduğu Kûfe ve Basra gibi şehirlerde başlamış ve gelişmiştir.[1114]

İslâm devrinde ilk tercümeden İran'ın fethi münasebetiyle bahsedilir. İran fâtihi Sa'd b. Ebî Vakkas, Hz. Ömer'e yazdığı mektubunda, Pehlevî dilinde yazılmış bazı kitaplar bulduğunu ve bunları Arapça'ya tercüme edip edemeyeceğini sormuş; halife de ona Kur'ân-ı Kerim varken müslümanların başka bir kitaba ihtiyacı olmadığını belirterek onun bu teklifini reddetmişti.[1115]

Düzenli ilk tercümeler Emeviler döneminde başlamıştır. Emevi ailesinden olan Hâlid b. Yezid (ö. 85/704)[1116] kendisini ilmî çalışmalara özellikle de kimya çalışmalarına vermiş kimseydi.[1117] O, Mısır'dan Arapça'yı iyi bilen ilim

---

genelde Arapça ama zaman zaman başka müslüman halkların dilleri aracılığıyla da ifade edilmiş ilimler de bu kapsamda kabul edilmelidir (Lewis, s. 15).

1111 Saraç, s. 70; Akkâvî, s. 125.

1112 Şeşen, III, s. 455.

1113 Duri, *İlk Dönem*, s. 141.

1114 Barthold, s. 27; Akkâvî, s. 123. Meselâ aşağıda bahsedeceğimiz Yahudi tabip Mâserceveyh Basra'da yetişmişti.

1115 Şeşen, III, s. 456.

1116 II. Muaviye'nin ölümünden sonra Câbiye'de toplanan Emeviler Mervan b. el-Hakem üzerinde, Halid b. Yezid ile Amr b. Saîd'i veliaht olarak kabul etmesi şartıyla anlaşmışlardı. Ancak Mervan iktidarını güçlendirdikten sonra oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz lehine onları bu makamdan uzaklaştırdı (Yiğit, "Emeviler", *DİA*, XI, s. 91). Ayrıca Mervan Halid'in annesi Fahite ile evlenerek hem mirasa el koydu hem de Halid'i gücendirmiş oldu (Wellhausen, s. 86). Halifelik makamına oturamayan Halid kendisini ilmi çalışmalara verdi (İbnü'n- Nedim, s. 497). Ancak Emevi idarecileri her zaman kendisinin bilgi ve tecrübesine müracaat etmiştir. Meselâ bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 334-trc. 343; İbnü'l- Esîr, IV, s. 417.

1117 Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, s. 258; Taberî, V, s. 500. Ancak gerek İbnü'l- Esîr (IV, s. 110) gerekse İbn Haldun onun kimya ve diğer ilmi çalışmalarla meşgul olduğunu kabul etmez. Bunun basit bir akıl yürütme olduğunu belirten İbn Haldun, Halid'in bedeviliğe yakın olup ilmi ve fenni çalışmalara yabancı olduğunu ve döneminde henüz tercüme faaliyetlerinin başlamadığını belirterek bu kabulü kesinlikle reddeder. Bkz. el-Kettânî, *Teratib*, III, s. 85. Halid'in

adamlarını biraraya getirerek (kimya, nücûm, vs. gibi) çeşitli ilim dallarına ait Yunanca ve Kıptça yazılmış eserleri bu ilim adamlarına tercüme ettirmişti.[1118]

İlmî ve fikrî faaliyetlerin yeni başladığı bu dönemlerde tercümeler, halifelerin veya Hâlid b. Yezid'de olduğu gibi, bazı devlet adamlarının himayesinde; daha çok Mecusî, Hristiyan, Sabiî ve bir dereceye kadar da Yahudi mütercimler tarafından yapılmıştır.[1119]

Emeviler döneminde ele alınan ilim disiplinlerinin ilki tıp ilmi olduğu gibi,[1120] yapılan tercümeler arasında da ilk sırayı tıpla ilgili kitaplar almış;[1121] ilk tıbbî eser de Yahudi tabip Mâserceveyh tarafından tercüme edilmiştir. Mervan b. el-Hakem (684-685) zamanında Basra'da yaşamış olan bu Yahudi tabip Rahib (el-Kıss) Ehrûn b. A'yun tarafından yazılan tıpla alakalı el kitaplarından birini (Künnâş)[1122], Süryanice'den Arapça'ya tercüme etti.[1123] Ehrûn kitabını Yunanca yazmış, kitap Câsiyûs adlı bir çevirmen tarafından Süryanice'ye çevrilmişti. İşte Mâserceveyh kitabın Süryanice nüshalarından birini esas alarak tercüme etmişti.[1124] Mâserceveyh, kitabı sadece tercüme etmemiş, 30 makaleden oluşan kitaba 2 makale daha ilave ederek birtakım şerhler de düşmüştü.[1125] Mervan b. el-Hakem zamanında tercüme edilen bu kitap, Ömer b. Abdülaziz

---

kimya ile ilgili eserleri için bkz. İbnü'n- Nedîm, s. 498-99. İslâm dünyasından Halid b. Yezid ile başlayan kimya geleneği Cafer-i Sadık (İbnü'n- Nedîm, s. 499), Câbir b. Hayyan (İbnü'n- Nedîm, s. 498) ve talebesi el-Haraki, Zünnun el-Mısrî (İbnü'n- Nedîm, s. 503) gibi alimlerin konuyla ilgilenmeleriyle gelişmiş ve Zekeriya er-Râzî ile zirveye ulaşmıştır.

1118 İbnü'n- Nedîm, s. 338.

1119 Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 135; Şeşen, III, s. 455-56; K. S. Şah, "Tıp", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I-IV, trc. Ali Aksu, İstanbul 1991, I, s. 129. Yahudi araştırmacılar bu tercüme faaliyetlerinde Yahudilerin önemli bir rol oynadığını iddia etse de (Baron, VIII, s. 256; Sassoon, 39) Şeşen'in de belirttiği gibi, bu katkı bir dereceye kadardır.

1120 Hitti, II, s. 399.

1121 Şeşen, III, s. 471.

1122 Süryanice bir kelime olan "Künnaş" (veya Künaş) "mecmua" ve "tezkire" manasında olup o dönemdeki bazı ilmi ve felsefi kitaplar bu şekilde adlandırılmışlardır (el-Kettânî, *Teratib*, III, s. 85-86).

1123 İbn Cülcül, s. 61; İbn Ebi Usaybia, s. 232; Suessmann Muntner, "Medicine", *EJd*, XI, s. 1187. Ancak İbnü'l-Kıftî onun Ömer b. Abdülaziz zamanında yaşadığını ve kitabı da onun isteği üzerine tercüme ettiğini belirtir. Bkz. İbnü'l-Kıftî, s. 88.

1124 Goitein, *a.g.e.*, s. 135; Akkâvî, s. 145. Ancak el-Kettanî, Ehrûn b. A'yûn'un kitabını Süryanice olarak yazdığını kaydetmektedir. Bkz. *Teratib*, III, s. 85.

1125 İbn Ebi Usaybia, s. 232; İbnü'l-Kıftî, s. 80; Baron, VIII, s. 243. Tıp kitaplarının büyük mütercimi ünvanı, dikkate değer çalışmalarıyla, Abbâsîler dönemi tabiplerinden Huneyn b. İshak'a (ö.264/877) ait olacaktır. Şah, s. 129; Hitti, II, s. 480.

(99/717) zamanında Dimaşk kütüphanelerinden birinde bulundu. Bazı kimseler halifeyi kitabın halkın istifadesine sunulması hususunda ikna ettiler. O da kırk gün istiharede bulunduktan sonra kitabı halkın istifadesine sundu.[1126]

Mâserceveyh'in *Künnaş* adlı bu eseri tercümesinden başka yine tıpla ilgili olarak, *Kitabün fi'l-Ğıdâ*, *Kitabün fi'l-Ayn*,[1127] *Kitabü Kuve'l-'Et'imeti ve Menâfiuhâ ve Mudârruhâ* ile *Kitabü Kuve'l-Akâkîr ve Menâfiuhâ ve Mudârruhâ* [1128] adlı birtakım telif eserleri daha vardır.

Eserlerinden hareketle onun uzman hekimlik yanında dahiliye ve göz hastalıkları mütehassısı olduğunu söyleyebiliriz.[1129]

Mâserceveyh pratik ve teorik tıbbın yanında tarih ilmiyle de ilgilenmiştir.[1130]

Emeviler döneminin bir başka tabibi yine aynı aileden, Mâserceveyh'in oğlu İsa'dır. Hayatı hakkında bilgi bulamadığımız İsa da tıpla ilgili olarak *Kitabü'l-Elvân* ve *Kitabü'r-Revaih ve 't-Tuûm* adında bazı kitaplar telif etmiştir.[1131]

Emeviler döneminde yapılan tercümelerden biri de Aristo'ya ait olduğu zannedilen bir mektuptur. Hişâm b. Abdülmelik(105-125/723-742) için yapılan bu tercümenin kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir.[1132] Hişâm ayrıca İran Kisraları'nın hayatlarına dair bazı kitapları da tercüme ettirmişti.[1133]

Emeviler döneminde başlayan tercüme faaliyetleri Abbasîler döneminde hızlanarak devam etmiştir.[1134]

1126 İbn Cülcül, s. 61; İbn Ebi Usaybia, s. 232; el- Kıftî, s. 324; Baron, VIII, s. 236. Bu durum aynı zamanda İslâm dünyasında kütüphanelerin daha erken dönemlerden itibaren kurulduğunu göstermesi açısından önemli bir husustur. Akkâvî, s. 144.

1127 İbn Ebi Usaybia, s. 234.

1128 İbnü'l-Kıftî, s. 325.

1129 Akkâvî *Eğanî*'den naklen şair Ferezdak'ın (ö. 114/732) gözlerinden rahatsızlığı dolayısıyla, tedavi olmak için Debil'den Basra'ya geldiğinden bahsetmektedir (Akkâvî, s. 129). Acaba Ferezdak, Basra'da göz hastalıkları uzmanı bu hekime uğramış olabilir mi? Cevabı daima meçhul kalacak bu durum akla böyle bir soru getirmektedir.

1130 İbn Ebi Usaybia, s. 233.

1131 İbnü'l-Kıftî, s. 267; Baron, VIII, s. 243.

1132 Öztürk, s. 448.

1133 Duri, *İlk Dönem*, s. 145. Dûrî, Hişâm'ın bu faaliyetini, onun Sasânî idare geleneğinden faydalanma çabası olarak izah etmektedir.

1134 Şeşen, III, s. 460. İbn Ebi Usaybia mütercimleri ayrı bir başlık altında toplayarak 48 adet mütercimden bahsetmektedir. Bkz. *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 279-84. Mütercimlerden Huneyn b. İshak gibi dört dil bilenler olduğu gibi, Muhammed b. Abdülmelik ez-Ziyad gibi varlıklı kimseler arasında, ücretle devrin önde gelen hekimlerine tercüme yaptıran kimseler de vardı. *A.g.e.*, s. 279; Hitti, II, s. 481. Abbâsîler dönemi tercüme faaliyetleri için bkz. Saraç, s. 71-72; Öztürk, s. 449-50; Şah, s. 128-30.

3. Dil

Günlük hayatlarında Arapça'yı kullanan Arabistan Yahudileri, din işlerinde İbrânîce'yi kullanıyor, çocuklarına öğretiyor ve bu dili İbrânî alfabesi ile yazıyorlardı.[1135] Meselâ Medine Yahudileri Tevrat'ı İbrânîce okuyup Arapça olarak izah ediyorlardı.[1136] Yine kâhin ve sihirbaz Yahudiler üzerinde uzman olanlar dışındaki kişilerin anlamaması için okuyup-üfleme ve sihir işlerinde İbrânîce'yi tercih ediyorlardı.[1137] Bazı İslâmî rivayetlerde Yahudilerin kullandığı dil "*Arapça olmayan dil* " manasına gelen *Ratâne* veya *Rıtâne* şeklinde geçmiştir. Meselâ Hz. Peygamber Abdullah b. Atîk'i Hayber Yahudilerinden Ebû Râfi'yi öldürmek için gönderdiğinde o Yahudilerin şüphesini çekmemek için onların diliyle konuşmuştu (*...liennehû kâne yertunu bi'l-yehûdiyyeti*).[1138] Ancak Samavel b. 'Âdiyâ gibi Yahudileşmiş Arapların şiirleri ne dil ne de içerik yönüyle dönemlerinin şiir anlayışlarından farklı olmuştur.[1139]

Irak bölgesindeki Yahudiler ise Âramîce'yi kullanıyorlardı. Âramîce Pers hâkimiyeti döneminde (m.ö. 538-330) milletlerarası bir ticaret dili haline gelmesinin yanında, yayılma alanının da en geniş sınırlarına ulaşmış ve Yahudiler üzerinde etkisi özellikle Yeremya'nın zamanında (m.ö. 687-627) çok güçlenmişti.[1140] Bu dönemde Ezra ve yardımcıları Yahudi şeriatını halka okuduklarında onu Âramî diline tercüme etmek zorunda kalmışlardı.[1141] Âramî dili Sasanî hâkimiyeti sırasında da İbrânîce'nin yerini almış, Yahudiler günlük hayatlarında Âramîce konuşmalarının yanında dinî eserlerini de bu dille yazmışlardı.[1142] Meselâ Babil Yahudileri Talmud'un Gemara bölümünü Babil Talmudu Âramîcesi adı verilen Süryani dilinin yakın akrabası olan bir Âramî lehçesiyle kaleme almışlardı.[1143] Rabbinik okullarda Talmud'daki halakaya dair meseleler ve alınan kararları rapor

---

1135 Welfenson, s. 20; Cevad Ali, VI, s. 569; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 187.

1136 Buhari, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 11.

1137 Mahmud Esad, s. 149; Cevad Ali, VI, s. 569; Derveze, I, s. 277.

1138 Vâkıdî, I, s. 392.

1139 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 598; Hitti, II, s. 160.

1140 Dinçol, "Âramîce", *DİA*, III, s. 267; Tanyu, s. 100.

1141 Sharon, s. 47. Ezra'nın uygulamasıyla başlayan Tevrat'ı tercüme âdeti daha sonraki dönemlerde artarak devam etmiş, Tevrat'ın çeşitli dillere tercüme edilmesi ve özellikle de Âramîce'ye çevrilmesiyle *Targumlar (Ahd-i Atîk'in Âramî tefsirleri)* ortaya çıkmıştır. Belli başlı Targumlar için bkz. Harman, *Yahudi Kutsal Kitapları*, s. 23-24.

1142 Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 369.

1143 Dinçol, *a.g.m*, s. 268. Bu lehçeye Doğu Âramîcesi de denilmiştir. Bu lehçe bulunduğu coğrafyadan özellikle de Süryanice ve Keldânîce'den bir çok kelime almıştı. Bkz. Zaferü'l-İslâm Han, s. 39.

etmek için hep Ârâmî dili kullanılmış, İbrânîce metinler Yahudi cemaatinin anlaması için Ârâmîce'ye çevrilmişti.[1144] Ancak rabbiler İbrânîce'yi Ârâmîce'den ayırmak için İbrânîce'ye "Kutsal Dil" (laşon ha-kadoş) adını vermişlerdi.[1145] Moshe Gil, Hz. Peygamber'in Zeyd b. Sâbit'e öğrenmesini emrettiği Yahudi dilinin, Irak Yahudilerinin kullandığı Ârâmîce olduğunu belirtmektedir.[1146]

Emeviler döneminde Irak bölgesindeki Yahudiler ilmî çalışmalarında Ârâmîce'yi kullanmaya devam etmişlerdir. Çünkü Emeviler dönemi Yahudi alimlerinden Rabbi Ahay Sebha meşhur eseri *Şeltot*'u Yahudi kitleleri tarafından faydalanılabilmesi için Ârâmîce olarak kaleme almıştı.[1147]

Ancak, Emeviler dönemiyle beraber Yahudiler yavaş yavaş Ârâmîce'yi terk edecek, Abbasîler döneminde Arapça Yahudilerin benimsediği bir dil haline gelecektir. Sa'diya Gaon ve Maimonides gibi Yahudi tarihinin büyük şahsiyetleri eserlerini Arapça telif edeceklerdir.[1148]

1144 Morony, *Iraq*, s. 309.

1145 Harman, *Yahudi Kutsal Kitapları*, s. 5.

1146 Gil, s. 206. Hz. Peygamberin emri için bkz. Buhari, Ahkam, 40; Belâzurî, *Fütûh*, s. 663-trc. 694. İslâm kaynaklarında bu dil İbrânîce'dir

1147 Lewin-Horovitz, " Aha of Shabha", *EJd*, II, 449. Eser daha sonra İbrânîce'ye tercüme edilmişti.

1148 Bu dönüşümün detayları için bkz. Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 169 vd.

SONUÇ

Müslümanlar Yahudilerle Medine'de karşılaştılar. Ancak Medine Yahudileri Hz. Peygamber'e düşmanlıkları ve hicretten sonra üzerinde anlaşmaya varılan Medine Vesikası'ndaki hükümlere uymamaları sebebiyle Medine'den çıkarıldılar veya Kureyzâoğullarında olduğu gibi askerleri ölümle cezalandırıldılar. Cizye ayetinin inmesinden sonra Yahudiler daha Hz. Peygamber'in sağlığında ehl-i zimme statüsü ile İslâm Devleti'nin himayesinde hayatlarını emniyetli bir şekilde devam ettirdiler.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde başlayan muazzam fetih dalgalarıyla, Asya ve Afrika'da yaşayan büyük ve faal Yahudi toplulukları da İslâm hâkimiyetine girdi. İslâm idaresi asırlardır sürgün (diaspora) hayatı yaşayan Yahudilerin hâkimiyeti altına girdiği yeni bir idare idi. Yahudiler Bizans ve Sâsanî Devletleri'nin son dönemlerinde yaşadıkları sıkıntı, eziyet ve zulüm sebebiyle İslâm fetihlerini bir kurtuluş olarak görerek müslüman fâtihlere yardım ettiler. Kendilerine takdir edilen cizye vergisini verdikleri ve herhangi bir isyana teşebbüs etmedikleri müddetçe hayatlarını rahat bir şekilde sürdürdüler. Öyle ki, Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle İslâm toplumunda başlayan ve etkisini uzun süre devam ettirecek olan en karışık dönemlerde bile Yahudilerin bu rahatlığı devam etti.

Ancak hicretin ilk asrında bütün dünyayı hayrette bırakan İslâm fetih dalgaları, asırlardır esaret altında yaşayan Yahudilere İsrail topraklarına dönme umudu verdi. Az ama dinamik müslümanların kalabalık kuvvetler karşısındaki başarıları, geniş Yahudi topluluklarının da desteğini almak amacıyla Emeviler döneminde mesihliğini ilân eden kimselerin çıkmasına sebep oldu. Severus adlı bir Yahudi mesihi, daha oluşum aşamasında etkisiz hale getirildi. Fakat Ebû İsa el-İsfahânî'nin isyanı Emeviler döneminde yaşanan karışıklıklar sebebiyle ancak Abbasîler döneminde bastırılabilmiştir.

Emeviler dönemi, Yahudilerin kendi tarihleri açısından da önemlidir. Sasânîler döneminden beri devlet nezdindeki resmi temsilci olan re'sü'l-câlûtlarla, sürgünde geçen asırlar boyu Yahudi cemaatinin bütün hayatını şekil-

lendiren akademi başkanları (gaon) ve onların öğrencisi rabbiler arasında bu dönemde cemaat üzerinde bir nüfuz kurma mücadelesi yaşanmıştır. Hz. Davud'un neslinden olduğunu vurgulayan re'sü'l-câlûtlara karşı akademi başkanları da dinî konulardaki yetkilerinin Hz. Musa'ya kadar uzandığını her fırsatta dile getiriyorlar ve kendi konumlarını meşru bir zemine oturtmaya çalışıyorlardı. Re'sü'l-câlûtların din adamlarını sindirme çabaları neticesinde cemaat arasında yaşanan tatsızlıklar Emevi idaresini duruma müdahale etmeye sevketti. İdare cemaat yönetiminde yeni bazı düzenlemeler getirdi. Bunlardan belki de en önemlisi, o güne kadar re'sü'l-câlûtun kendisinden sonra ailesinden birini yerine getirmesi şeklindeki teamülün, yine aynı aileden ama din adamlarının tercih ettiği birinin re'sü'l-câlût olarak seçilmesi şeklinde yeni bir uygulamaya dönüşmesidir. Bu uygulama ile kısmî de olsa bir seçim sistemi getirilmiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde bu iki makam arasındaki mücadeleler çok daha şiddetli boyutlara ulaşacaktır.

Emeviler döneminde Yahudilerin cemaat içi çekişmeleri bir yana, farklı dinlerden olmalarına rağmen aynı toplumda yaşadıkları müslümanlarla toplumsal etkileşimlerinde hiçbir güçlük olmamıştır. Bu dönem Yahudilerin İslâm toplumuyla bütünleşme dönemidir. İslâm toplumunun bir parçası olarak iştirak ettikleri ekonomik, ilmî ve diğer faaliyetler daha sonraki dönemler için iyi bir zemin hazırlamıştır. İslâm'ın gayrimüslim anlayışının bu bütünleşmede önemli katkısının olduğu unutulmamalıdır. Yahudiler aynı asırda Avrupa'da yaşayan dindaşları gibi ne gettolarda yaşamaya mahkum edilmişler ne de dinden dönmeye zorlanmışlardır. Başta dinî olmak üzere ticarî ve ilmî faaliyetlerine serbest bir şekilde devam etmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

Akkâvî, Rihab Hıdır, *el-Mûcez fî Târîhi't-Tıb inde'l-Arab*, Beyrut 1995.

Alalu, Suzan ve dğr., *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, İstanbul 1996.

Ali, Salih Ahmed, *et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî*, Bağdat 1953.

Altıner, Tolga, *İslamî Kaynaklara Göre Yahudilik'teki Seçilmişlik*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: M.Ü.S.B.E Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, I-VII+1-149 s.), İstanbul 2002.

Ashtor, Eliyahu, "Basra", *EJd*, IV, 311.

_____, "Cairo", *EJd*, V, 25-31.

Assaf, Simha- Yehoshua Horowitz, "Aha of Shabha", *EJd*, II, 449-451.

_____ - Jehoshua Brand, "Gaon", *EJd*, VII, 315-320.

_____ - Eli Davis, "Isaac", *EJd*, IX, 8.

Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Ankara 1991.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Hz. Peygamberin Yahudilerle Münasebetleri*, İstanbul 1996.

Ateş, Ali Osman, *Kur'ân ve Hadislere Göre Cinler ve Büyü*, İstanbul 1995.

Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.

Avi-Yonah, Michael- Abraham Brover- Eli Davis, "Tiberias", *EJd*, XV, 1132.

_____, "Ramleh", *EJd*, XIII, 1540-1541.

Avneri, Zvi, "Abu Isa, Isaac ben Jacop al-Isfahanı", *EJd*, II, 183-184.

Aycan, İrfan, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayrimüslimler", *Dinî Araştırmalar* 3 (1999), 65-81.

Bahşel, Eslem b. Sehl er-Rezzâz el-Vâsitî (292/905), *Târîhu Vâsıt*, nşr. Kürkîs Avvâd, Beyrut 1986.

Bala, Mirza, "İsfahân", *İA*, V/II, 1069-1071.

Bar Hebreaus, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn (680/1286), *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987.

Baron, Wittmayer Salo, *A Social and Religious History of the Jews*, I-XI, New York, 1958.

Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc. Fuad Köprülü, Ankara 1963.

Bashan, Eliezer, "Sura", *EJd*, XV, 521-523.

_____, "Exilarch", *EJd*, VI, 1023-1034.

Beer, Moshe, "Academies in Babylonia and Erez Israel", *EJd*, II, 199-205.

_____, "Pumbedita", *EJd*, XIII, 1384-1386.

Bein, Alexander- Paul Borchadrt- Howard Jacopsan, "Mosul", *EJd*, XII, 444.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ- Ömer Enîs et-Tabbâ, Beyrut 1987; Türkçe trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

Breuer, Mordechai, "Yeshivot", *EJd*, XVI, 762.

Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256), *Sahîhu'l-Buhari*, I-VIII, İstanbul 1979.

Buhl, Fr., "Tedmür", *İ.A*, XII/I, 112-114.

_____, "Kudüs", *İ.A*, VI, 952-964.

Cahen, Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, trc. Esad Nedim Erendor, Ankara 1990.

el-Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (331/942), *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (nşr. Mustafa es-Sakkâ ve arkadaşları), Kahire 1980.

Cevâd, Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1976-1978.

Çelebi, Ahmet, *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*, trc. Ahmet M. Büyükçınar-Ömer Faruk Harman, İstanbul 1978.

Çubukçu, Asri, "Buâs", *DİA*, VI, s. 340

David, Abraham, "Hasdai ben Bostanai", *EJd*, VII, 1365.

_____, "Hasdai ben Baradoi", *EJd*, VII, 1366.

Derveze, İzzet, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, trc. Mehmet Yolcu, I-III, İstanbul 1995.

Dinçol, Ali, "Ârâmîce", *DİA*, III, 267-268.

Durant, Will, *Yahudi Tarihi*, trc. Sami Sabit Karaman, İstanbul 1992.

ed-Dûrî, Abdülaziz, "Enbar", *DİA*, XI, 171.

_____, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1990.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as (275/888), *Sünen*, nşr. M.M. Abdülhamîd, I-IV, [ty]

Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (224/837), *Kitâbü'l-Emvâl*, trc. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1981.

Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Beyrut [ty]

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I-X, İstanbul 1979.

Efrati, Natan, Aaron Rotkoff, "Bet ha-Midrash", *EJd*, IV, 751-752.

Encyclopaedia Judaica, I-XVII, ed. Cecil Ruth-Geoffrey Wigoder, Keter Publishing House: Jerusalem 1972.

Esâmine, Halil, "Emeviler Döneminde Arapların İskânı", trc. Nuh Arslantaş, *Öneri [M.Ü.S.B.E. Dergisi]*, 12 (1999), s. 271-280.

Farag, Murad (Bey), *eş-Şuarâu'l-Yehûdü'l-'Arab*, Mısır 1929.

Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982.

_____, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989.

_____, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul 1992.

_____, "Abdullah b. Hasan b. Hasan", *DİA*, I, 106-107.

_____, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Öşür I-II", *AÜİFD* XXV (Ankara 1981), s. 169-178; XXVI (Ankara 1983), s. 327-334.

Fleischer, Ezra, "Phineas ben Jacop ha-Kohen", *EJd*, XIII, 468.

Friedlander, Israel, "The Jews of Arabia and the Gaonate", *JQR*, n.s. 1 (1910-11), s. 249-252.

_____, "The Jews of Arabia and the Rechabites", *JQR*, n.s. 1 (1910-1911), s. 252-527.

Furat, Ahmet Suphi, *Arap Edebiyat Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, İstanbul 1996.

Ganîme, Yusuf Rizkullah, *Nüzhetü'l-Müştâk fî Târîhi Yehûdi'l-Irâk*, Bağdat 1924.

Gil, Moshe, "The Origin of the Jews of Yathrib", *JSAI* 4 (1984), 203-224.

Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1990.

Gözütok, Şakir, "Resulullah Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", *Dinî Araştırmalar* 2 (1998), 165-178.

Goitein, S.D., "The Cairo Geniza as Source for the Muslim Civilisation", *SI* 3 (1955), 75-91.

_____, *Yahudiler ve Araplar Çağlar Boyu İlişkileri*, trc. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İstanbul 2004.

Graetz, H., *History of the Jews*, I-VI, The Jewish Publication Society of America: 1891.

Grayzel, Solomon, *A History of the Jews*, Philadelphia 1952.

Güç, Ahmet, *İlahi Dinlerde Mabet* (Basılmamış Doktora Tezi: I-XXX-276+ Biblyografya), Bursa 1992.

Günaltay, M. Şemseddin, *İran Tarihi* I- *Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Ankara 1987.

_____, *Yakın Şark III- Suriye ve Filistin*, Ankara 1947.

_____, *Yakın Şark Elâm ve Mezopotamya*, Ankara 1987.

Grohmann, Adolf, "Hayber", *İ.A*, V/I, 384-386.

el-Hâdi, Hamid Muhammed, *Ehlü'z-Zimme fi Bilâdi'ş-Şâm fi'l-Fetreti'l-Ümeviyye*, Ürdün 1997.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Kemal Kuşçu, Ankara 1979.

_____, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1990.

Hammâş, Necdet, *el-İdâre fi'l-Asri'l-Ümevî*, Dimaşk 1980.

Harekât, İbrahim, *es-Siyâse ve'l-Müctemea fi'l-Asri'l-Ümevî*, Mağrib 1990.

Harman, Ömer Faruk, *Yahudi Kutsal Kitapları* (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1988.

_____, "Buhtunnasr", *DİA*, VI, 380-381.

Havazelet, Meir, "Natronai Bar Nehemiah", *EJd*, XII, 887.

Hirschberg, Haim Z'ew, "Jerusalem", *EJd*, IX, 1409-1412.

_____, "Arabia", *EJd*, III, 232-237.

Hitti, Philip K, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1980.

Honigman, E, "Remle", *İ.A*, 687-689.

Horovitz, Joseph "Judaeo-Arabic Relations in pre-Islamic Times", *IC* (1929), s. 161-199.

Hoyland, Robert, "Sebeos, the Jews and the Rise of Islam", *Medieval and Modern Perspectives on Muslim-Jewish Relations*, ed. Ronald L. Nettler, Luxemburg 1995, s. 90-101.

el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin (284-356/897-967), *Kitâbü'l-Eğânî*, I-XXV, Kahire 1963.

İbn Abdi'l-Hakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed (257/870), *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, nşr. Muhammed el-Hacerî, Beyrut 1996.

İbn Asâkir, Ali b. Hasan b. Hibetullah el-Dimaşkî (571/1175), *Târîhu Medineti Dimaşk*, nşr. Muhibüddin Ebû Said el-Amrâvî, Beyrut 1995.

İbn Cülcül, Ebû Dâvud Süleyman b. Hassân el-Endelüsî (IV/X. asır), *Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hukemâ*, nşr. Fuad Seyyid, Beyrut 1985.

İbn Ebî Usaybia (669/1270), *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etıbbâ*, nşr. Rıza Nizar, Beyrut [ty]

İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed (245/859), *el-Muhabber*, nşr. İlse Lichtenstadter, Haydarabad 1942.

İbn Hazım, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/1064), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, I-V, Beyrut 1986.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., I-IV, Beyrut [ty]

İbn İshâk, Muhammed (151/768), *es-Sîre*, nşr. Muhammed Hamidullah, Konya 1981.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ (ö. 773/1371), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I-V, Beyrut 1991.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (230/884), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. İhsan Abbas, I-IX, Beyrut 1405/1985.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), *Sîretü ve Menâkibu Ömer b. Abdilaziz*, nşr. Naim Zerzur, Beyrut 1984.

İbnü'l-Esîr, Ali b. Ebu'l-Kerem (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C.J. Tornberg, I-XIII, Beyrut 1965.

İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen Cemalüddin Ali b. Yusuf b. İbrahim (646/1248), *Târîhu'l-Hukemâ*, nşr. Julies Lippert, Leipzig 1903.

İbnü'n-Nedîm, Muhammed Ebû Yakup (380/990), *Kitâbü'l-Fihrist*, Kahire [ty]

Lichtenstadter, Ilse, "Some References to Jews in pre-Islamic Arabic Literature", *PAAJR* 10 (1940), s. 185-194.

İmamüddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, trc. Yusuf Yazar, Ankara 1990.

el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşa*, nşr. M. Hüseyn Şemseddin, I-XIV, Beyrut 1987.

Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saadet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997.

Kapar, M. Ali, "Eyyâmü'l-Arab", *DİA*, XII, s. 14-16.

_____, "Ka'b b. Eşref", *DİA*, XXIV, s. 3-4.

Kasım, Kasım Abduh, *el-Yehud fî Mısr*, Kahire 1987.

_____, *Ehlü'z-Zimme fi Mısri'l-Usûrü'l-Vüstâ*, Kahire 1977.

Kâşif, Seyyide İsmail, *Mısru'l-İslâmiyye ve Ehlü'z-Zimme*, Kahire 1993.

Kaufmann, Francine-Josy Eisenberg, "Yahudi Kaynaklara Göre Yahudilik", *Din Fenomeni* içinde, derleme ve trc. Mehmet Aydın, Konya 1995.

Kavsi, Atiyye, *Ticaretü Mısr fî'l-Bahri'l-Ahmer*, Kahire 1976.

Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.

Kazvinî, Ebû Yahya Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmud (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd*, Beyrut [ty]

el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr (1886-1962), *et-Terâtîbü'l-İdâriyye Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I-III, trc. Ahmet Özel, İstanbul 1993.

Kılıç, Ünal *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001.

el- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb (350/961), *Târîhu Vülâti Mısr*, Beyrut 1987.

Kitâb-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit, İstanbul 1995.

Köksal, Asım, *Peygamberler Tarihi*, I-II, Ankara 1990.

Kutluay, Yaşar, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965.

Lancet, Aviva Müller, "Bukhara", *EJd*, IV, 1470.

Landau, Jacop M., "Shelomo Dov Goitein", *DİA*, XIV, 101-102.

Lassner, Jacop, "Jews in Islamic Lands", *The Jewish Enigma* içinde (ed. David Englander), London 1992.

Leder, Stefan, "The Attitude of the Jews and Their Role twords the Arab-Islamic Conquest of Bilad al-Sham", *Proceeding of the Second Symposium on the History of Bilad al-Sham during the Early Islamic Period up to 40 A.H./ 640 A.D.* içinde, 175-179, Amman 1987.

Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, trc. Bahadır Sina Şener, Ankara 1996.

Mahmud Esad, *Tarih-i Dîn-i İslâm*, nşr. Ahmed Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul 1995.

el-Makrizî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali (845/1441), *en-Nukûdü'l-Kadîmetü'l-İslâmiyye*, trc. İbrahim Hakkı Konyalı, İstanbul 1946.

_____, *el-Hıtatü'l-Makriziyye*, I-II, Beyrut [ty]

Margoliouth, G(eorge)., "Some British Museum Genizah Texts", *JQR* o.s. XIV (1908), 303-320.

Mazaheri, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, trc. Bahriye Üçok, İstanbul 1972.

el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali (346/957), *Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, nşr. M.Muhiddîn Abdülhamîd, I-IV, Mısır 1964.

_____, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Beyrut 1981.

Morony, Michael G., "Religious Communities in Late Sasanian and Early Muslim Iraq", *JESHO* XVII (1974), 113-134.

_____, *Iraq after the Muslim Conquest*, Princeton-New Jersey 1984.

Muntner, Suessmann, "Medicine", *EJd*, XI, 1185-1189.

Musil, A., "Eyle", *İA*, IV, 420-421.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmi'us-Sahîh*, nşr. Fuad Abdülbaki, I-IV, Beyrut 1966.

Newby, Gordon D. *A History of the Jews of Arabia*, Columbia 1988.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1995.

Önkal, Ahmet, "Beytülmidras", *DİA*, VI, 95.

_____, "Cüzam", *DİA*, VIII, 149.

Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, İstanbul 1997.

Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998.

Pirenne, Henri, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, trc. M. Ali Kılıçbay, Ankara 1984.

Rappaport, Uriel-Isaac Levitats, "Dayyan", *EJd*, V, 1390.

Roth, Norman, "The Jews and Muslim Conquest of Spain", *JSS* 38 (1976), s. 145-158.

Said el-Endelusî, Ebu'l-Kasım Said b. Ahmed b. Abdurrahman, *Tabakâtü'l-Ümem*, nşr. Şeyho Louis Rizkullah, Beyrut 1912.

Saraç, Celal, "İslâm Dünyasında Matematiğin Doğuşu ve Gelişmesi", *AÜİFD* (1953), 69-72.

Sassoon, David Solomon, *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949.

Sauvaget, J, "Haleb", *İA*, VI/I, 117-122.

Sharf, Andrew, "Leo III", *EJd*, XI, 23.

Sharon, Moshe Sevilla, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruşalayim 1981.

Stillman, Norman, *The Jews of the Arab Lands, a History and Source Book*, Philadelphia 1979.

Streck, M., "Enbar", *İA.*, IV, 264-265.

_____, "Batîha", *İA*, II, 334-339.

Şah, K.S., "Tıp", *İslâm Düşüncesi Tarihi* I-IV, trc. Ali Aksu, IV, 125-139, İstanbul 1991.

Şahin, M. Süreyya, "İsfahânî, Ebû İsa", *DİA*, XXII, s. 507-508.

eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed Abdülkerim b. Ebû Bekir Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-II, nşr. Muhammed Seyyid Keylânî, Kahire 1961.

Şeşen, Ramazan, "Tercüme Faaliyetleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XV, İstanbul 1992, III, 453-479.

Tabbara, Afif Abdülfettah, *Kur'ân Açısından Yahudi Menşei ve Karakteri*, trc. Mehmet Aydın, Konya 1984.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu't-Taberî*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, I-XI, Beyrut 1967.

Tanyu, Hikmet, "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları", *AÜİFD*, XIV (1966), 95-124.

_____, "Büyü", *DİA*, VI, 500-506.

Theophanes (213/818), *The Cronicle of the Theophanes (Annu Mundi 6095-6305- A.D. 602-813)*, İngilizce trc. Harry Turtledove, Philedelphia 1982.

Torrey, Charles C. *Jewish Foundation of Islam*, New York 1933.

Tritton, A.S., *The Caliphs and their non-Muslim Subjects*, London 1930.

Tudelalı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri, çeviren Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.

Tuğ, Salih, *İslâm'da Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984.

Tümer, Günay- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993.

el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitabü'l-Meğâzî*, nşr. Marsden Jones, I-III, Beyrut 1965-1966.

Vloten, Gerlof Von (1866-1903), *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Üzerine Araştırmalar*, trc. Mehmet Sait Hatiboğlu, Ankara 1986.

Waxman, Meyer, *A History of Jewish Literature*, I-V, Thomas Yoselof: New York-London 1960.

Welfenson, İsrail, *Târîhu'l-yehûd fî Bilâdi'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve Sadri'l-islâm*, Mısır 1927.

Wellhausen, Julies, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1963.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Vâdıh (292/904), *Târîhu'l-Yakûbî*, Beyrut [ty]

_____, *el-Büldân*, nşr. M.J. de Goeje, Brill 1896.

Yâkût el-Hamevî (626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-VII, nşr. Ferîd Abdülaziz el-Cündî, Beyrut [ty]

"Yahudiler", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII (İstanbul 1986).

Yiğit, İsmail, "Emeviler", *DİA*, XI, 87-104.

Yurdagür, Metin, "Cefr", *DİA*, 215-218.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi, "İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *AÜİFD* XXVII (Ankara 1985), 97-110.

Yüzbekî, Tevfik Sultan, *Târîhu Ehlü'z-Zimme fî'l-Irâk*, Riyad 1983.

Zaferü'l-İslâm Han, *et-Talmûd Târîhuhu ve Talîmuhu*, Beyrut 1967.

ez-Zebîdî, Zeynüddin Ahmed b. Abdüllatîf, *Sahîh-i Buhari Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, trc. Ahmed Naim- Kâmil Miras, I-XIII, Ankara 1987.

Zettersteen, "Sa'd b. Abî Vakkas", *İA*, X, 18-20. *Madde Neşet Çağatay tarafından ikmal edilmiştir.*

Zobel, Moshe Nahum, "Ashi", *EJd*, III, 709-710.

İNDEKS

'Amûdân, 72
Abba Arika, 138
Abdullah b. Atîk, 162
Abdullah b. Derrâc, 132
Abdullah b. Hasan b. Hasan, 101, 102, 169
Abdullah b. Mes'ûd, 121
Abdullah b. Selâm, 40
Abdullah b. Übeyy, 41
Abdurrahman b. Ziyad, 69
Abdülhamid b. Abdurrahman, 125
Abdülmelik b. Mervan, 59, 69, 92, 103, 126, 134, 151, 158
Abdülmuttalib, 33, 36, 97, 117
Abîdullah, 92
Adiyy b. Ertâd, 59, 84, 125, 132
Aharon ben Amram, 79, 113
Ahay, 80, 142, 152, 153, 163
Ahay Sebha, 80
ahbar, 80
Ahid Sandığı, 24
Ahmet Çelebi, 17, 21
Ahunay, 44
Ahvaz, 59
Akabe körfezi, 98
Akad, 21
Akîba el-Yehudî, 77
Akka, 47, 65, 121
Akkâvî, 18, 111, 112, 159, 160, 161, 167
Alâ b. el-Hadramî, 43
Almanya, 157
Amalikalılar, 30
Amoraim, 137, 140
Amr b. el-As, 54, 64, 65, 100, 106, 124
Amr b. Saîd el-Eşdak, 118
Amr b. Ümeyye ed-Damrî, 42
Anbar, 29, 53, 100, 106, 109, 123, 140, 141
Anuşirvan, 44, 45, 48, 140
Anzan Devleti, 91
Apiru, 22
Arabistan, 7, 13, 17, 25, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 43, 97, 98, 108, 110, 115, 119, 123, 154, 162, 169
Ârâmîce, 139, 154, 162, 163, 168
Ârâmîler, 37
Arap Yarımadası, 7, 8, 13, 14, 30, 31, 32, 37, 96, 107, 108, 117, 149, 154
Ariz Yahudileri, 108
arz-ı mev'ûd, 87
Askalân, 23
Asur, 16, 25, 26, 28, 29, 31, 32
Asurlular, 25, 135
Aşer, 28
Aşkelon, 23
Athanasi, 69
Avva, 26
Ayn'üt-Temr, 52
Ayşe, 38, 111
Azarya, 28
Azerbeycan, 83, 101

Baalbek, 99
Babil, 16, 26, 27, 28, 29, 32, 44, 52, 87, 88, 96, 114, 117, 119, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 144, 148, 157, 162
Babil Talmudu, 137, 139, 162
Babilonya, 136
Bâbü'l-Lud, 118
Babylon, 133
Bahreyn, 7, 35, 43, 123, 124, 133
Bahşel, 15, 52, 67, 100, 113, 167
Bâlis, 65, 109
Bar Aday b. Bustanay, 76

Bar Hebreaus, 16, 45, 46, 47, 69, 90, 101, 116, 167
Baron, 17, 18, 28, 44, 45, 48, 52, 58, 64, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 102, 105, 107, 112, 117, 121, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 152, 153, 154, 160, 161, 167
Basra Kanalı, 109
Basra Körfezi, 100, 101, 106
Batrûni, 116
Bedir, 40, 41, 149, 155
Behram Çubin, 44, 45, 46, 88
Behramsîs, 77
Belâzurî, 15, 28, 32, 35, 37, 39, 42, 43, 44, 49, 52, 53, 54, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 83, 91, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 140, 148, 149, 150, 156, 159, 163, 168
Belh, 29, 54, 77, 127, 133
Belîy kabilesi, 31
Benî Âmir Kabilesi, 42
Benî Avf, 39
Benî Behdel, 39
Benî Esed Kabilesi, 154
Benî Hâris b. Ka'b, 39
Benî Hışne, 31
Benî İkrime, 39
Benî Kaynuka, 61
Benî Kusays, 39
Benî Mahmer, 39
Benî Mâsike, 147
Benî Nadîr, 36, 43, 61, 127, 155
Benî Sa'lebe, 39
Benî Zaûra, 39
Benî Zeyd, 39
Berede kanalı, 109
Bernard Lewis, 18
Berzea, 101
Beştasb, 29
Bet din, 76
Beth Aramaye, 86, 106
Beth Garme, 134
Beytü'l-Makdis, 27, 65
Beytülmidrâs, 41
Bıney Barak, 136
Bişr b. Berâ, 82
Bizans, 8, 16, 29, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 54, 58, 60, 65, 66, 68, 69, 85, 89, 90, 96, 99, 103, 108, 109, 110, 116, 119, 122, 132, 136, 138, 154, 158, 165, 167, 172
Bostanay, 72, 73, 78, 118, 142, 143, 151
Buâs harbi, 155
Buhara, 25, 54, 101, 127
Buhtunnasr, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 37, 52, 91, 119, 135, 136, 150, 170
Bulgar, 45
Bustanay ben Haninay, 76
Bünyamin Kabilesi, 118
Bünyaminoğulları, 25
Büstâne, 72

Cahen, 19, 69, 85, 103, 104, 126, 130, 168
Camasb, 29
Câmi, 109, 172
Cârif tâûnu, 121
Câsiyûs, 160
Celal Saraç, 18
Cerâcime, 124, 126
Cerbâ, 7, 43, 99, 123, 133
Cereyân, 72
Ceyy, 28, 53, 91, 124
Cündişapur, 110, 111, 159
Cündüb b. Ka'b el-Ezdî, 83, 116
Cürhümlüler, 39
Cüzâm Kabilesi, 36

Dahhâk b. Abdurrahman, 125
Dahhâk b. Halîfe, 149
Dan, 28
Daniel, 28, 150
Danyal, 28, 150
Danyal Kitabı, 150
Dara, 45
Darûh, 72
Darvâza-i Cuhûdan, 91
Dâse, 33
David Alroy, 26
Davud, 24, 25, 32, 33, 36, 72, 74, 77, 87, 93, 118, 119, 166

dayyan, 73, 74, 76, 77, 79, 83, 132
Debil, 111
Deccal, 118
Derveze, 37, 38, 39, 105, 107, 108, 114, 115, 116, 117, 119, 150, 162, 168
Dıyâ', 72
Diaspora Akademisi, 147
Dimaşk, 15, 19, 25, 102, 128, 161, 170
Dirhem b. Zeyd, 155
Dony, 32
Dozy, 30, 32, 33, 34, 36
Dûrî, 19, 124, 126, 129, 130, 131, 161, 168

Ebân b. Osman, 151
Ebiya, 25
Eblak Kasrı, 151, 154
Ebû Âfek, 41, 156
Ebû Ali Hasen, 77
Ebû Bekir, 40, 44, 47, 53, 57, 65, 123, 128, 131, 141, 147, 173
Ebû İsa el-İsfahânî, 14, 87, 90, 107, 121, 165
Ebû Kays b. Rifâa, 155
Ebû Musa el-Eş'arî, 68
Ebû Râfi, 106, 156, 162
Ebû Sayfî, 33
Ebû Süfyan, 41, 49
Ebû Şa'sa Amr, 147
Ebû Şehm, 98
Ebû Ubeyd, 15, 44, 60, 61, 99, 103, 108, 110, 124, 128, 131, 134, 168
Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, 126, 130
Ebû Yasir b. Ahtab, 147
Ebû Yusuf, 15, 57, 58, 61, 66, 99, 100, 101, 103, 110, 123, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 168
Ebû'l-Abbâs es-Seffâh, 92
Ebû'z-Zinâd, 156
Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 30, 39, 121
ed-Derdûkü'l-Eşecc, 150
Edessa, 45, 48, 53, 101
Egica, 50, 51, 65
Ehrûn b. A'yun, 160
Eisenberg, 17, 51, 74, 80, 87, 88, 138, 140, 147, 149, 150, 171
Elam Devleti, 91
Eliezer ben Kallir, 156, 157
Elvira, 50
Ensar, 62, 68, 81
Ensınâ, 114
Erdeşir I., 29
Erîha, 48, 62, 120
Ermeniler, 45
Ermeniye, 28, 47, 91
Esâ, 114
Esâmine, 19, 65, 66, 67, 86, 169
Esed b. Ubeyd, 40
Esed Kabilesi, 120
Esîd b. Sa'ye, 40
Eski Ahid, 33
Essenîler, 117
Eş'as b. Kays, 82, 83
Evs, 39, 154, 155
Evs b. Düneyy, 155
Ezra, 29, 34, 52, 136, 149, 158, 162, 169
Ezriatü'ş-Şâm, 41, 42, 62
Ezruh, 7, 43, 99, 123, 133

Fâris, 101, 107
Fedek, 7, 43, 62, 108, 110, 112, 119, 121, 128
Felluce, 52, 86, 106
Ferezdak, 111, 161
Feylek, 72
Filistîler, 23, 24
Finhas, 57
Finhas (Phinehas) ben Jacop ha-Kohen, 157
Firavunlar Hanedanı, 22
Firuz-Şapur, 52, 54, 140
Furat b. Şehnâse, 70
Fustat, 67, 77, 146, 158

Gâba, 28, 91
Gâbyân, 91
Gad, 32
Ganîme, 17, 19, 44, 46, 51, 74, 96, 101, 102, 105, 112, 113, 115, 117, 132, 136, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 152, 153, 169
gaon, 8, 14, 46, 73, 74, 78, 141, 142, 152, 166

Gassânîler, 39, 154
Gatafan kabilesi, 7
Gatafanlılar, 43
Gaudefroy-Demombynes, 85
Gemara, 137, 162
Geniza, 14, 102, 158, 169
Geonim, 140
Gerizim Dağı, 26, 48
Gezer, 23
Goitein, 13, 17, 28, 38, 51, 61, 64, 66, 68, 69, 74, 75, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 101, 102, 108, 113; 120, 158, 160, 163, 169, 171
Gozan Irmağı, 25
Graetz, 16, 30, 33, 35, 49, 50, 51, 54, 62, 72, 73, 79, 89, 90, 107, 140, 141, 143, 156, 157, 169
Granada, 50
Grayzel, 17, 44, 45, 54, 74, 76, 86, 87, 89, 92, 93, 94, 107, 121, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 145, 148, 150, 152, 169
Guff, 147
Gur-baal, 30
Güney Arabistan, 34, 35, 98
ğabar metodu, 115
Ğarîd el-Yehûdî, 30, 121

H. Gazi Yurdaydın, 18
Haborda, 25
Haccac, 53, 59, 67, 70, 100, 110, 112, 113, 118, 129, 151
Hadramevt, 35, 106
Hadrianus, 37
Hafsa, 38
Hâkimler dönemi, 114
Halahta, 25
Halakôt Gıdolôt, 152
Halakôt Kıtanôt, 152
Haleb, 30, 53, 63, 96, 107, 173
Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, 100, 109, 110
Hâlid b. Velid, 52, 83, 149
Halife Mansur, 92
Hâlik b. Amr; 120
Halîl, 50
Hamat, 26
Hananya, 28
Hanina, 146
Haninay, 44, 45, 72, 78
Harezm, 54, 101, 127, 133
Hâricîler, 53, 59
Hâris b. Kelede, 110
Hâris el-'Arec, 154
Harunoğulları, 30, 31, 32, 33, 37
Harût ve Marût, 114
Hasday, 78, 142, 143
Hassân b. Sâbit, 147, 155
Hastings, 32, 33
Hâşim, 33
Hâtim b. Nu'man el-Bâhilî, 124
Hayber, 7, 32, 38, 42, 43, 57, 62, 68, 82, 98, 105, 107, 108, 111, 112, 117, 120, 121, 122, 127, 162, 169
Hayr b. Nuaym, 84
Hazarlar, 101
Hazrec, 39, 155
Hebron, 50
Hendek Savaşı, 42, 43, 81, 107
Henri Pirenne, 50, 70, 102, 104, 112
Herakl, 49
Heraklius, 46, 47, 49
herem, 75
Hezekiel, 30, 97, 135
Hicaz, 30, 31, 32, 38, 96, 100, 107, 117
Hicaz Bölgesi, 30
Hiksos, 22
Hind, 96, 99, 100
Hindistan, 101, 102
Hîre, 52, 53, 58, 59, 100, 123, 125, 126, 132, 138
Hirr binti Yâmin, 35
Hisday b. Bar Aday, 76
Hisday b. Bustanay, 76
Hişâm b. Abdülmelik, 79, 83, 86, 90, 116, 126, 129, 161
Hudeybiye, 7, 43
Hulvan, 26
Humus, 49, 52, 53, 65, 67, 122, 123, 128
Huna Mari b. Yosef, 146
Huna Şeşna, 146
Huyey b. Ahtab, 39
Hürmüz IV., 44, 45, 72, 140
Hürmüzan, 45
Hüsrev Perviz II., 72

Hüsrev Perviz, 45, 46, 47, 73, 88
Hz. Abbas, 98
Hz. Hüseyin, 69, 118
Hz. Musa, 21, 22, 30, 33, 38, 77, 114, 141, 166
Hz. Ömer, 18, 40, 42, 49, 53, 58, 62, 64, 67, 68, 73, 83, 91, 109, 118, 123, 128, 129, 131, 134, 148, 156, 159, 169

Irak, 134, 140
Isaac Pardo, 154
Isaiah Berlin Pick, 154
Iskiyalı Hanan, 146
Iustinianos II., 104
Iyad b. Ğanm, 124, 125, 128
İbn Abdü'l-Hakem, 15
İbn Âmir, 59
İbn Asâkir, 15, 32, 36, 37, 97, 170
İbn Âsâl, 83, 112
İbn Batrîk, 69
İbn Habhab, 129
İbn Habîb, 33, 35, 149, 170
İbn Hüceyre, 84
İbn Semîn, 82
İbn Sûriya, 147
İbn Yâmin, 101
İbnü'l-Hanefiyye, 151
İbnü'l-Esîr, 14, 36, 59, 66, 67, 70, 71, 97, 101, 104, 121, 171
İbrahim (a.s.), 22
İbrahim Harekât, 19, 86, 101, 107
İbrânî, 21, 162
İbrânîce, 18, 32, 92, 117, 148, 154, 156, 162, 163
İlây-ı kelimetullah, 44
İmâdiye, 26
İmruu'l-Kays, 97, 154
İncil, 93, 149
İrfan Aycan, 9, 71
İseviye, 93
İsfahân, 28, 90, 91, 92, 93, 107, 121, 167
İsfahâniye, 93
İshak b. Ya'kub el-İsfahânî, 92
İshak el-Ğâvûnî, 113
İskenderiye, 29, 46, 53, 54, 64, 100, 102, 109, 124, 126, 133, 159
İsmail Yiğit, 9, 19, 174
İsmailîler, 33
İsmâiloğulları, 93
İspanya, 50, 51, 66, 87, 89, 157
İsrail Krallığı, 25, 26
İsrailoğulları, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 30, 32, 33
İstanbul, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 30, 33, 35, 38, 40, 47, 62, 66, 70, 75, 77, 87, 89, 97, 102, 114, 119, 130, 160, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174
İşbedâd b. Cureycûr, 77
İşbiliye, 66
İtalya, 157
İwannis, 45
İzdundad, 73, 78

Jacob Mann, 14
Jacop Lassner, 13, 14
Jannai, 157
Joannes, 45
Jose bar Jose ha-Yatom, 157
Judaeo-Arabic, 17, 148, 170
Justinyen, 46, 48

Ka'b b. Eşref, 40, 41, 155, 171
Ka'b b. Sa'd el-Kurazî, 156
Kâbe, 36
Kâbis, 72
Ka'bü'l-Ahbâr, 118
Kadıköy, 46
Kafnay, 44
Kafra, 157
Kâhin b. Harun b. İmran, 30
Kahire Genizası, 14, 158
Kahvan Dağı, 111
Kalde, 31
Kartaca, 46
Katâde b. Nu'man, 82
Kaufmann, 17, 51, 74, 80, 87, 88, 138, 140, 147, 149, 150, 171
Kaynukaoğulları, 41, 62
Kays, 107
Kays b. Rifâa, 149
Kayseri, 46

Kazvin, 52, 54
Kazvinî, 52, 171
Keldânîler, 117
kelle, 144
Kenan, 21, 22
Kerbela, 118
Kesker, 30, 52, 99, 106
Kıbrıs, 104, 125, 126
Kıptça, 160
Kıptîler, 58, 65, 86
Kızıldeniz, 95, 98, 101
Kinâne kabilesi, 83
Kinde, 35
Kirkisânî, 92
Kirus, 136
Kitabı Mukaddes, 16, 36
Kitabül-Cefr, 151
Kovrad-Şîrûye, 47
Kubad I., 44, 122, 139
Kubad Şîreveyh, 47
Kubbetü's-Sahra, 70
Kudüs, 24, 25, 26, 27, 29, 32, 33, 34, 46, 47, 58, 63, 64, 65, 91, 94, 102, 136, 137, 148, 150, 151, 168
Kudüs Talmudu, 136
Kûmis, 107
Kuraş II., 136
Kureyzaoğulları, 7, 39, 155
Kurtuba, 50, 65
Kuta, 26
Kutluay, 17, 26, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 117, 136, 137, 139, 146, 171
Kutsal Haç, 47
Kuzey Afrika, 7, 50, 66
Küba, 39
Külzüm Limanı, 101
Künnâş, 160

Lâzikiyye, 53, 119
Lebid b. Âsım, 115
Leon III., 119
Levent Öztürk, 9, 18, 19
Lud, 65, 136
Lut, 22
Lükam Dağı, 124

Mabet, 24, 26, 27, 31, 32, 34, 37, 64, 115, 136, 137, 148, 151, 157, 169
Mahallel oğlu Şefetya, 33
Mahoza, 138
Mahreme, 33
Maimonides, 142, 163
Ma'kıl b. Yesar, 109
Ma'kıl kanalı, 109
Maknâ, 7, 43, 48, 105, 108, 110, 120, 122, 133
Makrizî, 15, 26, 29, 70, 86, 94, 104, 129, 133, 146, 172
Manasse, 32
Mansur b. Zâzan, 67
Mar bar Huna, 146
Mar Samuel, 146
Mar Zutra, 44, 139
Margoliouth, 30, 38, 78, 172
Mari b. Dimi, 146
Maria, 45
Mârib Seddi, 39
Mâserceveyh, 15, 70, 111, 112, 158, 159, 160, 161
Mata Mehasya, 52, 103, 138, 139
Maûne Kuyusu, 42
Mavrikios, 45, 46
Mazun, 35
Mecûsîler, 52, 58
Medâin, 45, 52, 113, 140
Medine, 7, 73, 80
Medine Vesikası, 40, 165
Medine Yahudileri, 13, 14, 36, 37, 38, 39, 47, 115, 121, 147, 162, 165
Medler, 25
Mekke, 7, 31, 35, 36, 41, 43, 47, 73, 82, 97, 105, 108, 111, 155
Mernepta, 21, 23
Merv, 29, 53, 77, 101, 107, 124, 127, 133, 134
Mervan, 15, 69, 70, 92, 121, 156, 159, 160
Mervanîler, 118
Mes'ûdî, 14, 23, 24, 35, 36, 37, 69, 83, 91, 116, 149, 172
Mescid-i Aksâ, 70
Mescid-i Haram, 158
Meshanlı Hiyya, 146
Mesleme b. Abdülmelik, 109, 126
Mesleme kanalı, 109

Meşarşeya b. Tahlifa, 146
Meysan, 52, 53, 101, 106
Mezopotamya, 16, 21, 25, 27, 31, 117, 169
Mısır, 14, 15, 17, 19, 22, 25, 26, 27, 28, 46, 47, 50, 67, 69, 84, 88, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 109, 110, 114, 115, 125, 128, 129, 131, 133, 134, 135, 146, 154, 158, 159, 169, 172, 174
Micheal Syrus, 48
Mihrican, 125, 129
mikve, 51
Mina, 36
Mirsky, 154
Misbâh, 72
Mişael, 28
Mişna, 115, 136, 137, 139, 141
Morony, 18, 29, 44, 45, 46, 51, 52, 54, 61, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 96, 103, 105, 106, 109, 117, 122, 125, 134, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 150, 152, 163, 172
Muaviye, 49, 54, 58, 65, 68, 69, 78, 83, 84, 102, 103, 111, 112, 118, 121, 125, 126, 130, 132, 134, 158, 159, 171
Muhammed b. Hanefiyye, 151
Muhammed b. İsa, 92
Muhammed b. Mesrûk el-Kindî, 85
Muhtar es-Sekafî, 92
Mukaddesî, 15, 28, 29, 53, 67, 91
Musa b. Nusayr, 66
Musaoğulları, 38
Mustafa Fayda, 9, 15, 18, 62, 168, 174
Musul, 26, 53, 109, 125, 126, 129, 133
Müller, 25, 31, 171

Nablus, 26, 53
Nabonidus, 31
Nabukodonosor, 27
Nadîroğulları, 41, 42, 62, 127
Naftali Zvi Yahuda, 154
Nareşli Hilay ha-Levi, 146
Nasr b. Seyyar, 77, 126, 127, 130
Natronay Bar Nehemya Yahuda, 146
Natronay Gaon, 90
Natronay Kahana, 80, 142
Natronay Kahana b. Mar Amuna, 146
Natronay Kohana ben Emuna, 152
Neapolis, 26
Necrâniye, 133
Necrânlılar, 35, 105, 106, 133, 134
Neftali, 28
Nehar-Pekod'lu Hanina, 146
Nehar-Pekod'lu Mari Kohen, 146
Nehar-Pekod'lu Yakov ha Kohen, 146
Nehemya, 33, 136, 146
Neherdea, 138, 139
Nehru Saîd, 109
Netira, 79, 113
Nevruz, 125, 129
Newby, 17, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 107, 172
Nihavend, 26, 53
Ninova, 26, 47
Nişabur, 28, 53, 124, 133
Nöldeke, 30, 37
Nuaym b. Mes'ud, 107
Nûr, 72

Ofîd Elahim, 92
Omri Hanedanlığı, 25
Ömer b. Abdülaziz, 15, 59, 60, 61, 70, 71, 84, 85, 89, 100, 103, 110, 125, 126, 129, 130, 131, 150, 160, 167
Ömer b. Rebîa, 111

Palmirliler, 138, 139
Perets, 33
Pers, 29, 44, 61, 122, 135, 162
Persler, 28, 120, 122, 136
Phokas, 46
pirke, 145, 152
Pitolemeler Dönemi, 29
Pumbedita, 73, 74, 78, 80, 89, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 152, 168

Rabba Bosay, 146
Rabbi Akiba, 35
Rabbi Aşi, 137, 138, 139
Rabbi İzak, 54, 141
Rabbi Papa, 61
Rabbi Şimon, 31

Rabbi Şoşana, 152
Rahmanîler, 38
Ramazan Şeşen, 18
Ramses II., 21, 22, 23
Ratâne, 162
Rav Abraham b. Hiyya, 148
Rav Hisday, 139
Rav Yenuka, 78, 142, 143, 146
Ravya, 146
re'sü'l-câlût, 78, 132, 142, 143, 151, 166
Rebî b. Ebi'l-Hukayık, 155
Rehâbîler, 94
Rekabîler, 33
Rekav oğlu Yehonadav, 33
Remle, 65, 68, 69, 102, 109, 170
Re's-Ayn, 45
responsa, 144, 152
Resü'l-câlût'un Akademisi, 147
Rey, 93
Rıtâne, 162
Rodos, 16, 53, 101
Rodos heykeli, 16
Ruben, 32
Rûmizan, 46

Sa'diya Gaon, 163
Sa'lebe, 40
Sa'ye, 158
Sabiî, 160
Sa'd b. Muâz, 42, 81
Safiyye, 38, 42
Sahîfe, 40, 41, 42, 57, 80, 121
Saîd b. Abdülmelik, 109
Salmanasar V., 25
Salmaneser, 32
Salo Baron, 87
Samevel, 36, 155
Samirîler, 26, 48, 53, 65, 124, 126, 130, 134
Samirîye, 25, 26
Samuel, 23, 24, 30, 36, 139, 142
Samuel b. Mar, 146
San'a, 34
Sâre el-Kurazî, 154
Sargon II., 25
sarmü'd-dehr, 151
Sasânî, 8, 28, 44, 45, 47, 48, 61, 66, 68, 69, 77, 78, 85, 91, 96, 99, 110, 117, 122, 143, 161
Saul, 24, 25, 30, 36
Savoraim, 140
Sayfî, 33
Sebe, 34
Sebe Melikesi, 34, 96
Sebeos, 47, 48, 64, 170
Sehm b. Gâlib, 59
Semi, 29
Senharib, 26, 29
Sercûn er-Rûmî, 69
Serene, 89
Serenus, 89
Sevad, 52, 106, 109, 113, 123, 128, 131, 133
Severus, 16, 86, 87, 89, 90, 92, 165
Sevilla, 16, 66, 173
Seyyide İsmail Kâşif, 19
Sharon, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 34, 46, 47, 50, 63, 65, 66, 67, 69, 75, 87, 88, 95, 96, 104, 135, 136, 137, 138, 139, 145, 146, 152, 156, 162, 173
Shushan-Dukth, 28
Simeon ben Caipha, 157
Simeon kabilesi, 36
Sina Dağı, 137, 144
Sincar, 54
Solomon b. II. Hisday, 76
Stefanus, 69
Suhar Limanı, 100, 106
Sûku Beni Kaynuka, 97
Sûr, 52, 53, 63, 65, 95, 102, 107, 120
Sûra, 73, 74, 79, 102, 103, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 146, 150
Sus, 28
Süleyman (a.s), 34, 95, 96, 114, 150
Süleyman b. Abdülmelik, 65, 67, 69, 104, 109, 133
Sümer, 21
Sümerler, 117
Sümeyr, 70
Şa'ye b. Ğariz, 158
Şam, 27, 30, 31, 32, 41, 46, 63, 65, 69, 83, 93, 95, 96, 99, 106, 111, 122, 125, 126, 128, 129, 133, 134, 149
Şapur II., 28, 91, 96, 140

Şeltot, 153, 154, 163
Şema duası, 94
Şemseddin Günaltay, 16
Şeria, 89
Şomronlular, 26
Şuayb (a.s.), 33
Şüreyh b. İmrân, 155

Taberî, 14, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 32, 35, 37, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 53, 59, 64, 65, 69, 77, 81, 84, 96, 100, 108, 109, 111, 112, 114, 118, 123, 125, 126, 127, 128, 130, 132, 133, 136, 140, 149, 150, 159, 173
Taberiye, 53, 106, 123, 136, 156, 157
Tâbût'ül-Ahd, 24
Tâif, 98, 102, 105, 149
Talha b. Ebi Nâfia, 109
Talha b. Ubeydullah, 109
Talhatân kanalı, 109
Talmud, 31, 32, 61, 73, 77, 80, 89, 90, 114, 116, 137, 138, 140, 141, 142, 149, 153, 162
Talmud Bavlî, 137
Talmud Yeruşalmî, 137
Tâlût, 24
Târık, 66
Târık b. Ziyad, 50, 65
Tebûk seferi, 43, 49, 51, 108
Tedmur, 95
Tehnâ binti Kuleyb, 106
Tema, 31
Temru'r-Rûm, 32
Tevrat, 17, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 31, 33, 37, 40, 49, 52, 81, 89, 90, 94, 105, 106, 111, 115, 137, 144, 147, 148, 149, 150, 153, 155, 156, 162
Teyâzuk, 112
Teymâ, 7, 31, 32, 34, 43, 62, 70, 98, 107, 108, 122, 123, 133, 150
Theophanes, 16, 53, 64, 101, 103, 104, 119, 125, 173
Tısefanya, 61
Tinnîs, 101, 107
Torrey, 17, 31, 32, 36, 37, 97, 173
Trablus, 52, 53, 59, 65
Tu'me b. Übeyrik, 82
Tudelalı Benjamin, 26, 28, 32, 62, 63, 173
Tuleytula, 50, 66
Tübbâ, 35
Tübbâ Es'ad Ebû Kerib, 35
Türkler, 101
Tyan, 85

Ubâde b. Fürs, 59
Ubeydullah b. Ziyad, 69, 132
Uhdûd, 35
Uhud, 41
ulûm-ı dahile, 158
Uman, 35, 43, 98, 101, 108, 111
Urfa, 45, 48, 53, 101, 116
Uzziya, 31
Übülle, 67, 100, 109
Ümeyye b. Ebî's-Salt, 149
Ümmü Münzir, 40
Ürdün, 19, 46, 53, 106, 108, 124, 126, 130, 134, 170
Üzeyr, 29, 149

Vâdilkurâ, 7, 31, 32, 34, 43, 62, 98, 107, 108, 121, 128
Vâsıt, 15, 52, 67, 100, 113, 167
Vehb b. Yahuda, 147
Velid b. Abdülmelik, 50, 54, 65, 67, 111, 126
Velid b. Ukbe, 83, 116
Verdan, 100
Vespasien, 26
Vessâb, 72

Ya'kûbî, 14, 15, 36, 39, 58, 64, 65, 67, 69, 95, 100, 107, 114, 124, 127, 129, 174
Yahuda, 21, 24, 25, 26, 27, 31, 32, 33, 87, 91, 135, 139, 150
Yahuda b. Hezekiel, 138
Yahuda ha-Nasi, 136, 139
Yahuda Krallığı, 25, 26, 27
Yahuday ben Nahman, 142
Yahudice-Arapça, 148
Yakup, 22, 171
Yannay, 157
Yehûdiyye, 28, 53, 91

Yemen, 7, 32, 34, 35, 39, 43, 44, 62, 96, 97, 98, 99, 101, 107, 118, 123, 124, 133, 134, 149
Yeni İbrani şiiri, 157
Yeremya, 27, 31, 33, 88, 94, 119, 135, 162
Yermük Savaşı, 49, 52
Yeroboam, 25
Yesrib, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 98, 105, 107
Yeşivat Reş Galuta, 147
Yeşivat şel ha-gola, 147
Yeşu, 22, 23, 32
Yetro, 33
Yezdicerd I., 28
Yezid b. Mühelleb, 113, 118, 133
Yezid b. Ömer el-Üseydî, 109
Yezidân kanalı, 109
Yohanan b. Zakay, 136
Yosef, 146
Yudğân, 94
Yudğâniye, 94
Yunanca, 160
Yurbeam b. Nâbıt, 25
Yusuf, 22, 72, 97
Yusuf b. Ömer es-Sekafî, 100
Yûşâ, 22
Yüzbeki, 19, 44, 46, 67, 69, 75, 87, 100, 104, 113, 140

Zadan Ferrûh, 69
Zaferü'l-İslâm Han, 17, 114, 116, 136, 137, 138, 139, 140, 162, 174
Zebulun, 28
Zemahşerî, 37
Zenon, 48
Zerah, 114
Zerare, 116
Zerdüşt, 29
Zettersteen, 67, 174
Zeyd b. Sâbit, 163
Zeytin Dağı, 64
Zeyyâl, 72
Ziyâd b. Ebîhi, 59
Ziyad b. Hudayr, 131
Zonorya, 89
Zû Amr, 118
Zû Nuvâs, 35
Zufroğulları, 82
Zü'l-Ferağ, 72
Zü'l-kenefât, 72
Züreyk b. Hayyân, 131